

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

İSLÂM TARİH VE MEDENİYETİNDE İSKENDERİYE ŞEHİRİ
(FETHİNDEN EMEVİLERİN SONUNA KADAR)
(21/642-132/750)

Murat GÖK

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR

Konya-2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Murat GÖK		
	Numarası	118110023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / İslâm Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	*	
Tezin Adı	İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Murat GÖK

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Murat GÖK
	Numarası	118110023001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / İslâm Tarihi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR
	Tezin Adı	İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri** başlıklı bu çalışma 19/07/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mehmet-Ali KAPAR	
2	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
3	Prof. Dr.	Mehmet EREN	
4	Prof.-Dr.	Mehmed Bahauddin VAROL	
5	Doc. Dr.	Ahmet GÜZEL	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Murat GÖK		
	Numarası	118110023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı / İslâm Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	*	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR		
Tezin Adı	İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)			

ÖZET

İskenderiye şehri, Büyük İskender tarafından m.ö. III. asırda kurulmasından itibaren Batlamyuslar, Romalılar ve Bizanslılar başta olmak üzere birçok millet tarafından yurt edinilmiş, en son 21/642’de Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs komutasındaki ordular eliyle Müslümanların idaresine geçmiştir. İskenderiye, tarihi binlerce yıl eskiye dayanan Mısır uygarlığının yaşandığı bir coğrafyada kuruldu. Şehir, Müslümanlar tarafından fethinden, 132/750 tarihinde Emevîlerin yıkılışına kadar geçen sürede siyasî, ekonomik, askerî, sosyal, kültürel, dinî ve ilmî birçok yönden gelişmeler kaydetti. Fetihle birlikte geri dönülmeyecek şekilde yeni bir dönem başladı ve bunun etkileri bugüne kadar devam etti.

Fetih öncesi Yunan dili ve kültürünün zorla dayatıldığı ve birçok baskılara maruz kalan şehir halkı, Müslümanların idaresinde rahat bir hayat sürdü. İskenderiye, fetih sonrası dönemde farklı din ve etnik gruplara müntesip insan topluluklarının barış içinde birlikte yaşadığı nadir şehirlerden biri oldu. İslâmî devirle birlikte gerçekleştirilen iskân faaliyetleri neticesinde Müslüman Araplar, Yahudiler, Romalılar, Yunanlılar ve yerli Kıptî halk huzur içerisinde yaşadılar ve hiç kimsenin inanç ve etnik kimliğine müdahale edilmedi. İskenderiye’de

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

uygulanan İslâm idare sistemi farklı etnik ve dinî kimliklere sahip insanların barış içinde bir arada yaşamalarının en güzel örneklerinden birini burada gösterdi. İskenderiye'nin yerli halkı olan Kıptîler, Müslümanların hâkimiyeti döneminde eski dillerini ve kültürlerini tekrar hayata geçirme imkânı buldular.

Şehir, bu coğrafyanın tarım, ticaret ve ilmî bakımdan en hareketli merkezlerinin başında gelmektedir. Nil deltasının batı ucunda yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği noktada önemli ticaret, ulaşım ve ilim merkezidir. Bu şehir sayesinde Doğu ile Batı kültürlerinin birbirleriyle yoğun bir etkileşimi söz konusu olmuştur. Helenistik dünyanın batıdaki merkezi kabul edilen İskenderiye, sahip olduğu ilmî ve kültürel birikimini fetihten sonra da devam ettirmiş, fetihle birlikte bu birikimin İslâm dünyasına aktarılma imkânı olmuştur.

Anahtar kelimeler: İskenderiye, Mısır, Kütüphane, İslam Şehri, İslam Medeniyeti.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Author's	Name and Surname	Murat GÖK		
	Student Number	118110023001		
	Department	ISLAMIC HISTORY AND ARTS / ISLAMIC HISTORY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	*	
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR		
Title of the Thesis/Dissertation	ALEXANDRIA IN THE ISLAMIC HISTORY AND CIVILISATION (From the Conquest to the end of the Umayyad period)			

ABSTRACT

The city of Alexandria, after founded in 3rd. century b.c. by great İskender, it was dwelt by many nations like Batlamyus, Romans and Byzantines. Ultimately, in 21/642 period of Hz. Ömer, it was came under the muslims by the help of Amr b. el-Âs armies. It was founded in Egypt civilization where historical date based on thousand of years. The city has been developed as politics, economics, military, social, cultural, religion and science in many ways from the conguest by muslims, until the demolition of Umayyads in 132/750. With the conguest, a new era has begun and the effects of these have gone on until these days.

Before the conguest, townspeople exposure to many repairs when the Greek language and culture forced, and they have lived a comfortable life under the direction of muslims. The Alexandria, after the conguest, become one of the rare cities which different religion and ethnic groups of human community live in peace. As a result of scout activities performed with the Islamic era, Muslim Arabes, Jewry, Romans, Greeks and domestic mode people has lived in peace and Nobodys belief and ethnic identity intervened. The Islamic administration system which performed in Alexandria, showed one of the finest examples of the peaceful coexistence of human beings who has different ethnic and religion identity. The

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA

Tel: 0 332 201 0060 Faks: 0 332 201 0065 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

domestic mode of Alexandria had the chance to re-imagine their old languages and cultures during the domination of muslims.

The city was one of the most active centers with regard to agriculture, trade and science in this geograpy. The Alexandria on the west end of Nile Delta was an important center of trade, transportation and science at the intersection of the routes linking Asia, Africa and Europa. Thanks to the this city, there has been intense interaction between the East and West cultures. The Alexandria, the center of Hellenistic World in the West, continued it's scholarly and cultural accumulation after conquest. With conquest, this accumulation has been transferred the World of Islam.

Keywords: Alexandria, Egypt, Library, Islamic City, Islamic Civilization.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR.....	X

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI	
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Metodu.....	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları.....	3
2. GENEL HATLARIYLA MISIR VE İSKENDERİYE.....	10
2.1. Mısır.....	10
2.1.1. Firavunlar Dönemi.....	10
2.1.2. Helenistik Dönem	11
2.1.3. Roma Dönemi.....	11
2.1.4. Bizans Dönemi.....	12
2.2. Mısır'ın Coğrafi Yapısı.....	12
2.3. Mısır'ın Dinî Yapısı.....	14
2.4. Mısır'ın İktisadî Yapısı.....	16
2.5. İskenderiye.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ VE İDARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

1. ASKERÎ AÇIDAN İSKENDERİYE.....	24
1.1. Fetihden Önce Arapların Bölge ile Münasebetleri.....	24
1.1.1. İslâm Öncesi Dönem.....	25

1.1.2. İslâmî Dönem.....	27
1.1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi.....	27
1.1.2.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi.....	30
1.2. İskenderiye'nin Fethinden Önce Bölgede Gerçekleştirilen Fetihler...31	
1.2.1. Amr b. el-Âs'ın Mısır Fethine Çıkması.....	31
1.2.2. Babilon'un Fethi Öncesi Gerçekleştirilen Fetihler.....	33
1.2.3. Babilon'un Fethi ve Yapılan Anlaşma.....	37
1.3. İskenderiye Fetihleri.....	44
1.3.1. İskenderiye ve Civarının Fethini Gerektiren ve Kolaylaştıran Sebepler.....	45
1.3.2. İskenderiye'nin Birinci Fethi.....	48
1.3.2.1. İskenderiye İstikametindeki Bazı Yerleşim Birimlerinin Fetihleri.....	48
1.3.2.2. İskenderiye'nin Muhasarası ve Fethi.....	50
1.3.2.3. Fetih Sonrası Yapılan Anlaşma ve Toprakların Taksimi.....	58
1.3.2.4. Feyyûm'un Fethi	64
1.3.3. İskenderiye'nin İkinci Fethi.....	64
1.3.4. İskenderiye'nin Bölge Merkezi Yapılmak İstenmesi.....	68
2. İDARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE.....	69
2.1. Valilik.....	70
2.1.1. Valilerin Tayin ve Azilleri.....	73
2.1.2. Valilerin Görev ve Yetkileri.....	73
2.1.3. Meşhur Valiler.....	74
2.1.3.1. Amr b. el-Âs.....	75
2.1.3.2. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh.....	78

2.2. Harac Âmilliği.....	81
2.2.1. Beytûlmâl Âmilliği.....	83
2.2.2. Meks Âmilliği	84
2.2.3. Tavâhîn Âmilliği	85
2.3. Şurta Âmilliği.....	85
2.4. Kadılık.....	87
2.4.1. Kadıların Tayin ve Azilleri.....	87
2.4.2. Kadıların Görev ve Yetkileri.....	88
2.4.3. Meşhur Kadılar.....	90
2.5. Kassâslık	91
2.6. Murâbıtlık.....	92
2.7. İskenderiye'ye Bağlı Belde ve Köyler.....	93
2.8. İskenderiye'nin Emevîlerden Abbâsîlere Geçişi.....	97

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ, SOSYAL VE EKONOMİK AÇIDAN İSKENDERİYE

1. İSKENDERİYE'DE DİNÎ DURUM.....	99
1.1. Fetih Öncesinde İskenderiye'de Bulunan Dinî Topluluklar.....	100
1.1.1. Putperestler.....	100
1.1.2. Mûsevîler.....	102
1.1.3. Hıristiyanlar.....	103
1.1.3.1. Ya'kûbîler.....	105
1.1.3.2. Melkânîler.....	107
1.2. Fetihle Birlikte İskenderiye'ye Yerleşen Müslümanlar ile Müslüman Olan Yerli Halk.....	108

1.3. Fetih Sonrası Sağlanan Din Hürriyeti.....	110
2. İSKENDERİYE'DE SOSYAL HAYAT.....	115
2.1. Şehrin En Eski Sakinlerine Dair Bazı Tespitler.....	115
2.2. Müslüman ve Gayrı Müslim Topluluklar.....	116
2.2.1. Müslümanlar.....	116
2.2.2. Gayr-ı Müslim Topluluklar.....	117
2.2.2.1. Kıptîler.....	117
2.2.2.2. Yunanlılar.....	121
2.2.2.3. Yahudi Topluluğu.....	124
2.2.2.4. Romalılar.....	125
2.3. Araplaştırma ve İskân Faaliyetleri.....	126
2.4. Yönetime Karşı Gerçekleştirilen İsyânlar.....	130
2.5. Halk Oyunları ve Bayramlar.....	133
3. İSKENDERİYE'DE EKONOMİK VE MALÎ DURUM.....	134
3.1. Vergi Gelirleri.....	138
3.1.1. Cizye Vergisi.....	139
3.1.2. Harac Vergisi.....	142
3.1.3. Diğer Gelirler.....	144
3.2. Ticarî Faaliyetler.....	145
3.2.1. Gemi İmalâtı.....	147
3.2.2. Dokuma.....	148
3.3. Tarım Faaliyetleri ve Yetiştirilen Ürünler.....	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ, KÜLTÜREL VE MİMARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

1. İSKENDERİYE’NİN İLMÎ DURUMU.....	153
1.1. Fetih Öncesi Dönem.....	153
1.2. Fetih Sonrası Dönem.....	155
1.3. Dil ve Edebiyat.....	156
1.4. Tercüme Hareketleri.....	157
1.5. Eğitim-Öğretim Kurumları.....	159
1.6. Yetişen İlim Adamları.....	162
2. İSKENDERİYE’DE KÜLTÜREL HAYAT.....	168
2.1. İskenderiye’de Kültürel Durum.....	169
2.2. İskenderiye Kütüphanesi.....	169
2.2.1. Eski Çağ Kütüphaneleri.....	169
2.2.2. Helenistik Kültür.....	170
2.2.3. İskenderiye Kütüphanesinin Kuruluşu.....	172
2.2.4. Kütüphanenin Tarihî Gelişimi ve Tarihî Süreç İçerisinde Tahribi.....	176
2.2.5. Kütüphanenin Hz. Ömer Tarafından Yaktırıldığı İddiaları.....	178
2.2.6. İddiaların Tahlili ve Değerlendirilmesi.....	183
3. İSKENDERİYE’DE MİMARÎ DURUM.....	188
3.1. Şehrin Kuruluşu.....	188
3.2. Şehrin İsimleri.....	191

3.3. Şehrin Mimarî Özellikleri.....	191
3.3.1. İskenderiye Feneri.....	196
3.3.2. Amûdu's-Sevârî.....	202
3.3.3. Mâbedler.....	204
3.3.4. Su Kanalları ve Sarnıçlar.....	207
3.3.5. Mahalleler ve Sokaklar.....	208
3.3.5.1. Mahalleler.....	209
3.3.5.2. Sokaklar.....	212
3.3.6. Şehrin Kale ve Surları.....	214
3.3.7. İdârî Binalar ve Diğer Yapılar.....	217
3.3.8. Mezarlıklar.....	218
3.3.9. Ribatlar.....	219
SONUÇ.....	221
BİBLİYOGRAFYA.....	224
EK: Valiler ve Diğer Görevliler Listesi.....	241

GÖRSEL MALZEME FİHRİSTİ

1. Mısır Haritası.....	13
2. M.ö. 50 – m.s. 50 Yıllarına Ait İskenderiye (Alexandria) Haritası.....	19
3. Hz. Peygamber (as)’in Mukavkıs’a Gönderdiği İslâm’a Davet Mektubu..	28
4. İskenderiye Limanında Su Altında Bulunan Kalıntılar.....	136
5. İskenderiye Limanında Su Altında Bulunan Kalıntı ve Paralar.....	137
6. İskenderiye Kütüphanesinin İçini Gösteren Tasvir.....	174
7. Roma Dönemi Antik Tiyatro (İskenderiye).....	193
8. Fârûs Adasını ve İskenderiye Deniz Feneri’nin Yerini Gösteren Harita..	197
9. İskenderiye Deniz Feneri’nin Temsili Resmi.....	201
10. Amûdu’s-Sevârî (İskenderiye).....	203
11. İskenderiye’yi Gösteren Harita.....	209
12. İskenderiye’nin Mahallelerini Gösteren Harita.....	210
13. İskenderiye’deki Şelâlât Bölgesi Surlarından Bir Kalıntı.....	215
14. İskenderiye Şehri’nin Kapılarını Gösteren Harita.....	216

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları tarih ilmi içerisinde önemli bir yer tutar. Tarihte yer bulmuş medeniyetler, onları meydana getiren şehirlerin iyi tanınmasıyla daha iyi anlaşılabilirler. Araştırmamıza konu olan İskenderiye şehri ve buna benzer medeniyete büyük katkılar sunmuş şehirler, zamanlarının siyasî, ilmî, kültürel ve ekonomik alanlarda sahip oldukları birikimlerini gösteren en güzel örneklerdir. Bugün Afrika kıtasında Mısır'ın bir şehri olan İskenderiye, Müslümanların burayı fethi öncesinde parlak dönemler geçirmiş ve bu dönemler araştırmacıların üzerinde yoğun şekilde durdukları bir konu olmuştur. Ancak fethinden sonraki dönemleriyle ilgili ayrıntılı çalışmalar tespit edebildiğimiz kadarıyla zayıf kalmıştır.

İskenderiye, İslâm tarih ve medeniyeti açısından son derece önemli bir şehirdir. Hz. Ömer döneminde İslâm yurdu olan şehir, fetihden itibaren âdetâ Bizans'a karşı bir kale görevi görmüştür. Kıptî halk başta olmak üzere şehirde yaşayan insan topluluklarıyla Müslümanların kurmuş olduğu ikili ilişkiler, İslâm'ın diğer dinlerin müntesipleriyle daha ilk dönemden itibaren nasıl müsamahayla aynı coğrafyada yaşayabildiklerini gösteren en güzel örneklerden biri olmuştur. Şehrin sahip olduğu ilmî ve kültürel birikim, fetih sonrası Müslümanlar tarafından mümkün olduğu kadarıyla devam ettirilmiş, burada mevcut bulunan Yunan ilim ve kültürüyle etkileşim sonucu İslâm medeniyetine katkı sunulmuştur.

Bazen bir şehri bütün özellikleriyle ortaya koyabilmek, sadece o şehrin değil belki de bölgenin hangi özellikleri hâiz olduğunu anlamaya yardımcı olabilmektedir. İşte İskenderiye bu özelliklere sahip bir şehirdir. İskenderiye'yi çözmeye çalışmak, yaklaşık on dört asır öncesine, tarihin tozlu sayfalarında yolculuk yapmak anlamına gelmektedir. Bu, oldukça meşakkatli bir yolculuktur. Şehre ve bölgeye ait parçalar hâlindeki bir takım bilgilerin gün yüzüne çıkarılması güzel duygular hissedilmesine sebep olmaktadır.

Araştırmalarımız esnasında şehrin siyasî tarihi üzerinde kısmî bir takım çalışmaların yapılmış olduğunun görülmesi, bizim daha çok ilmî ve kültürel sahaya önem vermemize sebep olmuştur. Bu çalışma da konu bilâhare yapılacak başka çalışmalara başlangıç teşkil etmesi amacıyla ele alınmış, İslâm tarihinin başlangıç dönemi hakkında fikir vermesi umulan bir kesit sunulmaya çalışılmıştır. Bu gayeyle çalışmamızda İskenderiye'nin fetih tarihi olan 21/642'den başlayarak, şehrin Emevîler döneminin sonuna kadar geçirdiği dönemi (132/750) siyasî, askerî, ilmî, kültürel, dinî ve ekonomik açılardan incelemeye çalıştık.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde askerî ve idarî açıdan İskenderiye şehri konu edilmiştir. Bu bağlamda şehrin Müslümanlar tarafından fethi ile bölgede görev yapmış idarî kadro ele alınmıştır. İkinci bölümde dinî, sosyal ve ekonomik açıdan konu incelenmiş, burada yaşayan dinî topluluklar, etnik gruplar ve şehrin ekonomik durumuna temas edilmiştir. Üçüncü bölümde ise ilmî, kültürel ve mimarî yönden şehir konu edilmiş, şehirdeki ilmî yapı, kültürel hayat ve mimarî durum incelenmiştir.

Çalışmanın tamamlanmasında birçok değerli ilmî şahsiyetin katkısı söz konusudur. Bu noktada özellikle Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerinin farklı bir yeri vardır. Özellikle araştırmanın yönetimini üstlenerek danışmanlığımı yapan, her safhada ilgi ve alakasını esirgemeyen, bilgi ve tavsiyelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR hocamın katkısı çok büyük olmuştur. Rehberliği ve değerli tavsiyeleri için kendisine en içten şükranlarımı arz ediyorum. Yine tez hazırlığı süresince Tez İzleme Kurulu yesi olarak çalışmama çok büyük katkı sağlamış olan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanı Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN hocama, Hadis Anabilim Dalı Öğretim yesi Prof. Dr. Mehmet EREN hocama tavsiyeleri ve ayırdıkları kıymetli zamanları için çok teşekkür ediyorum.

Murat GÖK

KONYA-2017

KISALTMALAR

as	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
byy.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
cm.	: Santimetre
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
km.	: Kilometre
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEB İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
m.	: Miladî
m.ö.	: Milattan Önce
m.s.	: Milattan Sonra
mt.	: Metre

M. Ü.	: Marmara Üniversitesi
No:	: Numara
ö.	: Vefat Tarihi
(r.a.)	: Radiyallahu Anh
s.	: Sayfa
(sav)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
yay.	: Yayınevi

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu

Bir milletin sahip olduğu vasıflar, toplumun ortak paydalarından biri olan yaşanan coğrafyayla yakından ilişkilidir. Toplumun sahip olduğu özellikler, şehrin yapısına etki ettiği gibi, şehrin sahip olduğu özellikler de üzerinde yaşayan insan topluluklarının tarih sahnesindeki durumlarını ve geçirdikleri evreleri anlamamız noktasında bize birçok malumat verir.

Araştırmamızın konusu bugün Mısır toprakları içerisinde bulunan İskenderiye şehridir. Şehir, kendi tarihi içerisinde Hz. Ömer dönemindeki fethinden başlanarak Emevîler döneminin sonuna kadar olan süreç konu edilerek incelenecektir. İskenderiye şehrinin hem insanlık tarihi, hem de İslâm tarih ve medeniyeti açısından önemi büyüktür. İskenderiye, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önce ilim ve medeniyet dünyasına katkıları ve meşhur kütüphanesiyle tarih sahnesinde önemli bir şehir olarak dikkatleri üzerine çektiği gibi, fethinden sonra da medeniyete olan katkılarıyla kendisinden söz ettirmiş bir şehirdir. Bu yönüyle hakkında farklı alanlarda araştırma yapılması gereken bir yerleşim yeridir.

İskenderiye şehrinin doğu ile batı medeniyeti arasında köprü vazifesi görmesi ve dolayısıyla Akdeniz yoluyla Anadolu ve Avrupa'ya komşu olması sebebiyle diğer medeniyetlerle ilişkisi de dikkate değer bir konudur. Bu çalışmamızda İskenderiye şehrinin siyasî yönüyle birlikte ictimâî, iktisâdî ve kültürel açıdan, Müslümanlar tarafından fethinden Emevîlerin sonuna kadar olan İslâm kültür ve medeniyetine katkıları incelenecektir.

1.2. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızı araştırmacı, neden-nasıl ve öğretici tarih metodlarıyla ele aldık. İncelediğimiz dönemle ilgili olarak ele aldığımız konulara, elde edilen tarihî verilerin ışığında tarafsızlık ilkesiyle yaklaştık. Olayları modern tarih çalışmalarının gerçekleştirildiği sebep-sonuç ilişkisi ve tarih tenkidi dairesinde incelemeyi hedef edindik. Çalışmamızın öğretici olması gayesiyle tarihî şahsiyetleri tanıtarak, bu şahısların hayatlarından faydalı neticeler çıkarmayı hedefledik. İskenderiye’de önemli vazifelerde bulunmuş kişilerin şehir tarihine katkıları yönüyle biyografilerine de zaman zaman temas ettik.

“İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri” isimli bu tez, yukarıda bahsettiğimiz metodlarla çalışılmıştır. Bazı şahsiyetlerin hal tercümelerine konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla temas edildi. Abartılara yer vermeden tarihî gerçeklere uygun olarak sebep-sonuç ilişkisi içerisinde temel kaynaklar referans alınarak bu çalışma gerçekleştirildi.

Çalışmamız, şehir hakkında derinlemesine bir araştırma yapabilme gayesiyle yaklaşık 110 yıllık bir süre ile sınırlı tutuldu. Ancak araştırmamız içerisinde bazı başlıklar açısından tespit edilen zaman dilimine riayet edilmediği görülecektir. Bunun sebebi, özellikle fethinden önce şehrin geçirdiği parlak döneme mutlaka işaret edilme gereğidir. Yine İskenderiye’nin fethinden sonraki dönemlerin anlatıldığı eserlerden de konumuzla ilgili bilgilere ulaşmak için faydalanıldı.

Çalışmamıza başladığımızda ülkemizde bu konuyla ilgili yapılan araştırmaların genel bir bilgi olarak birkaç sayfalık ansiklopedi maddesinden ve özel bir başlık olarak da şehrin Müslümanlar tarafından fethi sırasında yaşanan tarihî hadiselerden ve İskenderiye Kütüphanesi’nin yakılması meselesiyle ilgili kaleme alınmış birkaç makaleden öteye geçmediğini gördük. Elde ettiğimiz bu sınırlı sayıdaki çalışmayı, araştırmamıza ışık tutması amacıyla inceleyerek klasik kaynakları tarama safhasına geçtik. Genel tarihler, fütûhât kitapları, ensâb ve ricâl kitaplarından konumuzla ilgili bölümleri gözden geçirdik. Araştırmamızı Konya’da bulunan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nden, İstanbul’da

bulunan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi ile İslâm Konferansı Teşkilatı'nın bir organı olan IRCICA Kütüphanesi'nden, Mısır'ın Kâhire şehrindeki Kâhire Üniversitesi Kütüphanesi'nden ve İskenderiye şehrindeki İskenderiye Kütüphanesi'nden elde ettiğimiz malzemelerle şekillendirme gayretinde olduk. Sayılan kütüphanelere bizzat giderek araştırmamızı yürüttük. Ayrıca bilgisayar ortamında, pdf formatında bulunan eserlerden ve *el-Mektebetü's-Şâmile* adlı kütüphane programındaki matbû eserlere uygun kitaplardan da faydalanma yoluna gittik.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

İslâm tarihi açısından ilk devir kabul edilen yaklaşık hicrî ilk iki asırlık dönem, konumuzla ilgili telif edilen eserlerin azlığı ve bir kısmının zamanımıza ulaşamaması sebebiyle araştırma zorlukları olan bir dönemdir. Konumuz olan “*İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*” ile ilgili o dönemde kaleme alınmış müstakil bir eser mevcut değildir. Konumuzla ilgili bilgileri kısmen Mısır bölgesiyle ilgili yazılmış eserlerde bulabiliyoruz.

Çalışmamız bir şehir tarihi çalışması olduğu için, İskenderiye şehrinin siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve ilmî yönden incelenmesi gerekmektedir. İskenderiye'yi ilgilendiren tarihî olayların tespit edilmesini sağlamak ve şehrin bu olaylardaki rolünü ortaya koymak için öncelikle genel tarih kitaplarından faydalanıldı. İlklerinden olması hasebiyle Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târîh*'i¹ dikkate değerdir. Eser, siyasî tarih açısından şehrin Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde fethiyle ilgili geniş bir malumat vermesi yönüyle önemlidir. Konumuzla ilgili bilgiler veren genel tarih çalışmaları içinde Belâzûrî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*'ı² çokça istifade ettiğimiz bir eserdir. Belâzûrî eserinde Mısır ve İskenderiye'nin fethini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarih*'inde³ de Belâzûrî'de olduğu gibi Mısır ve İskenderiye'nin fethi hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. İbnü'l-Esîr'in (ö.

¹ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrût, 1977.

² Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

³ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, (ö. 310/922) *Târîhu't-Taberî*, Kâhire, 1967.

630/1233), *el-Kâmil*⁴ adlı eseriyle İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*⁵ adlı eseri fetih öncesi ve fetih sırasında yaşananlarla ilgili bilgiler vermesi yönüyle faydalandığımız önemli eserler arasındadır.

Bu bölgeyle ilgili olarak zamanımıza ulaşmış en eski İslâm tarihi kaynağı İbn Abdilhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*⁶ isimli eseridir. Çalışmamızda bu kaynaktan çokça istifade ettik. Müellif eserini yedi kısma ayırmıştır. Mısır'ın İslâm öncesindeki durumu, Müslümanlar tarafından fethi, bölgedeki idarî yapı, gayr-ı Müslimlerden alınan vergiler, fethinden 246/860 yılına kadar bölgede görev yapmış olan kadılar hakkında bilgiler verilmesi eseri ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Yine bu bölgeye gelmiş olan sahâbîler ve onlar eliyle buralarda yayılan dinî ilimler de eserde konu edilmiştir. İbn Abdilhakem, kendisinden sonra gelen birçok tarihçinin müracaat kaynağı olmuştur. Sonraki müelliflerin önemlilerinden Nüveyrî (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb*⁷, Makrizî (ö. 845/1442) *Hitat*⁸, İbn Tağriberdî (ö. 874/1469) *Nücûm*⁹ ve Suyûtî (ö. 911/1505) *Husnü'l-Muhâdara*¹⁰ isimli eserlerinde umumiyetle İbn Abdilhakem'i referans göstermişlerdir. Makrizî, Mısır bölgesinin fethinin yanı sıra buradan alınan vergilere de ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) şehrin kuruluşuyla ilgili bir takım mitolojik bilgilerine rağmen *Mürûcu'z-Zeheb*¹¹ adlı eserinde birçok kaynaktan bulunmayan farklı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

⁴ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrût, 1997.

⁵ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrût, 1986.

⁶ İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Port Saîd, 1995.

⁷ Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kâhire, 2003.

⁸ Makrizî, Ebu'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (ö. 845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Beyrût, 1997.

⁹ İbn Tağriberdî, Yûsuf, (ö. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira*, Mısır, tsz.

¹⁰ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn (ö. 911/1505), *Husnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhira*, Mısır, 1967.

¹¹ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn b. Ali (ö. 345/956), *Mürûcu'z-Zeheb*, Mısır, 1964.

Mısır'ın fethi sırasında Nikiou başpapazı Jean'ın yazdığı *Chronique*¹² fethi farklı bir açıdan yaklaşması yönüyle önemli bir çalışmadır. Jean bu eserinde fetih sırasındaki gözlemlerini dile getirmiş, fakat gördüklerini tek yanlı bir şekilde aktarmaktan geri durmamıştır.

Yapmış olduğumuz çalışma bir şehir tarihi çalışması olması nedeniyle coğrafya üzerine yazılmış eserler araştırmamız için büyük önem ifade etmektedir. Bu eserlerde çalışma dönemimizi konu edinenlerde, İskenderiye'nin coğrafi durumu, fizikî yapısı, şehrin köyleri ve kasabaları, idarî durumu, sosyo-kültürel yapısı ve şehirdeki eğitim kurumları ve buralarda yetişen ilim adamları hakkında zengin malumat bulmak mümkündür. Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Kitâbu'l-Büldân*'i¹³ başta olmak üzere birçok coğrafya kitabı konumuzla ilgili gerek şehrin yerleşim yerleri ve sınırları, gerekse oradaki eserleri, toplumların yaşantısını, âdetlerini öğrenmek açısından oldukça doyurucu bilgiler vermiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, coğrafyaya dair kaynaklarımızın bir kısmı araştırma konumuz olan dönemden sonra kaleme alınmış ve dönemimize hiç değinmemişler ya da çok az değinmişlerdir.

İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i¹⁴, el-Birûnî'nin (ö. 453/1061), *Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkîn*'i,¹⁵ Bekrî'nin (ö. 487/1094), *Coğrafiyyetü Mısır*'i¹⁶, Gırnatî'nin (ö. 565/1169), *Seyahatnâme*'si¹⁷, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1228), *Mu'cemu'l-Büldân*'i¹⁸ şehirle ilgili birçok farklı bilgiler sunmaktadır. Yâkût el-Hamevî'nin eseri diğer coğrafya kitapları arasında İskenderiye'ye bağlı köyler ve özellikleri hakkında en fazla istifade ettiğimiz kaynak olmuştur.

¹² Jean, *Chronique*, 1883'de Paris'de Fransızca olarak basılan bu günlükler, M.Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Veysel Uysal tarafından tercüme edilmiş ve tarafımıza bir nüshası hediye edilmiştir.

¹³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî (ö. 292/905), *Kitâbu'l-Büldân*, Beyrût, 2001.

¹⁴ İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (ö. 300/912), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrût, 1889.

¹⁵ Birûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061), *Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkîn*, Ankara, 1962.

¹⁶ Bekrî, Abdullâh b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd (ö. 487/1094), *Coğrafiyyetü Mısır: Min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, Kuveyt, 1980.

¹⁷ Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdurrahîm (ö. 565/1169), *Gırnatî Seyahatnâmesi; Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, çev. Fatih Sabuncu, İstanbul, 2011.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrût, 1995.

Araştırmamıza konu olan dönemden çok sonra yaşayan İbn Batûta da (ö. 770/1368), *Seyahatnâme*'sinde¹⁹ şehrin güzelliklerini anlata anlata bitirememektedir.

Tabakât ve ensâb kitapları, şehrin idarecilerini, ilmî ve kültürel durumunu ortaya koyarken çokça istifade ettiğimiz eserler olmuştur. Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*²⁰ isimli hacimli eseri bilhassa bölgenin idarî yapısı ve bölgede görev yapan vali, kadı, harac âmili, murâbit, şurta âmili gibi birçok önemli şahsiyet hakkında bize tatmin edici bilgiler vermektedir. İbn Yûnus es-Sadeffî'nin (ö. 347/958) *Târîhu İbn Yûnus*²¹ adlı muhaddisleri ele alan eserinde de, yaşadıkları dönemde önemli görevlerde bulunmuş bazı şahsiyetler hakkında bilgi verilmektedir. Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) *el-Ensâb*²² adlı eseri de aynı şekilde bize önemli birtakım şahıslar hakkında bilgi veren eserlerdendir.

Tabakât kitapları içerisinde İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*²³ adlı eseri, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*'si²⁴, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*'si²⁵ önemli kişiler hakkında bilgi edinmek için çokça faydalandığımız eserlerdendir.

Kaynaklarda Irak ve Suriye bölgelerinin topraklarıyla ilgili haberlerin aksine Mısır bölgesinin topraklarıyla ilgili fazla bilgi mevcut değildir. Mısır'ın fethinden sonra, burada yaşayan ehl-i zimmet için konulan cizye ve harac vergileriyle, bu vergilerin tespit ve tahsili konularında en çok istifade ettiğimiz eserler, Ebû Ubeyd el-

¹⁹ İbn Batûta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah (ö. 770/1368), *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, çev. Mümin Çevik, İstanbul, 1983.

²⁰ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb, (ö. 350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Beyrût, 1987.

²¹ İbn Yûnus, Ebû Said Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeffî, (ö. 347/958), *Târîhu İbn Yûnus el-Misrî*, Beyrût, 2000.

²² Sem'ânî, Ebû Sa'd, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (ö. 562/1167), *el-Ensâb*, Beyrût, 1988.

²³ İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 230/845), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrût, 1990.

²⁴ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrût, 1994.

²⁵ İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Beyrût, 1994.

Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/839) *Kitâbu'l-Emvâl*'i²⁶ ile Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî'nin (ö. 337/948) *Kitâbu'l-Harâc*'i²⁷ olmuştur.

Kültürel tarih yönüyle Ebu'l-Ferec'in (ö. 357/967), *Kitâbu'l-Eğânî*²⁸ adlı eseri, Ph. K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*,²⁹ M. Holt, A. K. S. Lambton, Bernard Lewis'in *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*,³⁰ W. Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*³¹ adlı çalışmaları şehrin medeniyet tarihi içindeki yerini öğrenmek ve medeniyet tarihine sunduğu katkıları görmek açısından faydalanılan eserlerden birkaçıdır. Fetih sonrası Mısır'da kurulan idarî yapı, müesseseler ve idarecilerin faaliyetleri hakkında Corci Zeydan'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi*³² adlı çalışmasından da önemli bilgiler elde edilmiştir.

Afaf Lutfi es-Seyyid Marsot'un İngilizce olarak *A History of Egypt* adıyla kaleme aldığı ve sonrasında Türkçeye çevrilmiş olan *Mısır Tarihi*³³ isimli eseri, fethinden bugüne Mısır'ı anlatan geniş bir çalışma olup konumuzla ilgili olarak, İskenderiye'nin fethi ve fetihten sonra şehrin ekonomik durumuyla alakalı geniş malumat vermesi yönüyle istifade edilen bir eser olmuştur.

Ansiklopedi maddeleri çalışmamızın rotasını belirlememiz yönüyle sunduğu özet bilgilerle bize katkı sağlamıştır. Bu sebeple başta Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin "*İskenderiye*"³⁴ ve "*Mısır*"³⁵ maddeleri olmak üzere dilimizdeki diğer ansiklopedilerin ilgili maddeleri ile Arapça ve İngilizce dillerinde hazırlanmış ansiklopedi maddelerinden istifade edilmiştir. Ancak muhtasar halde bulunan maddelerin genellikle benzer bilgilerin tekrarı olduğu görülmüştür.

²⁶ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839); *Kitâbu'l-Emvâl*, Kâhire, 1981.

²⁷ Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî, Ebu'l-Ferec, (ö. 337/948), *Kitâbu'l-Harâc*, Bağdat, 1981.

²⁸ İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Huseyn el-Kuraşî (ö. 357/967), *Kitâbu'l-Eğânî*, Beyrût, 1992.

²⁹ Hitti, Ph. K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 2011.

³⁰ Lewis, Bernard; M. Holt; A. K. S. Lambton, *İslâm Târîhi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1989.

³¹ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Ankara, 1984.

³² Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1976.

³³ Marsot, Afaf Lutfi es-Seyyid, *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010.

³⁴ Seyyid, Eymen Fuad, "*İskenderiye*", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, İstanbul, 2000.

³⁵ Komisyon (Suna Doğaner, Hilal Görgün, Casim Avcı, Cengiz Tomar, Seyyid Muhammed es-Seyyid, A. Engin Beksaç) "*Mısır*", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004.

Araştırmamız sırasında son dönemde İskenderiye ile ilgili yapılmış müstakil çalışmalardan da istifade edildi. Özellikle Seyyid Abdülaziz Sâlim'in *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*³⁶ adlı eseri ile Cemâleddîn Şeyyâl'in *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*³⁷ adlı eseri siyasî ve medeniyet tarihi açısından çokça faydalandığımız eserler olmuştur. Ancak bu eserler İskenderiye'nin kuruluşundan bugüne kadar geçirmiş olduğu evrelerin tamamını incelediklerinden araştırma yaptığımız bölümle ilgili çok geniş bilgi vermemektedirler. Bir komisyon tarafından hazırlanan *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ Münzü Akdemi'l-Usûr*³⁸ adlı çalışma da İskenderiye'nin farklı yönlerini konu edinmesi sebebiyle faydalandığımız eserler arasındadır.

Mısır'ın İslâm öncesi tarihiyle ilgili olarak ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarından faydalanıldığı gibi, sonradan kaleme alınmış olan kaynaklardan da faydalanma yoluna gidildi. Ersal ve Necla Yazıcıoğlu çiftinin *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*³⁹, Erik Hornung'un *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*⁴⁰ ve Ayşe Afetinan'ın *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*⁴¹ adlı eserleri Mısır bölgesi hakkında genel malumat verilmesi yönüyle kaynak olarak istifade ettiğimiz önemli çalışmalardan birkaçıdır.

İskenderiye denilince akla gelen ilk şeylerden birisi hiç şüphesiz ki, İskenderiye Kütüphanesi'dir. İnsanlığın ilim ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan İskenderiye Kütüphanesi, çalışma konumuzun başlıkları arasındadır. Bu konuda Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-Âs tarafından kütüphanenin yaktırıldığına dair, kaleme alınmış bir takım çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuyu ilk kez gündeme getiren başlıca müellifler, Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231)⁴² ve İbnü'l-Kıfî (ö.

³⁶ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye, 1982.

³⁷ Şeyyâl, Cemâleddîn, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye, 1996.

³⁸ Âşûr, Muhammed Hamdi; Avvâd, Muhammed; el-Abbâdî, Mustafa vd., *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ Münzü Akdemi'l-Usûr*, İskenderiye, 1963.

³⁹ Yavi, Ersal; Yazıcıoğlu Yavi, Necla, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, İzmir, 1996.

⁴⁰ Hornung, Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, 2004.

⁴¹ Afetinan, Ayşe, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1987.

⁴² Abdüllatîf el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdüllatîf (ö. 629/1231), *el-İfâde ve'l-İtibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dimeşk, 1983

646/1248)⁴³ olmuştur. Bunların yanında Müslüman coğrafyada bu iddialara cevap niteliğinde bir takım çalışmalar yapılmıştır. İskenderiye Kütüphanesi ile ilgili olarak Sezgin Güçlüay'ın *Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*⁴⁴ adlı yüksek lisans çalışması, Mehmed Mansûr'un *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı*⁴⁵, Adem Apak'ın "*İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler*"⁴⁶, Mehmet Çelik'in "*Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması*"⁴⁷, Midhat Sertoğlu'nun "*İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı*"⁴⁸, Arslan Terzioğlu'nun "*İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır*"⁴⁹ isimli çalışmaları İskenderiye Kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakıldığı iddialarının iftira olduğu sonucuna ışık tutması açısından faydalanılan çalışmalar olmuştur.

Adem Apak'ın yapmış olduğu *Amr b. el-Âs: Hayâtı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı*⁵⁰ ile Nadir Özkuyumcu'nun *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*⁵¹ isimli doktora çalışmaları bölge tarihini ve o dönemin özelliklerini aktarmaları açısından içerik ve metod olarak istifade edilen akademik düzeyde yapılmış önemli çalışmalardır.

Yukarıda ismi geçen eserlerin yanında daha bir çok çalışmadan farklı konuları içermeleri yönüyle istifade edilmiş ve bunlar bibliyografyada zikredilmiştir.

⁴³ İbnü'l-Kıffî, Cemaleddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf, (ö. 646/1248) *Ahbâru'l-Ulemâ bi Ahyâri'l-Hukemâ*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrût, 2005.

⁴⁴ Güçlüay, Sezgin, *Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993.

⁴⁵ Mansûr, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara, 1995.

⁴⁶ Apak, Adem, "*İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler*", İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. 16, sy. I/176-183, Bursa, 2003.

⁴⁷ Çelik, Mehmet, "*Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. X, Sy. I/51-67, Elazığ, 2000.

⁴⁸ Sertoğlu, Midhat, "*İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı*" Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: X, sy. I/35-43, İstanbul, 1974.

⁴⁹ Terzioğlu, Arslan, "*İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır*" Vakıflar Dergisi, Ankara, 1971, sy. IX, s. 419-433.

⁵⁰ Apak, Adem, *Amr b. el-Âs, Hayâtı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı* (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1999.

⁵¹ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa, 2007.

2. GENEL HATLARIYLA MISIR VE İSKENDERİYE

2.1. Mısır

Çivi yazılı tabletlerde Misri, Musri, Musur ve İbranice belgelerde Misrayim şeklinde geçen Mısır adının Proto-Semitik masôr (sur, kale) kelimesinden, bugün Batı dillerinde kullanılan Egypt'in de (Gr. Aigyptos, Lat. Aegyptus) başşehir Memfis'in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Haktuah, Hikuptah'tan geldiği sanılmaktadır.⁵²

Mısır yeryüzündeki en eski medeniyetlerden biridir ve tarihi çok eskilere dayanır. Mısır'ın tarihini gün yüzüne çıkarmak için yapılan arkeolojik kazı çalışmaları halen devam etmekte ve eski Mısır'la ilgili yeni veriler elde edilmektedir. Mısır'ın ancak son beş bin yıllık tarihi hakkında bir kısım bilgilere sahibiz. Yani m.ö. 3000'den bugüne kadarki geçmişi hakkında yeterli tarihi malumatı görebiliyoruz. Bundan öncesi ise varsayımlara dayanmaktadır. Buna rağmen Dünya üzerinde tarihi hakkında en zengin malumat bulunan medeniyet Mısır medeniyetidir.

Mısır tarihi dönemlerini Firavunlar Dönemi, Helenistik Dönem, Roma Dönemi ve Bizans Dönemi şeklinde bölümlere ayırarak, bu dönemler hakkında kısa bilgiler vermek suretiyle ülke tarihini kısaca özetlemek istiyoruz.

2.1.1. Firavunlar Dönemi

Bu dönemin tarihi m.ö. 4000 yılına kadar uzanmaktadır. Firavunlar döneminde Mısır idaresindeki en önemli değişiklik, Filistinli bir kabile olan Hiksosların Mısır'ı ele geçirmeleri hadisesidir. Ancak Hiksoslar daha sonraları Mısır'dan yine çıkarılmışlardır. Helenistik dönemin başlangıcına kadar Mısır, Persler tarafından işgal edilmiştir. Pers hâkimiyetine karşı Mısır yerlileri arasında ayaklanmalar olmuş ise de, eski feodal aileler arasındaki anlaşmazlıklar, bu ayaklanmaların devamlı olmasına mani olmuştur. M.ö. 525 yılından sonra artık bu topraklar sürekli olarak başka milletlerin esareti altında yaşamaya mahkum olmuştur.⁵³

⁵² Görgün, "Mısır", (Tarih Bölümü), *DİA*, XXIX/555.

⁵³ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi*, s. 161.

2.1.2. Helenistik Dönem

M.ö. 341-333 yılları arasını kapsayan ikinci Pers hâkimiyeti döneminde Mısırlılar çok acılar yaşadılar. M.ö. 333'de Büyük İskender, bugün Hatay sınırları içerisinde bulunan İssos'da III. Darius'u mağlup edince, Mısır'a giren İskender halk tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı.⁵⁴ İskender'den sonra Ptolemaios iktidara geçti ve yaklaşık üç asır süren Lagos hanedanını başlattı. Bu hanedanın en önemli faaliyeti Atina ve Miletos'un kültürel mirasını İskenderiye'ye toplamak oldu. Ptolemaios, Yunanlı bilgin ve yazarların barındığı bir müze kurdu. İskender'in ani ölümü üzerine Mısır toprakları generallerinden Ptolemaios Soter'e kaldı. Onun başlattığı Ptolemaioslar (Lagos hanedanı) döneminde Mısır ve Yunan geleneklerinin sentezi olan yeni bir kültür anlayışı içinde Akdeniz dünyasıyla yakın bir ilişkiye girildi. Bu amaçla idare merkezi dönemin önemli merkezlerinden biri olan Memfis'ten İskender'in kurduğu İskenderiye'ye taşındı. Bir ticaret limanı olarak gelişen şehirde ünlü İskenderiye Kütüphanesi kuruldu ve limanın karşısındaki adaya dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen İskenderiye Feneri inşa edildi. İskender, burayı eski çağların bilim ve kültür merkezi hâline getirdi. Helenistik dönemin en son Mısır idarecisi Kleopatra oldu ve ülke m.ö. 30 yılında Romalıların eline geçti.⁵⁵

2.1.3. Roma Dönemi

M.ö. 30 yılında başlayan bu dönem, m.s. 395 yılına kadar devam etti. Romalıların idaresi zamanında, Kızıldeniz limanlarından Hindistan'a ticârî seferler başlatıldı. Bu ortamda İskenderiye şehrinin ticarî önemi daha da arttı. Roma hâkimiyeti döneminde halk sınıfları arasında farklılaşmalar başladı. Yunan kökenliler çeşitli imtiyazlar kazanarak şehir aristokrati görünümü aldı. İskenderiye'deki Yahudi topluluğu da, geleneklerine bağlılığıyla ayrı bir sınıf teşkil ediyordu. M.s. 50 yıllarında Yahudi topluluğuyla Yunanlılar arasında çatışmalar baş gösterdi. M.s. 66 ve 117 yıllarındaki ayaklanmalarda binlerce Yahudi öldürüldü. Hristiyanlığın yayılmaya başlaması Mısır'ın dinî ve siyasî hayatında köklü değişikliklere yol açtı.⁵⁶

⁵⁴ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi*, s. 162.

⁵⁵ Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

⁵⁶ Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

2.1.4. Bizans Dönemi

Mısır, Bizans döneminde de siyasî ve kültürel açıdan önemini korudu ve Arap fethine kadar Doğu Roma hâkimiyetinde kaldı. Bu dönemde bu bölgede Hristiyanlaştırma faaliyetleri başladı. Firavunlar Mısır'ı, artık Hristiyan Mısır olmuştu. Persler m. 617-629 yılları arasında kısa süreli de olsa Mısır'ı işgal ettiler. Fakat Herakleios (610-641) Perslileri yenerek bu toprakları tekrar Bizans egemenliği altına aldı.⁵⁷ Resmi dil Grekçe olmakla birlikte halk arasında yaygın biçimde Kıptî dili konuşuluyordu. Bizans İmparatorluğu'nun en zengin eyaleti olan Mısır, ülkenin tahıl ambarıydı.⁵⁸ Bölge valisinin görevlerinden biri de, yetişen ürünlerin gemilerle başşehir İstanbul'a (Konstantinopolis) taşınmasını sağlamaktı.⁵⁹

2.2. Mısır'ın Coğrafi Yapısı

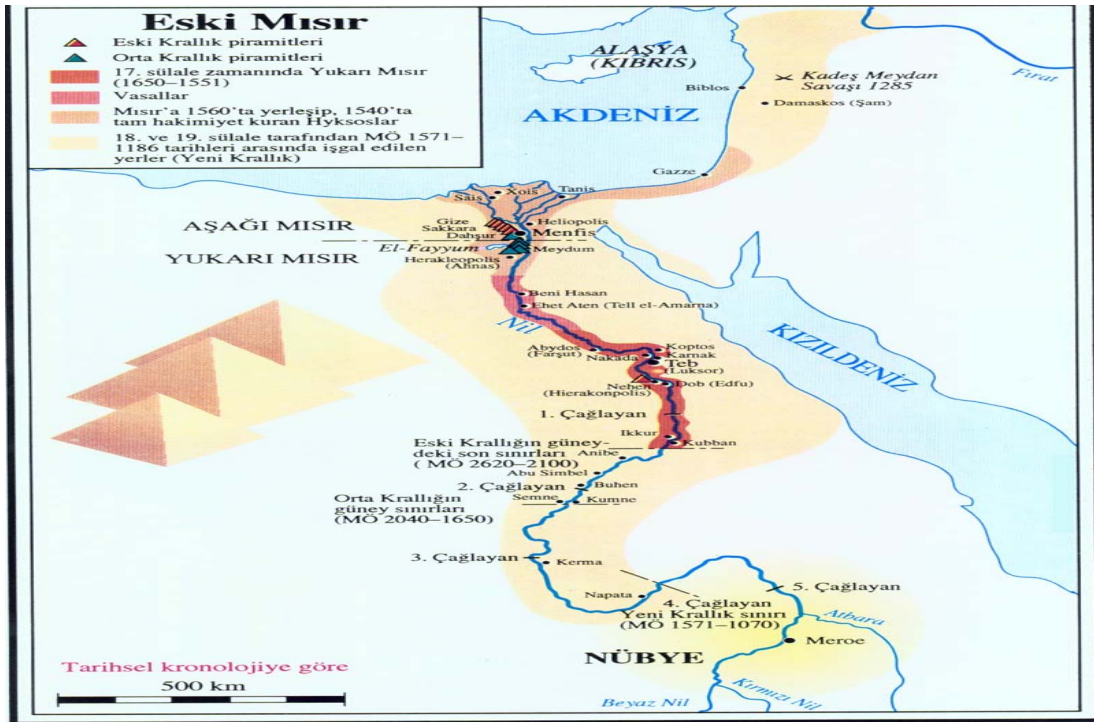
Mısır, kuzeyde Akdeniz, doğuda çöl ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil nehri tarafından tabii olarak sınırlanmıştır. Bu alan da Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Eski Mısırlılar bu iki bölüme Vadi ve Delta adını vermişlerdir. Yukarı Mısır veya Vadi, çiplak ve kayalık bir arazi ortasında yer almaktadır. Buna rağmen Nil boyunca dar da olsa yeşil arazi göze çarpar. Aşağı Mısır yani Delta'da ise, coğrafi konum güneyden çok farklıdır.⁶⁰ Bu durumda karşımıza iki farklı Mısır çıkmaktadır. Akdeniz Mısır'ı ve Afrika Mısır'ı. Nil nehri Mısır ve bölgesi için hayat kaynağı olduğundan Mısır medeniyetinin Nil merkezli bir medeniyet olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁵⁷ Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara, 1987, s. 312.

⁵⁸ Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1983, s. 28-29.

⁵⁹ Avcı, Casim, "Mısır" (Bizans Dönemi), *DİA*, XXIX/558.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V/139.

1. Mısır Haritası

(tarihharitasi.blogspot.com.tr internet adresinden 15.03.2017 tarihinde alınmıştır.)

İslâm coğrafyacılarının çoğunluğuna göre Mısır'ın sınırları şu şekildedir. “Mısır'ın Tülü (boylam); Refah ile Arış arasındaki iki ağaçlık bölgeden Asvân'a kadardır. Arz'ı (enlem) da; Berka ile Eyle arasındadır. Hem boylamı, hem de enleminin mesafesi yaya olarak kırk günlüktür.”⁶¹

Makdisî ise Mısır'ı önce yedi bölgeye ayırmakta, daha sonra da her bölgede bulunan şehir ve köyleri isim isim vermektedir. O, yedi bölgenin altısının ma'mûr, birinin çöl olduğunu söyler ve yedi bölgenin isimlerini şöyle sıralar: Cifâr, Havf, Rîf, İskenderiyye, Mekadûniyye, Saîd ve Vâhât (çöller).⁶²

Mısır, Akdeniz tarafında İskenderiye'den Berka'ya uzanan; oradan Nûbe, Asvân, Bahru'l-Kulzûm'a Tûr-i Sînâ'ya, Tîye-i Benî İsrail'e, buradan Cifâr bölgesine,

⁶¹ İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, s. 83; İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâfî (ö. 367/977), *Kitâbu Sîreti'l-Arz*, Beyrût, 1938, I/132; Yâkût el-Hamevî, *Büldân*, V/137; Makrizî, *Hıtat*, I/31; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I/36-37.

⁶² Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), *Ahsenü't-Tekâsîm*, Kâhire, 1991, s. 193-195; Makrizî, *Hıtat*, I/31.

Refah ve Arîş arasından İskenderiye'ye ulaşacak şekilde coğrafi olarak sınırlandırılmıştır.⁶³

2.3. Mısır'ın Dinî Yapısı

Eski Mısır peygamberler tarihi açısından önemli bir bölgedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musâ'nın Firavun'la mücadelesi ve İsrailoğulları'nın onun önderliğinde Mısır'dan çıkışı, Hz. Yûsuf kıssası gibi konular geniş yer alır.⁶⁴ Mısır diyarı, Şit (as) gibi birçok peygambere ev sahipliği yapmıştır.⁶⁵ Kindî *Fezâilü Mısır* adlı eserinde Nebilerden İdrîs, İbrahim, İsmail, Ya'kûb, Yûsuf, Lût, Mûsâ, Hârun, Yûşâ ibn Nûn, Danyal, Ermiyâ ve İsâ peygamberlerin Mısır'a geldiklerini ifade eder.⁶⁶

Mısır'ın fetih öncesi dinî hayatına baktığımızda bölgede farklı inanışların etkili olduğunu görmekteyiz. Mısır'ın tarih öncesi dinî telâkkileri totem esasına dayanır. Roma İmparatorluğu vilâyetlerinden biri olan Mısır, m.ö. 31 yılında Kleopatra ve Antonius'un ordusunu yenerek Roma İmparatorluğu'nu kuran İmparator Augustus zamanından İsâ'nın doğumuna kadar putperestlik inancına sahipti. Roma imparatorları, yeni din olarak Hristiyanlığı kabul eden putperestlere işkence yapmaya devam ettiler. M.ö. 30 ile m.s. 395 tarihleri arasında hüküm süren Romalılar döneminde Yahudilere büyük baskılar yapıldı ve birçok Yahudi öldürüldü. Milâdî III. yüzyılda Mısır ve civarında Hristiyanlık büyük oranda kuvvet kazandı. Bu durum İmparator Konstantin'in (m.s. 306-337) Hristiyanlığı tanımasına kadar böylece devam etti. Konstantin, Hristiyanları tanıyarak onları diğer din mensuplarıyla eşit kabul etmiş ve onlara bazı imtiyazlar vermiştir. İmparator Thodosius'un (m.s. 378-395), Hristiyanlığı devletin resmî dini olarak kabul etmesiyle Hristiyanlık revaç buldu. Bu dönemde Mısırlılar en geniş anlamda inanç haklarından yararlandılar. Bu dönemden sonra daha önce Hristiyanlara yapılan baskılar Putperestlere yapılır oldu. Ancak

⁶³ İstahrî, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Fârisî (ö. 346/957), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrût, 2004, s. 309.

⁶⁴ Mûsâ (as)'ın Firavun'la mücadelesi için bkz; A'râf 7:103-162, Yûnus 10:75-93; Hz Yûsuf kıssası için bkz; Yûsuf 12:4-101.

⁶⁵ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/30.

⁶⁶ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb, (ö. 350/961), *Fezâilü Mısri'l-Mahrûse*, b.y.y., tsz, I/4; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/52.

Hristiyanlık içinde de mezhep ihtilâfları kendini göstermeye başladı. Bu ihtilâflar Mısırlılar arasında şiddet ve sıkıntıların yayılmasında önemli bir etken oldu.⁶⁷

Milâdî 460 yılından itibaren Mısır, dinî yönden fiilen ikiye bölünmüştü. Mısır'da yerleşik bulunan Rumlar, Ortodoks iken; asıl halk olan Kıptîler, Ya'kûbî idiler. İmparator Herakleios, bu bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için onları tek mezhepte birleştirmek istedi. Bunun için toplanan Kadıköy Konsili, Monofizitlik ile Ortodoksluk arasında bir orta yol kabul edilen Monohelitlik (Melkitlik-Kral Dini) anlayışını bütün Hristiyanlara benimsetilmesi kararı aldı. Amacı ülkede siyasi bütünlüğü sağlamaktı. Bu anlayışı yaymak için farklı bölgelere patrikler yollandı. Mısır'a da Kyros (Mukavkıs) gönderildi. Fakat planlanan bu uygulama tepkiyle karşılandı. Bu durum Mısır Kıptîlerinin inançlarına daha sıkı bağlanmalarına ve Monofizitliği millî mezhep olarak kabul etmelerine sebep oldu.⁶⁸ Mısırlılar arasında çıkan Ya'kûbîlik ve Melkânîlik mezhepleri ihtilafın artmasına sebep oldu. Ya'kûbîler, Hz. İsa'da ulûhiyet ve beşeriyet tabiatlarının imtizaç ettiğine inanmaktaydılar. Bu imtizaç onlara göre tecessüden sonra olmuştur. Melkâniler ise oğul (İsâ)'nın yaratılmasından önce Baba (Allah)'dan neş'et ettiğini ve gayr-ı mahlûk olduğunu kabul ederlerdi.⁶⁹

Mısır'da Melkitlik mezhebini benimsemeyen halka karşı zulümler yapılmış, inançlarında direnenlere büyük baskılar uygulanmıştır. Kiliselere sığınan halkın askerler tarafından toptan katledildiği, sadece İskenderiye'de 24 bin kişinin öldürüldüğü söylenir. Baskılar sonucunda, Mısır halkının bir kısmı ülkeden kaçmak zorunda kalmış, bir kısmı istemeden de olsa yeni anlayışı kabul etmiş, kalan kısmı da yeni mezhebi kabul etmiş görünerek ölümden kurtulmuştur. Kadıköy Konsili'nin ardından başlayan süreç, Müslümanların ülkeyi ele geçirdikleri 641-642 yılına kadar aralıksız devam etmiştir.⁷⁰

⁶⁷ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/298-299.

⁶⁸ Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 91-92.

⁶⁹ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/299.

⁷⁰ Apak, Adem, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2001, c. X, sy. II, s. 151.

2.4. Mısır'ın İktisadî Yapısı

Fetih öncesi Mısır'ın iktisadî durumuna baktığımız zaman Bizans eyaletlerinin en zengini ve ekonomik olarak en önemlisinin burası olduğunu görürüz.⁷¹ Mısır'ın iktisadî hayatı, Nil nehrine bağlı olarak, daha çok tarıma dayalıydı. Buğday, arpa, pamuk, zeytin ve benzeri birçok tarım ürünü yetiştirilmekteydi. Buna bağlı olarak dokumacılık ve zeytinyağıyla pamukyağı üretimi için işletmeler bulunmaktaydı. Ayrıca, kağıt üretimi ve mermercilik de yapılmaktaydı. Mısır'ın konum olarak doğu-batı deniz ticaret yolu üzerinde olması, Mısır'a iktisadî yönden ayrı bir önem kazandırmaktaydı. Çin ve Hindistan'dan gemilerle batıya taşınan mallar, Dimyat ve İskenderiye limanları vasıtasıyla Akdeniz'e açılmaktaydı.⁷²

Romalılar döneminde Mısır'da vergiler çok yüksekti. Her şeyden vergi alınıyordu. Bu da Mısır halkında öfkeye sebep oluyordu.⁷³ Öfkeye sebep olan vergilerin başında ise toprak vergisi geliyordu. Mısır'da toprak vergisi, Nil nehrinin su seviyesi ve Mısır'ın imar durumu dikkate alınarak tahsil edilmekteydi. Bizans döneminde hiçbir zaman tam olarak uygulanmayan bu usül özetle şöyledir:

1. Toprak vergisi, mahsulün tarlalardan kaldırılmasından sonra ve belli bir zamanda, yani Kıptîlerin kullandıkları takvime göre Tût⁷⁴ ayında alınırdı.

2. Üzüm haracı, mahsulün sıkımından sonra, yani şıra veya şarap yapıldıktan sonra alınırdı.

3. Bu vergilerin tahsil edilmesinde kuraklık veya Nil suyunun seviyesinin yükselmesi sonucu meydana gelen sel felâketleri de dikkate alınır ve böyle durumlarda harac vergisi ürüne göre belirlenir, daha düşük alınırdı.

Bu hususlar dikkate alınarak tahsil edilen vergiler, önce Mısır'ın ihtiyacı için harcanır, su kanalları temizlenir, kanal ağızlarında su tutmak için bentler yapılır veya

⁷¹ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, s. 107.

⁷² Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 9.

⁷³ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/ 300.

⁷⁴ Güneş Takvimine göre 11 Eylül – 10 Ekim tarihlerine karşılık gelmektedir. Bkz. Artokça, İzzettin, *Kıptîler*, Ankara, 2013, s. 8.

mevcut olup da bozulanlar varsa tamir ettirilir, ayrıca halkın ihtiyacı olan köprülerin yapımı ve kiliselerin onarımı için gerekli harcamalar da bu vergilerden karşılanırdı.⁷⁵ Ancak, bu esaslar Mukavkis tarafından dikkate alınmamıştır. İmar gerektiren yerler imar edilmemiş, hatta kuraklık ve sel felaketleri dikkate alınmamak suretiyle, zulümle yüksek oranlarda toprak vergisi tahsil edilmiştir. Mukavkis idaresindeki Mısır'da malî yönden de Kıptîlere karşı zalimane ve sömürgeci bir politika takip edildiğini görüyoruz.

2.5. İskenderiye

İnsanlık ve medeniyet tarihi açısından önemli bir yer olan İskenderiye (Alexandria), Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biridir. Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye; Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiği noktada önemli bir ticaret ve ulaşım merkezidir.⁷⁶

İskenderiye şehri 31° 13' kuzey paralelleri, 29° 55' doğu meridyenleri üzerindedir. Şehir, dar ve yüksekliği az bir deltada, nehir tortusu üzerine bina edilmiştir.⁷⁷

Mısır'ın yedi ana bölgesinden biri olan İskenderiye'nin merkezi İskenderiye şehridir. Bağlı beldeleri ise Raşîd, Meryût, Zâtü'l-Hammâm ve Berallüs'dür.⁷⁸

İskenderiye, Akdeniz sahilinde, Nil nehrinin kollarıyla pek çok halîçe sahip, tarihi çok eskilere dayanan bir şehirdir. Buhayra, Mesîl, Melîdîs, Ternût, Kartasâ, Haribtâ, Sâ, Şebâs, Hayyiz, Bedekûn, Şirak, Meryût, Lûbiye, Merâkıye ve Hatân İskenderiye'nin fetih öncesindeki önemli köyleri arasındadır.⁷⁹

Büyük İskender'in emriyle ve Grek tarzı satranç tahtası planında kurulan şehrin inşasının tamamlanması ve Mısır'ın başşehri olarak ortaya çıkması Batlamyus

⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 32-33.

⁷⁶ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

⁷⁷ Âbid, Müfid, *el-İskenderiyye, el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dımeşk, 2000, II/331; Ebû İyâne, Fethî Muhammed, "el-İskenderiyye", Ammân, 1993, s. 373.

⁷⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 194.

⁷⁹ Ya'kûbî, *Büldân*, I/177.

(Ptolemaios) hanedanı devrine rastlamaktadır.⁸⁰ İskenderiye'nin kuruluşu, meşhur Makedonyalı Büyük İskender'in Mısır topraklarını fethettiği zaman Nil deltasıyla Mareotis gölü arasındaki eski Rhakotis isimli balıkçı köyünün bulunduğu mevkide büyük bir şehir kurmak istemesiyle olmuştur.⁸¹ Şehrin inşasında o devrin meşhur Yunan Mimarı Deinokrates'in projesi esas alındı. Sonraları Ptolemaioslar ve Romalı imparatorlar zamanında İskenderiye görkemli ve kalıcı eserlerle zenginleşti ve Antik devrin en büyük kültür merkezlerinden biri hâline geldi.

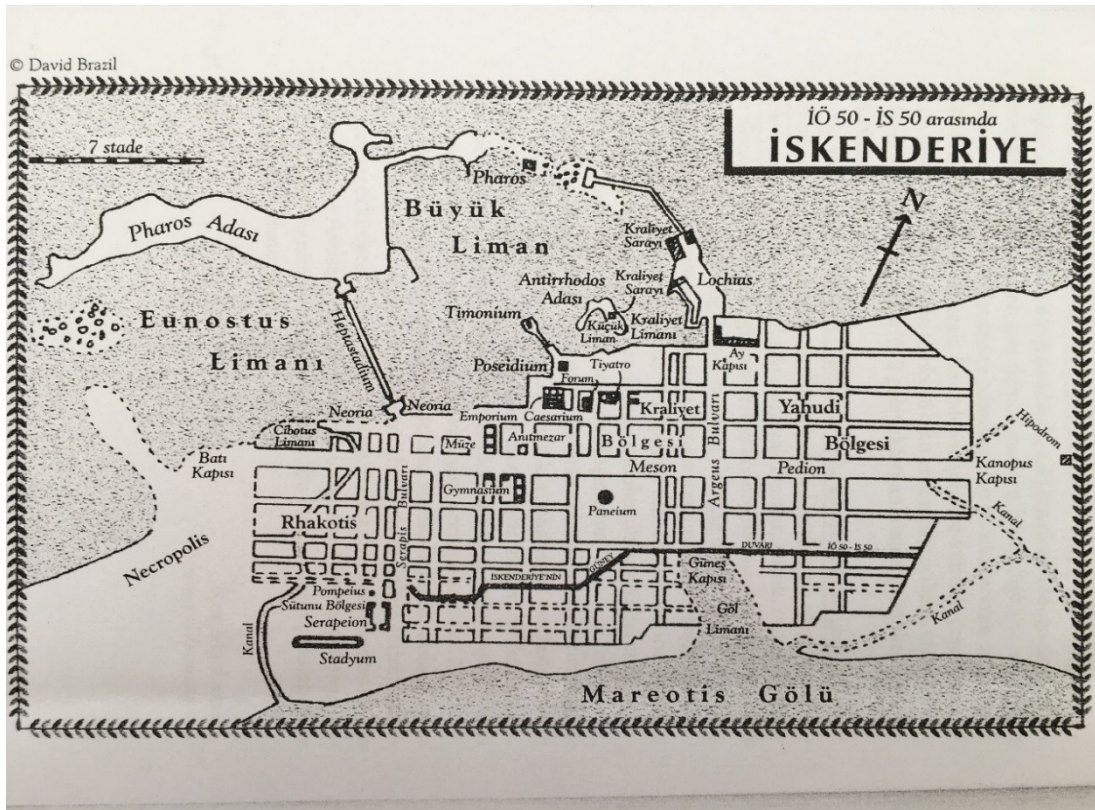
Şehrin genişliği 5-6 km. kadardı. Kurulduğu dönemde dünyanın en geniş yolları olarak nitelendirilen caddelerin genişliği 30 metreydi. Evlerin inşasında malzeme olarak taş kullanılmaktaydı. Kanallardan müteşekkil bir ağ bütün şehri kaplamakta ve Nil nehrinden suyu evlerin haznelerine kadar getirmekteydi. Pharos adasına inşa edilen İskenderiye Feneri, dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilmekteydi. İnşası yirmi yıl süren bu deniz fenerinin m.ö. 280'de Ptolemaios II Philadelphos zamanında tamamlandığı bilinmektedir. Işığını, konkav metal ayna vasıtasıyla, fenerden 30 km. ötesine kadar yansıtabilen bu deniz feneri, Ptolemaiosların ve helenistik devrin teknik kabiliyetlerinin şahikası olarak kendini göstermektedir. 130 mt. yüksekliğindeki bu fener Araplar arasında "Menâra" olarak isimlendirilir. M.s. 796 senesindeki depremde veya XIII. yüzyıldaki tamamen ortadan kalkışından öncesine ait tasvirler İslâm kaynaklarında da yer bulur. Bu fenerin beyaz temel taşlarının 1898 senesinde Doğu limanının batı kolunu koruyan Kayıtbay kalesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. İskenderiye fenerinin konkav aynası aynı zamanda düşman gemilerinin güneş ışığının teksifiyle yakılmasına da yaradığından, fener sayesinde liman, deniz istilasına karşı korunmaktaydı. Ortadan kalkan eski İskenderiye şehrinin 1866'da Napolyon III'ün emriyle yapılan planında, eski caddelerden 15 km. uzunluğundaki caddelerle şehir duvarları hâlâ durmaktaydı. Şimdiki şehir tamamen eski İskenderiye'nin üzerine kurulmuştur.⁸²

⁸⁰ Dımeşkî, Şihâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah (ö. 749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Abudabi, 2002, III/490; Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

⁸¹ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 15.

⁸² Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi", IX/427-428.

İskenderiye, şehir mimarisi açısından çok farklı ve özel vasıflara sahiptir. Şehir muntazam bir plana göre inşâ edilmişti. Sekiz dümdüz yol, bir satranç tahtasında olduğu gibi, diğer sekiz yolu doğrudan kesmekte, bunlara düz ve devamlı yollar bağlanmaktaydı. Sokaklarda arasıra sütunlara rastlanırdı. Binaların çoğunda ekserisi mermer olan sütunlar bulunuyordu. Mermer çok fazla kullanılırdı ve birkaç cadde baştan sona mermer döşeliydi. Şehrin içinde bağlar, bahçeler ve çınar ağaçları vardı.⁸³

2. M.ö. 50 – m.s. 50 Yıllarına Ait İskenderiye (Alexandria) Haritası.

Roy MacLeod'un derlediği İskenderiye Kütüphanesi (Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi) isimli çalışmadan alınmıştır.

Şehrin sahip olduğu yapılar üç sınıfta incelenebilir. Birinci sınıfı oluşturan yapılar, şehrin kurulduğu dönemleri içeren milattan öncesine ait olanlardır. Bunların arasında, en önemlisi Pompeius sütunu (Amûdu's-Sevârî) gelir. Sütun tek parça taştan oluşmaktadır. 302 yılında Romalı vali Pompeius tarafından imparator Diokletianos

⁸³ Bosworth, C. H., Guest, R., Labib, S., *Historic Cities of the İslâmic World "Alexandria"*, Leiden-Boston, 2007, s. 13.

adına dikilmiş olan bu taş bugün hâlâ yerinde duran o döneme ait tek eserdir. Bir diğer eser “Kleopatra İğnesi” diye bilinen yapıdır. İki delikli taştan (el-misallatân) oluşan bu eserlerden biri Londra’ya, diğeri de Amerika’ya götürülmüştür. Yine önceleri mabed, sonra da patrik kilisesi, yahut başkilise olan vaktiyle el-Kaysariya adıyla anılan kilise, dönemin önemli eserlerindedir. Dikkatlerden kaçmayan bir diğer yapı Serapeion mabedinin sütunlar ormanını andıran harabeleridir. Bu sütunların birçoğu XIII. asırda hâlâ ayakta idi. Son olarak ise Araplarca Şerâhîl adıyla bilinen, denizde bir kaya üzerine konmuş ve kâidesi uzanmış yatan bir insan boyunda olan, bronzdan bir heykel ki bu, Velîd’in hilâfeti (86-96/705-714) zamanında eritilmiştir. İkinci sınıfı teşkil eden yapılar ise kiliselerdir. Başkilise, aynı isimle iki tane olan Saint Mark kiliseleri, Saint Kosmas, Saint Damianus, Sainte Maria Dorothea, Saint Faustus, Saint Theodore, Saint Athanasius ve Saint Sabas Rum kiliseleri zikredilebilir. Bu kiliselerden bir kısmı halk isyanları sırasında tahrip olmuş, bir kısmı da camiye çevrilmiştir. Üçüncü sınıf yapıları da Müslümanlar tarafından yapılan yapılar teşkil eder.⁸⁴

İskenderiye, Roma ve Bizans hâkimiyetleri sırasında bölgenin en önemli şehri olma özelliğini muhafaza etmiş ve bunun yanı sıra askerî, dîni, ticârî ve kültürel önemini korumuştur. Ancak İskenderiye Hristiyanlığın kabulünden sonra mezhep çatışmaları ve Bizans-Sâsânî savaşları sebebiyle çeşitli yıkımlara uğramıştır. Şehir, Müslümanlar kuşattığında Bizans hâkimiyetindeydi ve eski ihtişamını kaybetmişti. Fakat mimarî yapıları ve bu yapılardaki mermer işçiliğiyle hâlâ dikkatleri üzerine çekmeye devam ediyordu.⁸⁵

İskenderiye denilince akla gelen en önemli konulardan birisi de meşhur kütüphanedir. Büyük İskender’in ölümünden sonra generallerinden Batlamyus Soter I, Mısır’ı alarak, m.ö. 323-30 yılları arasında yaklaşık üç asır devam edecek olan Batlamyuslar devletini kurmuştur. Batlamyus İskenderiye’nin kuruluşunu tamamlarken Suriye ve civarında fethinin ikmaline çalışmış, bu arada İskenderiye’ye gelecek gemilere selâmet noktası göstermek için bir de kule yaptırmıştır. Böylesine sistemli bir yapılaşmanın içerisinde Batlamyuslar’ın İskenderiye’de en mühim

⁸⁴ Guest, Rhuvon, “İskenderiye”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (MEB İA)*, Eskişehir, 2001, V/II. 1084-1085.

⁸⁵ Gırnatî, *Seyahatnâme*, s. 2.

müesseseleri Müze ile buraya bağlı olarak inşa edilen kütüphaneydi. İlim adına yazılan en önemli eserler ilk defa burada toplanmıştır. Bundan sonra İskenderiye Müzesi kurulmuş, bu yapının yanında diğer bölgelerden akın akın İskenderiye'ye gelen filozofların çalışması için bir medreseyle yüzbinlerce tomar kitabı hâvi bir kütüphane inşa edilmiştir. İşte tarihte meşhur olan İskenderiye Kütüphanesi bu şekilde kurulmuştur. İskenderiye Kütüphanesi'nde Yunanca eserlerin kopyaları büyük bir yekûn tutmaktaydı. İlim adamları ise çoğunlukla Yunanlılardı.⁸⁶ İskenderiye şehrinin kurucusu olan Büyük İskender'in m.ö. 323 yılında ölümünden sonra, yaklaşık yirmi yıl süren iç mücadeleler neticesinde, ülke, komutanlar arasında paylaşıldı. Mısır toprakları Soter I'in (m.ö. 304-285) yönetiminde kaldı. Mısır'da Ptolemaioslar hanedanını başlatan Soter I ve onu izleyen Philadelphos (m.ö. 285-247) ilme merakları sebebiyle İskenderiye'yi dünyanın en ileri ilim ve kültür merkezi hâline getirdiler.⁸⁷

Tarihte Helenizmin en büyük merkezi İskenderiye'ydi. Arşimed, Öklid, Yeni Eflatunculuğun kurucusu Plotinus burada tahsil görmüşlerdir. Hristiyanlığın Roma'da resmî din kabul edilmesinden sonra bu dinle çelişki hâlinde bulunan felsefe ve felsefeyle ilgili ilimler gözden düşmüş, Roma ve Atina felsefe mektepleri zayıflamışlardı. Buna karşılık İskenderiye Akademisi hâlâ gücünü koruyor, Yahyâ en-Nahvî gibi büyük filozoflar yetiştiriyordu. Bu akademide felsefe, tıp, riyaziyyât ve menşei Mısır olan kimya, nücûm v.b. ilimler okutulmaktaydı.⁸⁸

Mısır'ın en büyük şehri olan İskenderiye, Müslümanların burayı fethinden önce tam bir ilim ve kültür şehriydi. Her milletten sayısız bilim adamı, sanatçı ve edebiyatçı burada toplanmıştı. Tıp ilmi, dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar ilerlemiş, felsefe ve edebiyat alanında da zirveye ulaşılmıştı. Matematik, astronomi, coğrafya, geometri gibi ilimler, şehirdeki eğitim kurumlarında okutuluyordu.⁸⁹

İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır toprakları, Bizans döneminde de siyasî ve kültürel açıdan önemli bir merkezdi. Bizans hâkimiyeti döneminde Mısır,

⁸⁶ Ünver, Süheyl, "21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi", İstanbul, 1967, s. 790.

⁸⁷ Macit, Muhittin, "Tercüme Hareketleri", *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX/499.

⁸⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Yıldız, Hakkı Dursun, III/453-454.

⁸⁹ Zağlûl, Sa'd, "el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye", *Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtûmî*, İskenderiye, 1963, s. 223.

İskenderiye’de ikamet eden merkezî bir vali tarafından yönetilirdi ve diğer vilâyetlerdeki valiler de bu valiye karşı sorumluydular. Bu durum Mısır’ın tarihi boyunca küçük değişikliklerle bu şekilde devam etti.⁹⁰

Eyalet merkezi İskenderiye, Roma döneminde Doğu’nun en büyük ve imparatorluğun Doğu Roma’dan sonra ikinci önemli şehriyken, Bizans devrinde de İstanbul’dan sonra ikinci büyük şehir olmuştu. Limanının ticari gemi işleklığı ve ipek yolu güzergâhında bulunması sebebiyle tanınan İskenderiye, bu özelliği sayesinde Bizans için önemini daha da artırıyordu. Bizanslı tacirler önce İskenderiye’ye gider, daha sonra Eyle’den (Akabe) Kızıldeniz’e açılarak veya kara yolunu takip ederek İpek yolu ticaretine katılırlardı. Aden-Kızıldeniz yoluyla İskenderiye Limanı’na gelen ticaret malları da buradan Batı’ya taşınırdı.⁹¹ Mısır’ın en başta gelen liman kenti olan İskenderiye, doğu-batı ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. O dönemde İskenderiye’ye sahip olmak, Akdeniz ticaretini ele geçirmek anlamına geliyordu. Zira burada dünyanın en büyük limanlarından biri kurulmuştu ve transit ticaretten elde edilen vergiler şehre muazzam bir gelir bırakıyordu.⁹² Bununla bağlantılı olarak burada gemi sanayii de ilerlemişti. Ticarî ve askerî gemiler buralarda imal ediliyordu. Şehir cam ve mermer işleme sanatında, değerli maden ve altın işlemeciliğinde kendisinden söz ettiriyordu.⁹³

İskenderiye sanat ve teknik alanında büyük ve gösterişli binalarıyla, yüksek surlarıyla, büyük kiliseleriyle, geniş ve dümdüz caddeleriyle Araplar şehri fethettiğinde de görkemli bir merkezdi.⁹⁴ Fetih sırasında büyük bir nüfusa sahipti. Rivayetlere göre şehirde oturanların sayısı çocuk ve kadınlar hariç 200.000 kişiydi ve bunun 40.000 veya 70.000’i Yahudiydi.⁹⁵

Müslümanların İskenderiye’yi fethettikleri sırada şehirde halkın büyük çoğunluğu Hristiyan idi. Bunun yanında sayıları hiç de azımsanmayacak oranda Yahudi vardı. Şehir fetih öncesinde Hristiyanlık dünyası için önemli merkezlerden

⁹⁰ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 2-3.

⁹¹ Avcı, “Mısır”, *DİA*, XXIX/558.

⁹² Ebû Râbiye, Abdulhalik Seyyid, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeyi’t-Târîh*, Kâhire, 1988, s. 119-122.

⁹³ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*, s. 224.

⁹⁴ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*, s. 224.

⁹⁵ Seyyid, “İskenderiye”, *DİA*, XXII/574; Bosworth, “*Alexandria*”, s. 15.

biridir. Herakleios bu sebeple burayı savunmak için çok gayret sarfetmiştir.⁹⁶ Ancak Hristiyan mezhepleri arasında çok büyük anlaşmazlıklar vardı. Melkânîlik mezhebini benimsemeyen halka karşı büyük zulümler yapılmış, inançlarında direnen insanlara ağır baskılar uygulanmıştı. Hristiyan mezhepler kendi içlerindeki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla 451 yılında Kadıköy’de toplanmıştır. Konsilde Doğu kiliseleri temsilciliğinin İskenderiye’den alınıp İstanbul’a verilmesi, Süryani, Ermeni, Habeş ve Kıptî kiliselerin tepkisini çekti.⁹⁷ Bizans’taki bu mezhepsel ayrışma, Suriye ve özellikle Mısır fetihlerinde Müslümanlar adına önemli avantajlar sağladı.

İskenderiye ile imparatorluğun diğer patriklik merkezleri arasındaki çeşitli anlaşmazlıklar iç mücadelelere yol açıyordu. İmparatorluk Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılınca Mısır, Doğu Roma’ya (Bizans) bağlı kaldı. İskenderiye zengin kütüphaneleri, felsefe ve teoloji okullarıyla önemli bir şehirdi. İskenderiye patrikliğinin dinî tartışmalardaki ağırlığı V. yüzyılda da devam etti. Milâdî 619 yılına gelindiğinde Sâsânîler İskenderiye’nin de içinde bulunduğu Mısır topraklarını zaptettilerse de, şehir 628’de geri alındı. Sâsânî hâkimiyetinde İskenderiye patrikliği yapan Bünyamin’in yerine Bizans’ın aynı zamanda son Mısır genel valisi olan Mukavkıs tayin edildi. 640 yılından itibaren Amr b. el-Âs kumandasındaki İslâm orduları Mısır topraklarını fethederken başşehir İskenderiye’yi kuşatma altına alınca Mukavkıs direnmeyerek şehri Müslümanlara teslim etti. Buna karşı çıkan İmparator Herakleios’un ölümünün ardından Mukavkıs, yönetimi elinde bulunduran Herakleios’un hanımı Martina’nın emri doğrultusunda Amr b. el-Âs ile Bizans birliklerinin belirli bir süre içinde Mısır’dan çekilmesini öngören anlaşmayı imzaladı. Bizans birlikleri gemilerle Rodos’a doğru yola çıktıktan sonra Amr b. el-Âs, 21/642 senesinde İskenderiye’ye girdi.⁹⁸

Böylece İskenderiye, Müslümanlar’ın idaresi altında bugüne kadar devam eden yeni bir döneme girmiş oldu.

⁹⁶ Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri, (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara, 1999, s.188.

⁹⁷ Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 92.

⁹⁸ Avcı, “Mısır”, *DİA*, XXIX/558.

BİRİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ VE İDARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

Bu bölümde, İskenderiye'nin Araplarla ilk münasebetinden başlayarak şehrin ve çevresinin Müslümanlar tarafından fethini geniş bir şekilde ele alacak, aynı zamanda şehrin Müslümanların eline geçişinden sonraki idarî durumuna ve idarî alanda gerçekleştirilen bir takım uygulamalara örnekler vererek çalışmamıza devam edeceğiz.

1. ASKERÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

Bizans'a bağlı bir yer olarak Mısır coğrafyası dünya üzerinde önemli bir yerleşim bölgesidir. Bu bölgenin merkezi durumunda olan şehir de İskenderiye'dir. Şehir, askerî yönden çok güçlü konumdadır. Şehrin savunmaya yönelik kara birlikleri bulunduğu gibi, Akdeniz sahilinde yer alması sebebiyle çok güçlü bir donanması da vardı. Çünkü İskenderiye limanı sadece askerî yönden değil, ticarî yönden de o günün şartlarında hem bölgede hem de dünya üzerinde en önemli merkezlerden biridir. Bu açıdan değerlendirildiği zaman normal şartlarda fethin çok kolay olmayacağı net bir şekilde görülecektir.

1.1. Fetihden Önce Arapların Bölge ile Münasebetleri

İslâm'ın Mekke'de zuhûruyla birlikte Hz. Peygamber (as) ve Müslümanlar yeni dini yayma faaliyetlerine başlamışlar, farklı topluluk ve coğrafyalarla iletişime geçmişlerdir. Medine dönemiyle birlikte durum yeni bir boyut kazanmış, Müslümanların cihad etmelerine izin verilmiştir. Hz. Peygamber (as)'in vefatından sonra Râşid Halifeler döneminde fetihler hız kesmeden devam etmiştir. Hz. Ömer

döneminde Müslümanlar, Arap Yarımadası'nın dışında farklı coğrafyalarda fetihlere başlamışlardır. O dönemde güzellikleri ve zenginlik kaynaklarıyla Araplar tarafından bilinen Mısır ve bölgesinin fethi, Müslümanlar için İslâm'ı bu topraklara ulaştırma da yeni bir hedefti ve bu hedefi de Müslümanların önde gelen komutanlarından Amr b. el-Âs belirlemiş, dönemin halifesi Hz. Ömer'e teklif etmiştir. Amr b. el-Âs'ın ısrarı üzerine Hz. Ömer fetih için razı olmuş böylece hazırlıklar başlamıştır.⁹⁹

1.1.1. İslâm Öncesi Dönem

Bir kısım İslâm tarihi kaynakları Hz. Muhammed (as)'e Peygamberlik görevi verilmeden önceki dönemde bazı Arapların Mısır topraklarına ticaret amacıyla seferlerde bulduklarını kaydeder. Daha sonra Mısır fatihi olan Amr b. el-Âs, İslâm öncesi dönemde İskenderiye'ye gitmiş olan kişilerdendir. O, Câhiliye döneminde bir ticaret kervanıyla Kudüs'e gitmiş ve oradaki bir dağda kervanın develerini otlatırken, İskenderiye'den ibadet için Kudüs'e gelmiş olan bir papazın hayatını iki kez kurtarmıştır.

Rivayete göre Amr, Beytülmakdis'e ticaret amacıyla gitmiştir. İskenderiyeli Şemmâs isimindeki papaz da oradadır. Amr, Şemmâs'ı şiddetli bir sıcaklığın olduğu bu yerde susuzluk sebebiyle helâk olacak bir durumdayken kendi suyundan ikramda bulunarak ve susuzluğu geçtikten sonra uykuya daldığında da sokma tehlikesi olan bir yılanı okuyla öldürerek Şemmâs'ın hayatını kurtarmıştır.¹⁰⁰ Şemmâs da vefa borcu olarak Amr'a, İskenderiye'ye gelirse kendisine iki bin dinar diyet vereceğini söylemiştir. Çünkü yanında yeterli miktarda para yoktur. Amr, kendisine yapılan bu teklifi kabul etti ve İskenderiye'nin yolunu tuttu. Fakat şehre girdiğinde şehrin güzelliğiyle karşılaştı. Şehrin yapılarının ihtişamlı oluşu, nüfusunun kalabalıklığı, ticaretin canlılığı ve insanların yaşam standartlarının yüksek oluşu sebebiyle hayretler içinde kaldı.¹⁰¹

Amr b. el-Âs, papazla bulunduğu gün şehirde bir bayram kutlanmaktaydı. İnsanlar halka oluşturmuş bir vaziyette, altın kaplama bir topu birbirlerine

⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 77.

¹⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 74-75.

¹⁰¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/319.

atıyorlardı.¹⁰² Bu arada top kimin kucağına düşerse, onun ileride kendilerine melik olacağına inanıyorlardı. Oynanan bu oyuna misafir olan Amr'ı da dâhil ettiler. Oyun sırasında top, papazla beraber halkın arasında bulunan Kureyşli Amr b. el-Âs'ın kucağına düştü. İnsanlar kendi memleketlerinden ve ırklarından olmayan bu yabancı kişinin kendilerine melik olmasının mümkün olamayacağını söyleyerek şaşkınlıklarını dile getirdiler.¹⁰³ Amr ile birlikte İskenderiye'ye gelen papaz ayağa kalkarak, onun kendisini iki kez ölümden kurtardığını anlattı ve halktan iki bin dinar diyet parası toplayarak Amr'a verdi. Amr bu olaydan sonra Kudüs'e döndü. Rivayetler onun bu vesileyle Mısır topraklarını ve İskenderiye'yi gördüğünü, giriş ve çıkış yollarını bu suretle öğrendiğini belirtirler.¹⁰⁴

Kaynaklarımızda yukarıdaki gibi bir rivayet bulunsa da, Mısır'a yönetici seçiminin oynanan top oyunuyla değil, Bizans kralının bizzat tayiniyle olduğu bir gerçektir. Bu sebeple anlatılan hadise inandırıcı gelmemektedir. Ancak bu Amr'ın oralara gittiği gerçeğini inkâr etmemizi gerektirmez. Şu var ki, İskenderiye halkının, kendilerinden olmayan birisinin kendilerine melik olamayacağı yönündeki ifadeleri olsa olsa şaşkınlık türünden bir ifadedir. Elimizde bulunan bir kısım eserler, Câhiliye döneminde ticaretle uğraşan Amr'ın Müslüman olmadan önce Arabistan esanslarını ve Tâif derilerini satmak üzere Mısır'a giderek ticaret yaptığını kaydeder.¹⁰⁵ Ancak bu seferlerde nerelerde bulunduğu bilinmemekle birlikte bölge ticaretinin kalbinin attığı şehir olan İskenderiye'ye gitmiş olması muhtemeldir.

İkinci bir rivayet Muğîre b. Şu'be'nin ticaret yapmak amacıyla Benî Mâlik kabilesiyle birlikte Mısır'a gitmesiyle ilgilidir. Bu kabile İskenderiye'deki

¹⁰² İbn Zahîra, bu oyunu Ka'b b. Abdu'l-Gıfârî isminde bir kişinin İskenderiye'ye getirdiğini rivayet eder. İbn Zahîra, Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed (ö. 888/1483), *el-Fezâilü'l-Bâhira fî Mehâsini Mısır ve'l-Kâhira*, Kâhire, 1969, s. 57.

¹⁰³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 76; İbn Zahîra, *el-Fezâilü'l-Bâhira*, s. 57; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/95.

¹⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 76.

¹⁰⁵ Ya'kûbî, *Büldân*, I/70; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/319; Çağatay, Neş'et, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 141-142.

Mukavkıs'la¹⁰⁶ görüşmüş, onun yakın ilgisiyle karşılanmıştır. Daha sonra kafile ticaretini tamamlayarak Medine'ye dönmüştür.¹⁰⁷

Araplar bu bölgeyi İslâm'dan önce ticarî faaliyetlerde bulunan Amr b. el-Âs, Osman b. Affân, Ka' b b. Adî ve Muğîre b. Şu'be gibi bir takım tâcir kişiler vasıtasıyla tanıma imkânı bulmuşlardır.¹⁰⁸

1.1.2. İslâmî Dönem

Hız. Peygamber (as) ve Hız. Ebû Bekir zamanında Hâtıb b. Ebî Belte'a'nın şehre elçi olarak gelişinden başka Hız. Ömer dönemine kadar önemli bir ilişkinin varlığına kaynaklarımızda rastlayamadık. İskenderiye ile ilgili en önemli gelişme, ikinci halife Hız. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Onun komutanı Amr b. el-Âs, şehri fethetmiş ve fetihten sonra buradaki ilk icraatlarını gerçekleştirmiştir.

1.1.2.1. Hız. Peygamber Dönemi

Hız. Peygamber (as)'in Mısır'la münasebetleri hakkında kaynaklarda, onun Mukavkıs'ı İslâm'a davet eden mektubu dışında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Hız. Peygamber (as), 6/628 yılında Hudeybiye Anlaşması dönüşü Arap Yarımadası'na komşu olan ülke krallarına İslâm'a davet mektupları göndermiştir.¹⁰⁹ Bu kapsamda Bizans'ın Mısır valisi olan ve İskenderiye'de ikamet eden Mukavkıs'ı da bir mektupla İslâm'a davet etmiş, mektubu sahabeden Hâtıb b. Ebî Belte'a ile göndermiştir.

Hız. Peygamber'in Hâtıb ile gönderdiği bu mektubun metni şu şekildedir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın Rasûlü Muhammed'den Kıpt valisi Mukavkıs'a; Selâm hidâyete tâbi olanlara olsun... Seni İslâm'a davet ediyorum. İslâm'a gir, emniyet ve selâmete er. Allah sana iki defa sevap verecektir. (Aksi

¹⁰⁶ İbn Kesîr, Peygamberimizin elçi gönderdiği Mukavkıs'ın asıl isminin Cüreyc b. Mînâ olduğunu söyler. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV/272.

¹⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/214.

¹⁰⁸ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrût, 1986, s. 486; Efendioğlu, Mehmet, "Ka' b b. Adî" *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/1.

¹⁰⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993, I/308-427.

takdirde) Bütün Kıptîlerin günahı senin üzerine olacaktır. “(Rasûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah’tan başkasına tapmayalım; O’na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz Müslümanlarız! deyiniz.”¹¹⁰

(Mühür)

Allah

Rasûl

Muhammed¹¹¹

3. Hz. Peygamber (as)’in Mısır Hükümdarı Mukavkıs’a Gönderdiği İslâm’a Davet Mektubu (Muhammed Hamidullah’ın *Mecmûatü’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye* adlı eserinin 137. sayfasından alınmıştır.)

Hâtıb b. Ebî Belte’a İskenderiye’ye vardığında Mukavkıs’ı deniz kıyısında bir yerde buldu.¹¹² Hz. Peygamber’in gönderdiği mektubu Mukavkıs’a teslim etti. Mukavkıs, yapılan görüşme sonrası Hâtıb’a ikramlarda bulunarak Mâriye’yi ve bir

¹¹⁰ Kur’ân-ı Kerîm, *Türkiye Diyanet Vakfı Meâli*, Âl-i İmrân, 3/64.

¹¹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 66-67; Hamidullah, Muhammed, *Mecmûatü’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye (li Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hulâfeti’r-Râside)*, Beyrût, 1985, s. 135-136.

¹¹² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 66.

kardeşini Hz. Peygamber'e hediye olarak gönderdi.¹¹³ Makrizî Hıttat adlı eserinde Mukavkıs'ın 1000 miskal altın, 20 elbise, katırı Düldül'ü, eşeği Ufeyra'yı da hediye ettiğini söyler.¹¹⁴ Mukavkıs, Hz. Peygamber'in bu mektubunu getiren Hâtıb b. Ebî Belte'a'yı beş gün misafir etmiş ve ona çok iyi davranmıştır. O, Hâtıb'ı misafir ettiği beş gün içinde, Hz. Peygamber'in sıfatları ve getirdiği din hakkında çeşitli sorular sormuştur. Daha sonra Medine'ye dönen Hâtıb'ın yanına, köle İbn Cebr'i de vererek kendisini yolcu etmiştir.¹¹⁵

Mukavkıs da Hz. Peygamber'in kendisine göndermiş olduğu mektuba karşılık olarak şu satırları hâvi bir mektup yazmıştır: “*Mukavkıs'dan sana selâm olsun. Mektubunu okudum. Hatırlattığın konuyu da, davet ettiğin şeyi de anladım. Ben zannediordum ki o peygamber Şam'dan çıkacak. Elçine ikramda bulundum. Sana da iki cariye gönderiyorum ki onların Kıptiler nazarında büyük bir değeri vardır. Ayrıca elbise ve binmen için katır hediye gönderiyorum. Selâm olsun sana.*”¹¹⁶

Bu mektuplaşma dışında, Hz. Peygamber (as)'in Mısır'la münasebetlerine dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.¹¹⁷ Ancak Rasûl (as), hadis-i şerifleriyle bu bölgenin fethini teşvik etmiştir. Suyûtî eserinde o rivayetleri bizlere aktarmıştır.¹¹⁸ Bize ulaşan rivayetlerden birisinde Ebû Zerr (r. anh)'den rivayet edildiğine göre Rasûl (as) şöyle buyurmuştur:

¹¹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 98; Ebû Ca'fer el-Bağdâdî, Muhammed b. Habîb (ö. 245/860), *el-Muhabber*, Beyrût, tsz, I/76; Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (ö. 279/892) *Ensâbu'l-Esrâf*, Beyrût, 1996, I/448; İbn Abdilber, el-İstîâb adlı eserinde Mariye'nin kardeşinin isminin Sîrin olduğunu söyler. Bkz. İbn Abdilber, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah (ö. 463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Beyrût, 1992, I/59; Ayrıca bkz. İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrût, 1992, III/275; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I/152.

¹¹⁴ Makrizî, *Hıttat*, I/56.

¹¹⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 15.

¹¹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 68; Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, s. 136.

¹¹⁷ Corci Zeydan, Mukavkıs'a gönderilen mektup ve karşılıklı hediyeleşmeleri Araplarla Mısırlılar arasındaki ilk ilişki olarak ifade eder. Bkz. Zeydan, Corci, *Târîhu Mısri'l-Hadîs (mine'l-Fethi'l-İslâmiyyi ilâ hâze'l-Asr)*, Mısır, 1925, I/83.

¹¹⁸ Suyûtî, eserinde bu konuyla ilgili birçok hadis aktarır. Geniş bilgi için bkz. Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/11-15.

“Siz kîrâtın kullanıldığı Mısır’ı muhakkak ki fethedeceksiniz. Oranın halkına iyi davranmanızı tavsiye ediyorum, vasiyetimi tutunuz. Zira onlara bir ahid ve eman görevimiz, bir de akrabalık bağımız vardır.”¹¹⁹

Müfessirler Kur’ân-ı Kerim’de Fecr sûresinde zikredilen “*Îrame zâti’l-Îmâd*”¹²⁰ ayetinde kastedilen şehirle ilgili olarak farklı görüşler dile getirmişlerdir. İbn Kesîr (ö. 774/1372), tefsirinde Muhammed bin Ka’b el-Kurazî’den gelen bir rivayette Fecr sûresi 7 ve 8. ayetlerde geçen “*direkleri olan, ülkelerde benzeri yaratılmamış İrem şehrine*” ifadesindeki İrem şehrinde kastedilenin İskenderiye şehri olduğunu rivayet eder. Ancak kaynaklar âyette zikredilen yerle ilgili daha başka birçok şehrin ismini zikreder.¹²¹ Bunlardan herhangi birini tercih için elimizde yeterli delil bulunmamaktadır.

1.1.2.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi

Hz. Ebû Bekir döneminde Mısır’la ilişkiler konusunda ilginç bir rivayet görmekteyiz. İbn Abdilhakem tarafından nakledilen bu rivayete göre Halife Ebû Bekir, Hâtîb b. Ebî Belte’a’yı Mukavkıs’a göndermiş ve Mısır’ın doğusundaki köylerden birinde buluşup bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşmadan sonra köy halkı Hâtîb’a hediyeler vermiştir. Rivayeti zayıf bir ravi olarak nitelendirilen İbn Lehîa’dan nakleden Abdümelik b. Mesleme, bu köy halkının, Amr b. el-Âs Mısır fethine başlayıp da buraya gelinceye kadar mezkûr anlaşmaya sadık kaldıklarını, ancak Amr fetih için Mısır’a girdiğinde onunla savaşarak bu anlaşmalarını bozduklarını ifade etmektedir. Abdümelik b. Mesleme’nin ifadesine göre de, bu anlaşma Mısır’da yapılan ilk anlaşmadır.¹²²

¹¹⁹ Müslim, Ebu’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc (261/875), *Sahîh*, “*Fezâilü’s-Sahâbe*”, Dimeşk, tsz, Hadis No: 1749; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/59; Safedî, *Nüzhetü’l-Mâlik*, s. 31; Abdülhâdî, Cemal, *Fethu Mısır*, Kâhire, 1999, s. 3. Hadiste geçen “akrabalık bağı” lâfzıyla kastedilen Hz. İsmail ve annesi Hâcer’dir. “Eman” lafzından kasıt ise onların, Müslümanların koruma ve güvenleri altında olmalarıdır.

¹²⁰ Fecr 89:7.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1372), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Thk: Muhammed Huseyn Şemsuddin, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1998, VIII/385; Suyûtî, *Husnü’l-Muhâdara*, I/9.

¹²² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 74; Özkuyumcu, Nadir, “Mukavkıs”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/137.

İbn Abdilhakem bu anlaşmanın yapılma sebebi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Mısır'ın fethiyle bu anlaşma arasında bir bağlantı kurmak da mümkün değildir. Buna göre, mezkûr anlaşmayı olmuş kabul edersek, ticarî gayelerle seyahat eden müslüman tâcirlerin güvenliği için yapılmış olduğunu düşünmek mümkün olacaktır.¹²³ Ancak yine İbn Abdilhakem'de geçen rivayetlerde daha sonraları Hâtıb b. Ebî Belte'a'nın, Hz. Peygamber'in kendisini elçi olarak Mukavkıs'a gönderdiğini söylüyor; Ebû Bekir döneminde görevlendirildiğine dair bir ifade kullanmıyor. Ancak böyle bir ifadenin bulunmaması, onun Hz. Ebû Bekir döneminde görevlendirilmediği anlamına gelmemelidir.

1.2. İskenderiye'nin Fethinden Önce Bölgede Gerçekleştirilen Fetihler

Amr b. el-Âs, dönemin halifesi Hz. Ömer'den fetih harekâtı için gerekli izni aldığı zaman en büyük hedef olan İskenderiye'ye varmadan önce güzergâh üzerinde bulunan ve kendi ordusu için tehlike teşkil edebilecek yerleşim yerlerini fethedip çevre güvenliğini sağlayarak işe başladı. Fethedilen yerleri kontrol altına alınca yerli halkla sulh içeren anlaşmalar imzaladı. Böylece İskenderiye'nin fethine uygun zemin hazırlamış oldu.

1.2.1. Amr b. el-Âs'ın Mısır Fethine Çıkması

Müslüman fâtipler Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasında 17/638 yılında Kudüs'ü fethedince Bizanslı mağlup komutan Artabon, Kudüs'ü terk edip Mısır diyarına kaçmak zorunda kalmıştı.¹²⁴ Kudüs'ü Patrik Sophronios'tan teslim alan Halife Hz. Ömer, burada bulunan İslâm ordusu komutanlarından Amr b. el-Âs'ı Kayseriye'nin¹²⁵ fethine göndermiştir. Amr b. el-Âs yaklaşık bir yıl süren kuşatma sonucu başarılı olamamıştı. Ancak uzun süren muhasaranın şiddetinden, Kayseriye valisi ve imparator Herakleios'un oğlu Konstantin, ailesiyle birlikte Artabon gibi Mısır'a kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu iki Bizanslı komutanın, Mısır'da bulunan

¹²³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 15-16.

¹²⁴ Gül, Muammer, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, II/49.

¹²⁵ Rum diyarında Rumlar tarafından binaların yapımında taş kullanılarak inşa edilmiş büyük bir şehirdir. Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, I/553.

Rumlarla birlikte bir ordu kurabilecekleri ve tekrar Kudüs'e saldırabilecekleri ihtimali Müslümanlar için büyük bir tehdit idi. Bu durumu fark eden Amr b. el-Âs, onlardan önce harekete geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Böyle bir saldırının gerçekleşmesi müslümanların sadece Kudüs'deki değil, Suriye bölgesindeki hâkimiyetlerini de tehlikeye düşürebilirdi veya en azından müslüman ordularını burada oyalayıp, diğer bölgelerde fetihler yapmalarına mâni olabilirdi. Ayrıca Rumlar, İskenderiye limanında deniz güçlerini takviye edip bir sahil şehri olan Kayseriyye'ye çıkartma yapabilirlerdi. Böylece onlar Müslümanların Suriye bölgesinde tesis ettikleri hâkimiyetleri için tehlike teşkil edebilirlerdi.

Amr, Mısır bölgesinin fethinin gerekliliğini düşünüyordu. Mısır'ın Rumların elinde kalması "Suriye, Ürdün ve Filistin'i fethetmiş olan Müslümanlar için büyük bir tehlikenin hâlâ varlığını devam ettirmesi" demekti. Amr, hicrî 17. senede Câbiye'ye gelen Hz. Ömer'den bölgenin fethi için izin istedi.¹²⁶ Halife Mısır'ın fethine o an için karar vermemişti. Ancak Amr, Mısır'ın fethinin gerekliliğini ve Müslümanlara sağlayacağı yararları sayarak 3.500–4.000 kişilik bir orduyla fethin mümkün olabileceğini söylemek suretiyle Hz. Ömer'i bir takım istişârelerden sonra, zor da olsa ikna etti.¹²⁷

O an için hâlâ Kayseriyye'de olan Amr'a Hz. Ömer bir mektup göndererek Mısır'ın fethi için yola çıkmasını, Mısır'ın fethi konusundaki kesin emrini ikinci bir mektupla bildireceğini belirtmiştir. Halife Hz. Ömer'in Amr'a yazdığı ilk mektubun metni şu şekildedir: "...Sen fetih için yola çık. Ben bu konuda istiharede bulunacağım ve inşaallah mektubumu da hemen arkandan göndereceğim. Şayet Mısır'a girmeden önce, geri dönmeni emreden mektubum sana ulaşırsa geriye dön. Ancak Mısır'a girdikten sonra mektubumu alırsan, yoluna devam et."¹²⁸

Amr b. el-Âs, Hz.Ömer'in bu mektubunu alınca hızlıca sefer hazırlıklarına başlamış ve Suriye'deki diğer komutanlarla hiç istişare etmeden, bir gece gizlice Mısır'ın fethi için yola çıkmıştır.¹²⁹ Bu durumundan rahatsız olan diğer komutanlar

¹²⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 309.

¹²⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 77; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 484-485.

¹²⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 77.

¹²⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 77; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 243.

Halife'ye konuyu bildirmişlerdir. Halife Ömer, Suriye ordusunun diğer komutanlarına haber vermeden Mısır'ın fethine çıkmak gibi tedbirsizce hareket etmesinden dolayı öfkelenmiş, Amr'ı azarlamış ve şöyle demiştir: "...Âs b. el-Âs'a (Amr b. el-Âs)! Sen yanında bulunan insanları aldattın (ve yola çıktın). Şayet mektubum, Mısır'a girmeden sana ulaşırsa devam etmeden geri dön, şayet Mısır'a girmişsen yoluna devam et. Bil ki, sana yardımcı kuvvet göndereceğim."¹³⁰ Böyle bir mektup yazmasında Osman b. Affan'ın Hz. Ömer'e Amr b. el-Âs hakkında, Amr'ın maceraperest ve orduyu tehlikeye atacak bir yapısının olduğuna yönelik söylediği olumsuz ifadelerin büyük etkisi olmuştur.¹³¹ Halife'nin bu ikinci mektubu Amr b. el-Âs'a, Filistin'in Refah¹³² bölgesinde ulaşmıştır. Ancak Amr, Hz.Ömer'in kendisini geri çağıran emriyle karşılaşabileceği ihtimalini düşünerek mektubu kendisine getiren elçi Ukbe b. Âmir el-Cühenî'den almamış ve Refah ile Arîş¹³³ arasında bir yere gelince de önce buranın Mısır topraklarından olup olmadığını ordusuna sormuştur. Onların bu köyün Mısır topraklarından olduğunu tasdik etmesinden sonra da mektubu açarak okumuştur. Daha sonra Amr ordusuna şöyle seslenmiştir: "...Emîru'l-Mü'minîn benimle anlaştı ve bana, şayet mektubu Mısır'a girmeden önce ulaşırsa geri dönmemi, eğer girdikten sonra ulaşırsa yoluma devam etmemi emretmişti. Şimdi Allah'ın bereketiyle yürüyünüz."¹³⁴ Amr, Arîş'e geldiğinde takvimler Zilhicce ayının onuncu gününü gösteriyordu ki, burada Kurban Bayramına erişmesi sebebiyle bir koç kurban etmiştir.¹³⁵

1.2.2. Babilon'un Fethi Öncesi Gerçekleştirilen Fetihler

Amr, Arîş'i ciddi bir direnişle karşılaşmadan almıştır. Şehrin kalelerinin Müslümanlara uzun zaman direnecek sağlamlıkta olmaması bunda etkili olmuştur.¹³⁶ Mısır'ın fethi için yola çıkan Amr b. el-Âs, hicrî 17 yılının Zilhicce ayının onuncu

¹³⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 78.

¹³¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 79.

¹³² Mısır istikametinde bir şehirdir. Mısır'a giden bir yolcu için Refah ile Askalân arası iki günlük mesafedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III/54.

¹³³ Akdeniz sahilinde, Mısır ve Filistin arasında bir yerdir. Bkz. Safiyyüddîn el-Bağdâdî, Abdü'l-Mü'min b. Abdilhakem (ö. 739/1339), *Merâsîdü'l-İttulâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*, Beyrût, 1991, II/935.

¹³⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s.77-78; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 484.

¹³⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 79.

¹³⁶ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/302.

günü Arîş'te geçirdikten sonra, Fermâ'ya¹³⁷ hareket etmiştir. Fermâ, Rumların ve Kıptîlerin birlikte yaşadığı bir sahil şehriydi. İlk büyük çarpışmada burada cereyan etmiştir. Amr b. el-Âs, Arîş'e varmadan önce, İslâm ordusuna yaklaşık bin kişilik bir katılım olmuştur. Böylece Mısır fethine çıkan İslâm ordusunun sayısı dört bin iken, yaklaşık olarak beş bine çıkmıştır.¹³⁸ Amr, Fermâ'ya ulaştığı zaman Müslümanlarla çatışmaya hazır bulunan bir Rum ordusuyla karşılaşmıştır. Amr b. el-Âs'ın Fermâ'da savaştığı Rumlar, burayı korumakla görevli olan Rumlar'la İskenderiye Mukavkıs'ının Babilon'dan¹³⁹ gönderdiği birliklerdi. Amr buradaki kaleyi sıkı bir şekilde muhasara etmiş, bir ay kadar süren çarpışma neticesinde Fermâ fethedilmiştir. Burası Müslümanların Rumlarla, Mısır toprakları içinde savaştıkları ve fethettikleri ilk yer olmuştur.¹⁴⁰

Fermâ savaşıyla fethedildiği için müslümanlar, kalede ele geçirdikleri malları ganimet olarak almışlardır. Ancak buranın savaşıyla fethedilmesi sebebiyle önce ganimet statüsü uygulanmış daha sonra Babilon kalesinin fethedilmesiyle, Mısır valisi Mukavkıs'la Mısır'da yaşayan Kıptîlerin tamamına şâmil olan Babilon Anlaşması imzalandıktan sonra Fermâ halkına ve Babilon'dan önce fethedilen diğer yerlerdeki Kıptîlere, sulhen fethedilen ülkelerin statüsü uygulanmıştır. Bu anlaşmaya Rumların da dâhil olması konusu ise, onların kendi isteğine bırakılmıştır.¹⁴¹ Makrizî Hitat adlı eserinde Amr b. el-Âs'ın Mukavkıs ile imzaladığı Babilon anlaşmasıyla Fermâ halkını da ehl-i zimmet statüsüne dâhil ettiğini ve Ayn-u Şems'e¹⁴² döndükten sonra, Ebrehe b. es-Sabâh'ı Fermâ'ya gönderdiğini söyler. Ebrehe'nin, Fermâ halkıyla yıllık 500 Hirakl dinarı, 400 deve ve 1000 koyun vermeleri şartıyla bir anlaşma yapıldığı bilgisini de ilâve eder.¹⁴³

¹³⁷ Akdeniz sahilinde, Mısır topraklarında küçük bir şehirdir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, X/196.

¹³⁸ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 20-21.

¹³⁹ Yâkût eserinde eskilerin dilinde Mısır diyarına verilen genel bir isim olduğunu zikreder. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/311.

¹⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s.80.

¹⁴¹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s.21-22.

¹⁴² Mısır'da eski bir şehirdir. Firavun'ın mesken tuttuğu yerlerden birisidir. Bkz. Ya'kûbî, *Büldân*, I/175; Yâkût ise Fustât ile şehrin arasının üç fersah olduğunu, eskiden büyük bir yer olmasına rağmen daha sonraları harab olduğunu, güneş heykeli gibi göz alıcı tarihi eserlerin bulunduğunu belirtir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV/178.

¹⁴³ Makrizî, *Hitat*, I/390.

Fermâ'nın fethi sırasında burada yaşayan yerli Kıptî halk Müslümanlara yardımcı olmuştur. İskenderiye'de Bünyâmin adında Kıptîlerin bir Piskoposu vardı. Amr b. el-Âs'ın Mısır'a geldiği haberi kendisine ulaşınca, o Kıptîlere bir mektup yazarak, bundan sonra Rumların artık bir devlet gücü kalmadığını, onların hâkimiyetlerinin sona erdiğini bildirerek Kıptîlerden Amr'a destek olmalarını istedi.¹⁴⁴ Kıptîler de hem bu mektubun etkisiyle, hem de Rumların yerli halka baskıcı ve ağır vergiler uygulayıcı yönetiminden duydukları hoşnutsuzluk sebebiyle Rumların yanında yer almamışlar, Müslümanlara fetih süresince yardımcı olmuşlardır. Fethi gerçekleştiren Müslümanlar da gerek Kıptîlerin yardımları sebebiyle, gerekse de Hz. Peygamber (as)'in Mısır fethedildiğinde Kıptîlere iyi davranmaları yönündeki tavsiyesi¹⁴⁵ gereğince Kıptîlere oldukça iyi davranmışlardır.

Fermâ'nın fethinden sonra komutan Amr b. el-Âs, burada güvenliği muhafaza edecek bir birlik bıraktıktan sonra Bülbeys'e¹⁴⁶ doğru harekete geçti. Bülbeys güzergâhında küçük topluluklarla savaşıldı ve hepsi hiç zorlanılmadan mağlup edildi. Küçük birtakım engelleme girişimlerinden sonra Bülbeys'e varıldığında Amr'ın karşısına büyük bir Rum ordusu çıktı. Rumlar Amr'ın Babilon kalesine doğru ilerlemesine engel olmak istiyorlardı. Amr b. el-Âs, Bülbeys'i bir ay kadar muhasara etmiş ve şehri savaşıarak fethetmiştir.¹⁴⁷ Bu savaşta Mukavkıs'ın kızı Ermanuse Müslümanlara esir düşmüştür. Ancak Amr, Ermanuse'ye esir muamelesi yapmamış, asker eşliğinde babasına göndermiştir. Bu muamele de Kıptîlerin Müslümanlara muhabbet duymalarına sebep olan etkenlerden biri olmuştur.¹⁴⁸ Öyle anlaşılıyor ki Amr, fetih süresince yaptığı uygulama ve aldığı kararlarla savaşı değil barışı önceleyerek ve olabildiğince az kanın dökülmesini isteyerek hareket etmiştir. Makrizî, Rumlarla Müslümanlar arasında Bülbeys'de yapılan savaşta Rumlardan bin kadar süvarinin öldürüldüğü, üç bin kadar kişinin de esir alındığı bilgisini verir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 80; Sallâbî, Muhammed Ali, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ömer*, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul, 2008, s. 623.

¹⁴⁵ Müslim, *Sahîh*, "*Fezâilü's-Sahâbe*", Hadis No: 1749.

¹⁴⁶ Yâkût, Şam üzerinden Mısır'a gidildiğinde Bülbeys ile Fustât arasının on fersah olduğunu, Abs b. Bağîd kabilesinin burada yaşadığı bilgisini verir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/479.

¹⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 80.

¹⁴⁸ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/302-303.

¹⁴⁹ Makrizî, *Hıtat*, I/340.

İslâm ordusu, Bülbeys'i ele geçirdikten sonra sıradaki asıl hedefleri Babilon olmasına rağmen Ümmü Düneyn'e¹⁵⁰ doğru harekete geçmiştir.¹⁵¹ Çünkü burası Nil kıyısında stratejik bir öneme sahip, limanı olan bir şehirdir. Şehrin kuzeyinde Nakyûs ve İskenderiye yer alırken, güneyinde Babilon bulunuyordu ki bu yerler Mısır'ın askerî açıdan önemli yerleridir.¹⁵² Amr b. el-Âs, kuzey ile güneyin birbirine yardım göndermesine engel olmak için Ümmü Düneyn'i ele geçirmek istemiş olmalıdır.

Amr b. el-Âs, Ümmü Düneyn'e geldikten sonra, şehri sıkı bir kuşatma altına almış, ancak hemen fethetme muvaffak olamamıştır. Bunda muhtemeldir ki, Rumların buraya büyük yığınak yapmış olmaları etkili olmuştur. Müslümanlar burada büyük bir savaş yaptılar ve Amr bu esnada Hz. Ömer'den yardım talebinde bulundu. Halife de ona dört bin askerle destek verdi ve böylece Müslümanların asker sayısı sekiz bini geçti.¹⁵³ Ordusunu bu şekilde kuvvetlendiren Amr, şehri daha sıkı muhasara ederek fethi gerçekleştirmiştir. Bu arada kale dışında yapılan savaşı müslümanlar kazandıktan sonra, kaleye sığınabilen az sayıda kişi içeriden kapıları kapatmışlardır. Bu durumda Amr, kaleyi tekrar muhasara etmiştir. İçeridekiler, Müslümanlara kapıları açacaklarına dair söz verdiler. Nihayetinde iki taraf arasında anlaşmaya varılarak her bir kişi için bir dinar, cübbe, sarık ve mest cizye vermek şartıyla kale kapılarını açarak Amr'a teslim olmuşlar ve bundan dolayı kendilerine esir muamelesi yapılmamıştır.¹⁵⁴

Amr, Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra limanda bulunan Rum gemilerine el koymuş, silahlı bir birlikle de burayı emniyette tutmuştur. Ardından surları ve burçları Nil ile çevrili Babilon kalesini fethetmek maksadıyla 20/641 senesinde yola koyulmuştur.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Kâhire ile Nil nehri arasında bir köydür. Bu köyün evleri neredeyse Kâhire'ye birleşmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/251. Müellif eserinin bir başka yerinde bu köyün bir isminin de Maks olduğunu ve aslı Meks olan bu kelimenin zamanla Maks'a dönüştüğünü, Meks vergisini toplayan âmilin burada bulunması sebebiyle bu ismi aldığını söyler. Bkz. IV/262.

¹⁵¹ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/303.

¹⁵² Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 26.

¹⁵³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 81; Hasan, *İslâm Tarihi*, I/303.

¹⁵⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 81.

¹⁵⁵ Hasan, *Amr b. el-Âs*, s. 137.

1.2.3. Babilon'un Fethi ve Yapılan Anlaşma

Ümmü Düneyn'in fethinden sonra İslâm ordusu, Babilon kalesine dört mil mesafedeki Ayn-u Şems'e gelmiş, fetih hazırlıklarını burada yapmıştır. Ardından kaleyi muhasara etmiş, ancak ilk anda fetih mümkün olmamıştır. Çünkü muhasara Nil'in taşma zamanına rastlamış ve surların çok sağlam olması muhasara süresini yedi ay kadar uzatmıştır.¹⁵⁶ Bunun üzerine Amr, Hz. Ömer'den tekrar yardım talep etmiştir. Halife dört bin kişilik yardımcı bir kuvvet göndermiş, bu birliğin başına da Zübeyr b. el-Avvâm getirilmiştir. Halife, komutanla birlikte Amr'a şu mektubu göndermiştir: "Ben sana 4.000 kişiden oluşan bir askerî birlik gönderdim. Onlardan her 1.000 kişinin başına da 1.000 kişi yerine geçecek bir adam görevlendiriyorum. Bu kişiler, Zübeyr b. el-Avvâm, Mikdâd b. Amr, Ubâde b. es-Sâmit ve Mesleme b. Muhalled'dir... Bil ki, senin yanında 12.000 kişi oldu. 12.000 kişilik bir ordu da sayısıyla mağlup olmaz."¹⁵⁷ İbn Abdilhakem'de geçen bir başka rivayete göre bu komutanlardan birisi Mesleme değil, Hârice b. Huzâfe'dir.¹⁵⁸ Düşmana karşı zorlanan Amr, yardımcı birlikler gelinceye kadar düşmanı oyalama taktikleriyle uğraşmıştır. Bu savaşta Müslümanlar mancınıkları da kullanmışlardır.¹⁵⁹

Yardımcı kuvvet gelmesine rağmen fetih hemen gerçekleşmemiş, muhasara uzayınca Zübeyr b. el-Avvâm, komutan Amr b. el-Âs'dan "Ben kendimi Allah için feda ediyorum. Umarım ki, bu şekilde Allah Müslümanlara fethi nasip edecektir" diyerek, kalenin surlarına çıkmak için izin istemiştir. Amr, onun teklifini kabul etmiş ve kalenin Fustât tarafına bakan Sûku'l-Hammâm tarafından kale surlarına çıkıp, içeriye girmek suretiyle kale kapılarını açmasını istemiştir.¹⁶⁰

Plana göre Zübeyr ve arkadaşları merdivenle kale surlarına çıkacaklar, sonra parola olarak tekbir getirecekler, kale dışındaki Müslümanlar da hep bir ağızdan parolayı tekrar edecekler, böylece kalede bulunan düşman kuvvetlerinde paniğe sebep olacaklardı. Zübeyr b. el-Avvâm'la birlikte Muhammed b. Mesleme, Mâlik b. Ebî

¹⁵⁶ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/304.

¹⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 82-83.

¹⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 83.

¹⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 84.

¹⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 85.

Sa'sa'a es-Selâmî ve Benî Harâm kabilesinden bazı kişiler de, kaleye uzatılan merdivenlerle bir gece karanlığında surların tepesine çıkmışlardır.¹⁶¹ Zübeyr ve arkadaşları surlara çıktuktan sonra, yapılan plan tutmuş, kalede bulunan düşman kuvvetleri, Müslüman Arapların kaleye girdiğini düşünerek kaleden kaçışmaya başlamışlar ve içeride bir panik havasının oluşmasına sebep olmuşlardır. Zübeyr ve arkadaşları içeri girip, kale kapılarını dışarıda bekleyen Müslümanlara açmışlar, böylece Müslümanlar yedi ayı aşkın bir muhasaradan sonra fethi muvaffak olmuşlardır. Müslümanların kaleye girmelerinden sonra Mukavkis ve yakın adamları, ordudan bir kısım kimseleri kalede bırakarak, kalenin güney yönündeki kapısından Nil nehrindeki Ravzâ¹⁶² adasına kaçmışlar, kaçarken de Nil üzerinde bulunan köprüyü tahrip ederek kullanılamaz hale getirmişlerdir.¹⁶³

Mukavkis, Ravzâ adasında Babilon'un Melkânî¹⁶⁴ piskoposları ile bir toplantı yapmıştır. Toplantıda, Amr'a bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak onlar teslim olmayı değil, Müslümanları Mısır'dan çıkarmak için tehdit yolunu denemişlerdir. İbn Abdilhakem'in rivayetine göre elçiler; "Sizler, bizim ülkemize girdiniz ve bizimle savaştınız. Topraklarımızda kalışımız da bir hayli uzadı. Halbuki siz küçük bir orduya sahipsiniz. Kostantiniyye'deki Rumlar, hazırladıkları büyük ve silahlı bir orduyla sizin üzerinize gelecekler ve sizi yeneceklerdir. Nil nehri de su seviyesi yükselmiş haliyle sizi çevrelemiş durumdadır. Bu hâlde sizler ancak bizim esirlerimiz olursunuz. Bize adamlarınızı gönderin de, onlarla sulh şartlarını konuşalım. Umulur ki, aramızdaki savaş, Rum ordusu üzerinize gelmeden, sizin ve bizim istediğimiz gibi nihayet bulur. Aksi hâlde artık konuşmak fayda vermez ve biz de Rumları durdurmaya güç yetiremeyiz. Sizler, isteklerinize ters düşse bile, bu işe

¹⁶¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 86.

¹⁶² Babilon kalesi yakınlarında, Nil nehrinin ortasında bir adadır.

¹⁶³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 86.

¹⁶⁴ Hz. İsa'daki insanlık ve ilâhlık unsurlarının birbirine denk olduğu şeklindeki Ortodoks diyofizit anlayışın teyit edildiği Kadıköy Konsili'nde (m. 451) alınan kararları reddederek İsa'daki ilâhî tabiatı ön plana çıkararak ve bu sebeple de monofizitler olarak adlandırılan Hristiyanlar, kendilerinin çoğunlukta olduğu İskenderiye, Kudüs ve Antakya patriklik bölgelerinde yaşayıp da söz konusu konsilin kararlarını benimseyenlere "Kadıköy Konsili"ni destekleyen Bizans İmparatorunun taraftarları" anlamında kullanılan bir isimdir. Anılan bu konsilde Hz. İsa'da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma gibi vasıflara sahip olmadığı ve değişikliğe uğramadığı kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sinanoğlu, Mustafa, "Melkâiyye", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/84.

râzı olmak zorunda kalırsınız. Bize aranızdan elçiler gönderin, bizim ve onların râzı olacakları bir şey üzerinde anlaşalım,”¹⁶⁵ diyerek teklifte bulunmuşlardır.

Amr b. el-Âs bu teklifi getiren heyeti Mukavkıs’a hemen geri göndermemiş, Müslümanların günlük yaşantılarını görmeleri için bir süre yanında tutmuştur. Mukavkıs’ın elçilerinin tehditkâr ifadelerine kulak asmayan Amr, elçileri iki gün misafir ettikten sonra şu mektupla Mukavkıs’a göndermiştir: “Sizinle benim aramda anlaşmak için üç tercih sunuyoruz; ya İslâm’a girersiniz ve kardeşlerimiz olur, bizim sahip olduğumuz haklara sizler de sahip olursunuz, ya da zelil olarak herbirimize cizye koyarız. Son olarak da, Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sizinle savaşıyoruz.”¹⁶⁶ Bu sözleriyle Amr, elçilerin tehditlerinin kendilerinde karşılık bulmadığını ifade etmiştir.

Elçiler, Mukavkıs’a gelmişler ve şartları iletmişlerdir. Mukavkıs elçilerine, Müslümanların günlük yaşantılarıyla ilgili sorular sorduğunda onlar: “Biz öyle bir toplulukla karşılaştık ki, onlara ölüm yaşamaktan, tevâzu da kibirden daha sevimli gelmektedir. Onlar dünyaya meyletmezler, yere otururlar, yemeklerini dizleri üzerine çökerek yerler. Emirleri de onlardan herhangi biri gibidir, diğer insanlardan fark edilmez. Onların en üstünüyle en düşüğü, efendileriyle köleleri birbirinden ayırt edilemez. Namaz vakti geldiği zaman, hiçbirisi bu ibadetten geri kalmaz. Vücutlarından bazı yerleri yıkarlar ve namazlarını huşû ile kılarlar,”¹⁶⁷ demek suretiyle Müslümanların yaşantılarına olan hayranlıklarını gizleyememişlerdir.

Mukavkıs, elçilerini dinledikten sonra kendi askerlerinin içinde bulunduğu durumu düşünüp ümitsizliğe düşerek; “Yemin ederim ki, onlar bir dağa saldırsalar, onu yerle bir ederler. Onların hiçbirisiyle savaşa güç yetmez. Onlar bugün Nil ile kuşatılmışken (Nil’in kabardığı bir dönemde) sulhe yanaşmazlarsa bugünden sonra bu işi hiç düşünmezler,”¹⁶⁸ demek suretiyle içinde buldukları zor durumu itiraf etmiştir. Ardından Mukavkıs kendi içlerinde yaptıkları istişâreler neticesinde Amr’a bir haber göndererek, kendileriyle sulh şartlarını konuşmak üzere bir heyet

¹⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 87-88.

¹⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 87.

¹⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 87; Hasan, *İslâm Târihi*, I/304.

¹⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 87-88.

göndermesini istemiştir. Amr b. el-Âs da Ubâde b. es-Sâmit başkanlığında on kişilik bir heyeti görüşmelerde bulunmak üzere Mukavkıs'a göndermiştir. Bu elçilere kendilerinin daha önce teklif ettikleri üç şartı tekrar sunmalarını, ilâve başka bir şartı kabul etmemelerini emretmiştir.¹⁶⁹

On kişiden oluşan elçiler grubu Ubâde'nin başkanlığında Mukavkıs'a gittiler. Ubâde siyah tenli bir kişiydi. Sözcü olarak biraz öne çıktığında Mukavkıs onun renginden dolayı korktu ve: “Şu siyah adamı benden uzaklaştırın, benimle konuşmak üzere başka bir kişi gelsin” dedi. Ancak, heyette bulunan diğer Müslümanlar, Ubâde'nin üstün meziyetlerini ve ona itaatin kendilerine emredildiğini söyleyerek bunu kabul etmediler. Mukavkıs, heyettekilerin sözcülerine sahip çıktıklarını görünce, Ubâde'den kendisiyle yumuşak bir şekilde konuşmasını istemiştir.¹⁷⁰ İbn Abdilhakem'de geçen rivayetlere göre Ubâde, biraz öne çıkmış ve konuşmaya başlamıştır. O, kendi siyahlığından korkan Mukavkıs'ı biraz daha korkutmak için, geride bin tane daha siyah tenli arkadaşı olduğunu, onları temsilen görüşmeye geldiğini, onların kendisinden daha korkunç görünüşlü olduğunu söyledikten sonra Müslümanlar olarak tek gayelerinin Allah yolunda cihat etmek olduğunu, dünyalık gayelerinin bulunmadığını anlatmıştır.¹⁷¹ Öyle anlaşılıyor ki Mukavkıs ile Ubâde arasında geçen Ubâde'nin rengiyle ilgili olan diyalog bir kısım kaynaklarımızda yer bulsa da Mukavkıs'ın korktuğuna yönelik rivayetleri biraz abartılı olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü devleti ve bir topluluğu yönetmek insanların şeklinden korkarak gerçekleştirilebilecek bir iş değildir.

Mukavkıs, Ubâde'yi dinledikten sonra, önce Rum ordusuyla tehdit etmeyi denemiş, ardından Rum ordusu gelmeden her bir askere ikişer dinar, komutanlarına yüz dinar ve halifelerine de bin dinar vermeyi, bunun karşılığında da Mısır'ı terk etmelerini teklif etmiştir. Ubâde ise, bu teklifi, “...*Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir,*”¹⁷² âyetini okuyarak daha önce teklif ettikleri üç şarttan birini seçmelerini istemiştir.

¹⁶⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 88.

¹⁷⁰ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/110-113.

¹⁷¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 88.

¹⁷² Bakara, 2:249.

Mukavkıs'ın istişare heyetine anlaşma yönündeki ısrarları netice vermemiş, yanında bulunanlar savaşmayı tercih etmişlerdir. Sulh sağlanamayınca Babilon kalesinde tekrar savaş başlamıştır. Şiddetli çatışmalar neticesinde kalenin tamamı fethedilmiş, içindekilerin çoğu öldürülürken bir kısmı da esir alınmıştır. Kale komutanı U'ayric de yanındakilerle birlikte Ravzâ Adası'na kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁷³ Yapacak başka bir şeyi kalmayan Mukavkıs, tekrar yanındaki istişare heyetine sulh teklifini yinelemiş ve onları ikna etmiştir. Sonra Amr'a sulh için tekrar haber göndermiştir. Amr da arkadaşlarıyla bu meseleyi yeniden istişare etmiş, yanındakiler Mısır'ın kendileri için ganimet olması düşüncesiyle teklifi kabul etmek istememişlerdir. Amr, Ömer'in cizye teklifinde bulunanın geri çevrilmemesi yönündeki emrini hatırlatmış, iyice yorulan Müslümanları daha fazla tehlikeye atamayacağını belirtmiştir. Sonuçta Mukavkıs'la sulh yapılması kararı alınmıştır.¹⁷⁴

Amr b. el-Âs, Ocak 641 yılında Babilon kalesini savaşla fethetmiştir. Ancak Mukavkıs'ın son anda yaptığı sulh teklifini kabul ederek Babilon'u sulhen fethedilmiş şehirler statüsüne dâhil etmiştir.

Amr b. el-Âs ile Mukavkıs arasında yapılan anlaşma maddeleri şunlardır:

1. Aşağı ve Yukarı Mısır'da bulunan Kıptiler, her yıl ikişer dinar cizye vereceklerdir. Bu, bülûğa ermiş her erkek için geçerlidir ve iki dinarlık cizye miktarı artırılmayacak, sabit kalacaktır.

2. İhtiyarlardan, din adamlarından, kadınlardan, henüz bülûğa ermemiş küçük çocuklardan ve fakirlerden cizye alınmayacaktır.

3. Yerli halk, kendilerine gelen Müslüman misafirleri sayılarına bakmaksızın üç gün misafir edecektir.

4. Sulh yapılan topluluğun arazileri, canları ve malları her türlü saldırıya karşı muhafaza edilecektir.¹⁷⁵

¹⁷³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 38.

¹⁷⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 92.

¹⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 92-93.

5. Toprak sahipleri, ödeyecekleri iki dinar cizyeye karşılık olarak her bir feddan¹⁷⁶ arazi için Müslümanlara üç irdebb¹⁷⁷ buğday, iki kıst¹⁷⁸ zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke vereceklerdir. Bu yiyecek maddeleri “Dâru’r-Rızk” isimli yiyecek ambarında toplanacak ve Müslümanlara paylaşılacaktır.

6. Mısır’daki Müslümanların sayısınca, yılda bir defa olmak üzere, kaba çuhadan birer cübbe veya aynı değerinde Kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar ve birer çift ayakkabı vereceklerdir. (Bu maddeden hareketle, Kıptîlerin kendi içlerinde organize olup kendilerinden istenilen malzemeleri tedarik edecek bir yapılarının olduğu anlaşılmaktadır.)

7. Rumlardan, isteyenler Mısır’dan çıkıp ülkelerine gidecekler, isteyenler de Kıptîler gibi anlaşma şartlarına uymak kaydıyla Mısır’da kalabileceklerdir. Onlar bu konuda zorlanmayacaklardır.¹⁷⁹

8. Bu maddeler özellikle Kıptîler içindir.¹⁸⁰

Amr b. el-Âs, Mukavkıs’a, Kıptîlerin bu şartlara riâyet ettikleri takdirde, kadınlarının ve çocuklarının satılmayacağını, esir edilmeyeceğini, mallarının ve hazinelerinin de kendilerinde bırakılacağını garanti etmiştir.¹⁸¹

Amr b. el-As, Mukavkıs’la daha önce fethedilen yerlerde yaşayanlar, Babilon’a bağlı köyler ve İskenderiye’deki Kıptîleri de içine alan bir anlaşma yapmıştır. Yapılan anlaşmaya göre; erkeklerden senelik iki dinar cizye alınacak bunun yanında, arazi sahiplerinden her cerîb¹⁸² toprak için bir dinar ve üç irdebb yiyecek harac olarak alınacaktır. Bu maksatla birçok yerleşim yerine elçiler gönderilmek

¹⁷⁶ Arazi ölçü birimi olarak bir feddan 6368 m² ye tekabül etmektedir. Bkz. Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 80.

¹⁷⁷ Hacim ölçü birimi olarak bir irdebb 198 litreye karşılık gelir. Bkz. Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 49.

¹⁷⁸ Hacim ölçü birimi olarak ½ litredir. Bkz. Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 62.

¹⁷⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, s. 245-246.

¹⁸⁰ Suyûtî, *Husnü’l-Muhâdara*, I/116.

¹⁸¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 93.

¹⁸² Hz. Ömer döneminden itibaren kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Bir cerîb, 1592 m²’dir. Hacim ölçüsü olarak 130 litredir. 29.5 ile 130 litre arasında değişen çeşitli miktarlarda hesaplamaları da yapılmıştır. Bkz. Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 47 ve 81.

suretiyle Babilon'dakine benzer anlaşmalar yapılmıştır.¹⁸³ Hz. Ömer'de Amr'ın yaptığı bu anlaşmayı tasdik etmiş ve Mısır'ı, savaşla fethedilmiş olsa da sulhen fethedilmiş ülkeler statüsünde değerlendirmiştir.

Mukavkıs sulh yaptıktan sonra Herakleios'a anlaşmayı kabul etmesi yönünde mektup yazmıştır. Fakat İmparator, Mukavkıs'ı korkak ve aciz olmakla itham etmiş, kendilerinin Araplardan çok daha güçlü ve asker sayısı bakımından çok daha üstün olduklarını söyleyerek anlaşmayı onaylamamıştır.¹⁸⁴ Ayrıca Babilon'da bulunan Rumlara da bir mektup yazarak, "Araplar 12.000 kişiyle geldiler. Kıptîler savaşmayı reddetse bile Babilon'da ve İskenderiye'de Rumlardan 100.000 kişi vardır"¹⁸⁵ diyerek, bu şartlarda bir anlaşmanın yapılmasının aciziyet olduğunu, kendilerinin Müslümanlardan çok daha fazla askeri güce sahip olduklarını ifade etmek suretiyle Rumlara cesaret vermek istemiştir.

Yapılan anlaşmayı onaylamayan İmparator, Mukavkıs'ı İstanbul'a çağırmıştır. Görevinden azledileceğini anlayan Mukavkıs, Amr'a gelip, Herakleios'un yapılan anlaşmayı beğenmediğini, kendisini acizlikle suçladığını, Rumlara savaş emrini verdiğini söyleyerek kendisinin Kıptîlerle birlikte sulha bağlı kalacağına dair söz vermiştir. Sonra da Amr'dan şunları talep etmiştir.

1. Kıptîlerle yapılan anlaşmanın hükümlerinin kendisi içinde geçerli olması,
2. Rumlar sulh isterlerse, onlardan fey almadan ve kendilerini köle yapmadan bu sulhu kabul etmemesi,
3. Ölüncü kendisinin İskenderiye'deki Ebû Yuhannes Kilisesi'ne defnedilmesine izin verilmesi.

Mukavkıs'ın taleplerindeki ikinci maddeye bakınca, Rumlarla artık arasının tamamen açıldığını, arada bir bağın kalmadığını görürüz. Amr, Mukavkıs'ın bu taleplerini, onarılması gereken köprüleri kullanılır hâle getirmeleri, Fustât'la

¹⁸³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 246.

¹⁸⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 94. Ayrıca Hasan İbrahim Hasan, Avrupalı birçok tarihçinin de Mukavkıs'ı ihanetle suçladığını belirtir. Bkz. Hasan, *İslâm Târîhi*, I/305.

¹⁸⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 94.

İskenderiye arasında kendilerine yiyecek ve kalacak yer hazırlamaları karşılığında kabul etmiştir.¹⁸⁶

Babilon'un fethinden sonra Müslüman askerler arasında bir tartışmanın çıktığını görüyoruz. Zübeyr b. el-Avvâm'ın başını çektiği bir grup Müslüman, buraların savaşa fethedildiğini iddia ederek, Amr'dan toprakların askerler arasında taksimini istemişlerdir. Fakat Amr, Halife'ye sormadan böyle bir şey yapamayacağını söylemiştir. Halife kendisine gönderilen mektuba "Bu toprakları sahiplerinin elinde olduğu gibi bırakmasını" emretmiştir.¹⁸⁷ Bunun üzerine Amr, toprakları dağıtmamış ve böylece savaşa fethedilen şehir, sulhen fethedilen ülkeler statüsünde değerlendirilmiştir.

Artık Babilon kalesinin fethiyle İskenderiye'nin fethi öncesi gerekli adımlar atılmış, Hârice b. Huzâfe b. Gânim Babilon'da idareci olarak bırakılmış ve sıra güzellikleri ve zenginliğiyle dikkatleri çeken İskenderiye'ye gelmişti.¹⁸⁸ Böylece Müslümanlar Akdeniz kıyısına doğru harekete geçerek İskenderiye, Berka ve Trablusgarb başta olmak üzere bütün önemli merkezleri ele geçirmek suretiyle Kuzey Afrika sınırına kadar ilerleme imkânı bulacaklardı.

1.3. İskenderiye Fetihleri

İskenderiye jeopolitik konumu itibarıyla normal şartlarda fethi zor olan bir şehirdi. Kuzeyinde Akdeniz, güneyinde Meryût gölü, batısında ise Sa'ban kanalı vardı ve her tarafı sağlam surlarla çevriliydi. Şehir, 21/642 yılında fethedilmiş, fakat yaklaşık dört yıl sonra Bizans kuvvetleri tarafından tekrar istilâ edilmiş ve Müslümanlar burayı Amr b. el-Âs'ın komutasında ikinci kez fethetmek zorunda kalmışlardır.

¹⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 95.

¹⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 142-143; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/127.

¹⁸⁸ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 489.

1.3.1. İskenderiye ve Civarının Fethini Gerektiren ve Kolaylaştıran Sebepler

Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleştirilen fetihler tek bir sebebe dayandırılmaz. Dünya tarihinin aktif bir öznesi olmak üzere fetihlere başlayan Müslüman Arapları bu fetihlere yönelten ve bu fetihlerin gerçekleşmesini kolaylaştıran değişik gerekçeler bulunmaktadır. Bu gerekçeleri “dinî, siyasî ve ekonomik” gerekçeler olarak isimlendirebiliriz.

Öncelikle yeni ve son din olan İslâm’ın ortaya çıkışı, cihadın ana gâye olması ve Hz. Peygamber (as)’in bu konudaki emir ve müjdeleri bu fetihleri teşvik etmiştir. İlk dönem fetihlerinin en önemli nedeni olarak dinin muharrrik gücünü göz ardı etmemek gerekir. Müslümanlar cihad ruhuyla her türlü fedakârlıkta bulunarak hareket etmişler, bu görevi aşk ile yapmışlardır. Bu fetihlerde dinden gelen bir coşku boyutu söz konusudur. Ziyad b. Cezz ez- Zübeydî’nin naklettiği şu misal amacın ganimet elde etmek değil, insanların Hakk’ı bulması olduğu düşüncesini anlatmaktadır: “*Mısır fethi sırasında Mısır halkı, Müslüman olup cizyeden kurtulmak veya cizye vermek konusunda serbest bırakılmıştı. Biz, Müslüman olmayıp cizye vermeye razı olarak Hristiyan kalmak isteyenleri duydukça üzüliyoruz, cizyeye razı olmayıp Müslüman olanları duydukça, bir yeri fethettiğimizden daha fazla sevinç çılgınlıkları atıyorduk.*”¹⁸⁹

İslâmî idare ve Müslümanların adalet, şefkat ve merhamet duygularıyla siyasî olarak Bizans İmparatoru ve idarecilerinin kendi içlerinde bulunduğu durum, bu bölgedeki fetihleri etkileyen ve kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur. Öyle ki Rumlar yıllarca Suriye ve Mısır’daki Hristiyanlara zulmetmişlerdir. Zaman zaman yerli halk fetih için gelen Müslümanlara direnmemiş, hatta yardımcı bile olmuşlardır.

Filistin bölgesi fetihleri tamamlandıktan sonra Amr b. el-Âs komutasındaki ordu, Mısır’a yönelerek önce sınırda bulunan Arîş şehrini, ardından da Fermâ’yı ele geçirdi. Sınır geçildikten sonra ilk önemli şehir olan Fermâ’nın fethi esnasında Kıptîlerin Müslümanlara yardımcı oldukları hususunda tarihçiler ortak kanaate

¹⁸⁹ Azimli, Mehmet, “*Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen ilk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Değerlendirmeler*”, Konya, İstem, 2005, y. III, sy. VI, s. 191.

sahiptirler. İskenderiye’de bulunan Bünyamin adındaki Kıptî Rahibi, Müslümanların Mısır’a geldiği haberi kendisine ulaşınca, Kıptîlere mektup yazarak onlardan Rumları terkedip, Müslümanlara katılmalarını istemiştir.¹⁹⁰ Bu tür rivayetler bir tarafa, fetih öncesi Mısır’ın yerli halkı Kıptîlerin içinde buldukları durum göz önüne alınırsa, onların tabii olarak -ister açıktan ister gizli olsun- Müslümanlara yardım etmiş oldukları fikri ağırlık kazanmaktadır. Kıptîler, uzun asırlar boyunca yabancıların (İran, Roma, Yunan) tahakkümü altında bulduklarından, onlar tarafından kendilerine karşı yapılan baskı ve zulümden kurtulmak maksadıyla Arapları, kendilerini Rumlardan kurtaracak kavim olarak değerlendirmişlerdir. Mısır’ın yerli Kıptî halkı, Arabistan’dan gelen bu Müslüman kuvvetleri, nefretle baktıkları zalim Romalılarından kendilerine daha yakın buldular. Hristiyan müelliflerin bir kısmı dahi bazı askerî birliklerin Müslümanlara karşı çarpışmak istemediklerini, hatta onlara yardım bile ettiklerini açık olarak ifade etmektedirler. Kısa sürede ve çok az sayıdaki bir kuvvetle muazzam Roma ordularına karşı Müslümanların kazandığı başarılarından bahsederken, bunda Kıptîlerin payını da unutmamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında yerli halkın içinde bulunduğu zor durum sebebiyle Müslümanlara zaman zaman yardımcı olmaları fetihleri kolaylaştıran sebeplerden birisi olmuştur,¹⁹¹ diyebiliriz.

Fethe iktisadî yönden baktığımızda Mısır bölgesi ve özellikle İskenderiye şehrinin Bizans’ın varlığı ve gelişmesi açısından oldukça zengin, gözden çıkarılamayacak bir bölge olduğunu müşahede ederiz. Bölge tarıma elverişliliği ve uluslararası ticarî avantajlarıyla önemlidir. Mısır sadece kendi halkının değil Roma İmparatorluğu’nun da gıda ihtiyacını karşılıyordu. Tarım ürünlerinin yanı sıra orman ürünleri ve madenleri yönüyle de zengindi.¹⁹² Mısır’ın liman kenti olan İskenderiye, Doğu-Batı ticaretinin en önemli merkezlerinden biriydi. O dönemde İskenderiye’ye hâkim olmak, Akdeniz ticaretini ele geçirmek demektir. Zira sadece Akdeniz’in değil dünyanın en büyük limanlarından biri buradaydı. Bununla bağlantılı olarak gemi sanayi de oldukça ilerlemişti. Ticarî ve askerî birçok gemi buradaki tersanelerde inşa ediliyordu. Ayrıca başkent İskenderiye tam bir ilim ve kültür şehriydi. Her millettten

¹⁹⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 80; Sallâbî, *Hz. Ömer*, s. 623.

¹⁹¹ Apak, “*Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi*”, s. 152-153.

¹⁹² Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 28-32.

sayısız bilim adamı, sanatçı ve edebiyatçı burada toplanmıştı. Tıp ilmi dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar ilerlemiş, felsefe ve edebiyat alanında da zirveye ulaşılmıştı. Matematik, astronomi, coğrafya, geometri gibi bilimler şehirdeki eğitim kurumlarında okutuluyordu. Şehir mimari açıdan da çok gelişmiş, şehrin kuruluşundan fethine gelinceye kadar birçok kale, sur ve kilise inşa edilmişti.¹⁹³

Bütün bu yönleriyle değerlendirdiğimizde İskenderiye'nin sıradan bir şehir olmadığı bilâkis herkesin dikkatlerini çekecek ve iştahını kabartacak çok farklı özelliklerinin olduğu sonucuna ulaşırız.

Hız. Peygamber ve ilk halifeler döneminde gerçekleştirilen fetihlerin en önemli sebebi İslâm'a davet olmasına rağmen, Batılı bazı araştırmacılar fetihlerin bu ana gayesini göz ardı ederek başka amaçlarla yapıldığını iddia ederler. Arapların Arabistan dışına gerçekleştirdikleri ticareti güvenlik altına alabilmek veya kuzeye giden ticaret yollarını tekrar güvende tutabilmek, yeni fethedilen yerlerde mal ve mülk edinme düşüncesi, yeni vergiler ve gelirler, ganimet ve köle elde etme düşüncesi, idarecilerin konumlarını devam ettirebilmeleri için devlet sınırlarının genişlemesinin gerekli olduğu düşüncesi, Arabistan'daki kuraklık sebebiyle Arap göçünün bu fetihlerin gerçekleşmesinde etkili olduğu iddiaları bir kısım Batılı araştırmacılar tarafından dillendirilmiştir.¹⁹⁴

Amr b. el-Âs'ın eliyle bölgede gerçekleştirilen fetihlerle stratejik birçok avantaj elde edilmiş, politik ve askerî yönden İslâm Devleti önemli bir güç kazanmıştır. Zira ülke sınırlarının genişlemesiyle birlikte önemli topraklar İslâm coğrafyasına dâhil olmuş, asker ve silah yönünden ordu büyük bir güç kazanmıştır.

Sosyal yönden idarî bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Hız. Ömer tarafından bu toprakların bir kısmı âdeta eyâletler şeklinde düzenlenerek buralara yeni yöneticiler atanmıştır. Bu bölgelerden alınan cizye ve harac sayesinde İslâm devleti iyi bir gelir kaynağına kavuşmuştur. Elde edilen ganimet malları sayesinde Müslümanların malî durumu düzelmiş ve âdeta devlet hazinesi ağzına kadar

¹⁹³ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 223.

¹⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. VI, Konya, 1996, s. 170-182.

dolmuştur.¹⁹⁵ Alınan ganimet ve toplanan vergilerin bir kısmı yerel ihtiyaçlar için kullanılmış, bir kısmı ise Medine'ye gönderilmiştir.

1.3.2. İskenderiye'nin Birinci Fethi

Mısır şehirlerinden olan Fermâ, Bülbeys, Ümmü Düneyn ve Babilon sırasıyla fethedilmiş sıra Doğu Roma'nın Konstantiniyye'den sonra en büyük şehri olan İskenderiye'ye geldi. Fetih için büyük hazırlıklar yapıldı ve aylarca süren kuşatma sonunda şehir nihayetinde sulh yoluyla fethedildi. İskenderiye'de sükûnet sağlanınca civar beldeler için harekete geçildi.

1.3.2.1. İskenderiye İstikametindeki Bazı Yerleşim Birimlerinin Fetihleri

İskenderiye, Akdeniz sahilinde Mısır'ın bir liman şehri olması hasebiyle askerî ve ekonomik açıdan önemli bir merkezdir. Sürekli Bizans'tan yardım alan şehrin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Şehir aynı zamanda Monofizit Hristiyanlar için bir merkez durumundadır. Babilon'un fethiyle Aşağı Mısır kontrol altına alınmış, sıra Mısır'ın en büyük askerî üssü olan İskenderiye'ye gelmişti. Amr, Hz. Ömer'den İskenderiye'nin fethi için izin aldıktan sonra Bâbilyon'dan 21/642'de hareket etmiştir.¹⁹⁶

Fetih sırasında İskenderiye, Doğu Roma İmparatorluğunun ikinci büyük şehriydi. Rum imparatoru, İskenderiye'nin düşmesinin Bizans'ın Mısır'daki hâkimiyetinin son bulması demek olduğunu bildiği için oraya ordular gönderdi. Babilon'dan sonra Amr b. el-Âs İskenderiye'ye daha önce kendileriyle anlaşmaya vardığı Kıptîlerin liderleriyle gitti. Kıptîler, Fustât'la İskenderiye arasındaki yolları ıslah edip köprüleri tamir etmek suretiyle Müslümanlara yardımcı oldular, yiyecek temininde bulundular.¹⁹⁷ Müslümanlar bu girişimlerde bulunurken Rumlar da boş durmadılar. Müslümanları İskenderiye'ye girmeden engellemek için bir orduyu İskenderiye ile Fustât arasında bir yerleşim yeri olan Nakyûs'a konuşlandırdılar.

¹⁹⁵ Barış, Mustafa Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Ankara, 2006, s. 9; Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 209-211.

¹⁹⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252.

¹⁹⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 95-96; Zeydan, *Târîhu Mısri'l-Hadîs*, 1/94; Hasan, *İslâm Târîhi*, s. 151.

Müslümanlarla Rumlar arasında Ternût'a kadar hiç çarpışma olmadı. Burada küçük bir çarpışmayla düşman birlikleri imha edildi.¹⁹⁸ Rum ordusunun komutanı olan Theodore, Nakyûs'un savunmasını Domentianus isimli bir komutana verdi. Ancak Domentianus Müslümanların yaklaştığını öğrenince korkarak kaçtı, ordusu da dağıldı. Böylece Müslümanlar boşaltılan Nakyûs'u kolaylıkla fethetmişlerdir.¹⁹⁹

Burada gerekli önlemleri almak için kalan Amr, kaçan Rum ordusunu takip etmesi için Şerîk b. Sümeý'i görevlendirdi. Şerîk, Ternût'a yakın bir mesafede Rum ordusuyla karşılaştı ve Amr'dan destek istemek zorunda kaldı. Amr'ın desteğiyle üç gün boyunca şiddetli çarpışmalar yaşandı. Düşman mağlup oldu ve Rum ordusu Sultays'a²⁰⁰ çekildi.²⁰¹ Burada meydana gelen çarpışmanın neticesinde Rum ordusu yine mağlup olmuş ve bu kez Kiryevn'e²⁰² çekilmiştir. Kiryevn'deki çarpışmalar Konstantiniyye'nin de desteğiyle şiddetli bir şekilde on günden fazla sürdü. Burada toplananlar arasında Sehâ, Bilhît, el-Hays ile Sultays halkı ve onlara yardım için bulunan başka topluluklar da bulunuyordu.²⁰³ Bu savaşta Müslümanların sancaktarı Amr'ın azatlı kölesi Verdân idi. İslâm ordusunun öncü birliklerinin başında da Abdullah b. Amr vardı ve o, bu savaşta ağır yaralar aldı. Abdullah bu hâliyle cesaretini ifade eden şiirler okudu. Onun bu hâli babası Amr'a haber verilince “*İşte bu benim oğlum*” diyerek oğlunun ağır yaralı olmasına rağmen cesaretli davranması karşısında duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Amr o gün çarpışmaların şiddeti sebebiyle namazları kısaltarak kırdırılmıştır.²⁰⁴ Bu muhasarada daha önce olduğu gibi Kıptîlerin reisleri Müslümanların yanında, onların ihtiyacı olan gıda ve diğer malzemeleri

¹⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 96.

¹⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 96; Özkuyumcu, *Mısr ve Kuzey Afrika*, s. 47.

²⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, Eski Mısır şehirlerinden birisi olduğunu söyler. Kaynaklarda bu yerle ilgili başka bir bilgiye ulaşamadık. Bkz. *Mu'cemu'l-Büldân*, III/236.

²⁰¹ Hasan, *İslâm Târîhi*, s. 152.

²⁰² Yâkût el-Hamevî, Kiryevn'i İskenderiye'ye yakın bir yerleşim yeri olarak nitelendirir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV/458. İbn Hurdâzbih ise buranın Fustât'a 154 mil, İskenderiye'ye 24 mil mesafede olduğunu söyler. İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, I/84; Makrizî ise Hitat adlı eserinde Kiryevn'in Fustât'a 108 mil uzaklıkta olduğunu söyler. Bkz. Makrizî, *Hitat*, I/302.

²⁰³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252.

²⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 97

karşılıyorlardı.²⁰⁵ Savaş sonuçta Müslümanların galibiyeti ile son bulmuş, Rum ordusu İskenderiye'ye çekilmek zorunda kalmıştır.²⁰⁶

1.3.2.2. İskenderiye'nin Muhasarası ve Fethi

İskenderiye'nin fethi öncesindeki büyük bir engel konumundaki Kiryevn'in fethedilmesiyle artık asıl hedefe ulaşıldı. Amr, şehrin doğusuna karargâhını kurdu. Çünkü güneyi Meryût gölü, kuzeyi Akdeniz'le çevrili olan şehrin batı tarafında ise Nil'in Nez'atu Sa'ban ismindeki kolu bulunuyordu. Bu nedenle şehre sadece doğu ve güney-doğu tarafından taarruz etmek mümkündü. Buralar da kalın surlarla çevrilmişti ve surlarda iç içe olduğu için muhasara zorlaşıyordu.²⁰⁷ Kaynaklarda şehrin etrafının üç veya yedi surla çevrili olduğu nakledilir.²⁰⁸ Rumlar bu surlara mancınıklar yerleştirmişlerdi.²⁰⁹ Görüldüğü gibi şehir jeopolitik olarak çok muhkem bir konumda olduğu gibi, şehrin idarecileri tarafından da gerekli güvenlik tedbirleri alınmış durumdaydı. Daha önceki birçok şehrin fethinde olduğu gibi burada da Kıptîler Müslümanlara lojistik destek sağlamışlar, yol boyunca Müslümanların yiyecek ihtiyacını karşılamışlar, yol ve köprüleri ıslah etmişlerdi.²¹⁰

Şehir bu şekilde aşılması zor engellerle korunduğu için Amr b. el-Âs, şehri iki ay kadar muhasara etmesine rağmen fethine muvaffak olamamıştır. Ardından Maks'a (Ümmü Düneyn)²¹¹ gitmek üzere yola çıkmıştır. Fakat Buhayra²¹² denilen yerden çıkan Rumların saldırısıyla Kenîsetü'z-Zeheb²¹³ denilen yerde on iki Müslüman asker

²⁰⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 97.

²⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 97; Ağırakça, Ahmed, *Hiz. Ömer*, İstanbul, 2012, s. 93-94.

²⁰⁷ Sallâbî, Hz. Ömer, s. 629; Apak, Adem, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c. XVII, sy. II, Bursa, 2008, s. 163.

²⁰⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 62; Kindî, *Fedâilü Misri'l-Mahrûse*, b.y.y., tsz. s. 7; Bekrî, *Coğrâfiyyetü Mısr*, s. 103; Makrizî, *Hitat*, I/277; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 25; Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 189.

²⁰⁹ Takkûş, Muhammed Suheyl, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn (el-Futûhât ve'l-İncâzâtî's-Siyâsiyye)*, b.y.y., 2003, I/311.

²¹⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 96-97.

²¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV/262.

²¹² Mısır'da İskenderiye yakınlarında bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/351. Okuyucunun aklına göl anlamı gelse de göl değildir. Muhtemelen yakınında göl olduğu için bu ismi almıştır.

²¹³ Amr'ın İskenderiye'ye fetih için ilk geldiğinde şehre girdiği güney yönüdür. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 99.

şehit olmuştur.²¹⁴ Bu olay üzerine muhtemelen Amr, karargâhında kalmış ve İskenderiye’yi fethetmek için tekrar harekete geçmiştir. Belâzûrî’nin rivayetine göre Amr, İskenderiye’ye ulaştığında Kıptîler barış isterken, Rumlar savaşa hazırды. Mukavkıs, sulh yapılması için Amr’a bir elçi gönderdi, Amr, Mukavkıs’ın teklifini reddetti. Durum böyle olunca Mukavkıs, Müslümanların gözünü korkutmak, sayılarının fazla olduğu kanaatini oluşturmak amacıyla kadınların, surların üzerinde yüzleri içeriye bakacak şekilde ayakta durmalarını emretti. Erkekler ise, silahlı olarak yüzleri Müslümanlara doğru ayakta durdular.²¹⁵

Mukavkıs’ın maksadını anlayan Amr, ona bir elçiyle haber gönderdi ve elçi; “Biz senin ne yapmaya çalıştığını gördük ve bil ki bizler mağlup ettiğimiz toplulukları sayımızın çokluğuyla mağlup etmedik. Hükümdarınız Herakleios’la daha önce karşılaştık, sonunda başına gelenler geldi” ifadelerini içeren mektubu Mukavkıs’a ilettili. Mukavkıs adamlarına: “Onlar doğru söylüyorlar. Hükümdarımızı memleketinden çıkarttılar, tâ Kostantiniyye’ye kadar uzaklaştırdılar. Bizim için en uygun olan şey onların isteklerini kabul ederek düşmana boyun eğmektir” diyerek teslim olmayı teklif etti. Fakat adamları, bunu kabul etmeyerek savaş yapmayı tercih ettiler. Müslümanlar, onları yoğun bir şekilde muhasara altına aldılar ve bu muhasara üç ay sürdü. Sonunda Amr, şehri fethetmeye muvaffak oldu ve İskenderiye’yi teslim aldı. Orada bulunan insanları ve malları ganimet olarak kabul etti. Halkını serbest bıraktı, esir etmedi. Babilon halkı gibi onları da zimmî statüsünde değerlendirdi. Amr, Muaviye b. Hudeyc’i fethi müjdelemesi ve Beytülmâl’in hissesi olan beşte bir ganimeti Halife’ye teslim etmesi için Hz. Ömer’e gönderdi.²¹⁶

Fetih öncesinde uzun süren muhasara Hz. Ömer’in Amr b. el-Âs’a tepki göstermesine sebep olmuştur. Rivayete göre fethin gecikmesi üzerine Hz. Ömer, Amr’a bir mektup göndermiş ve mektupta “İki yıldır kendilerinin fetih için orada (Mısır’da) olduklarını, ancak hâlâ fethi tamamlayamadıklarını söyleyerek”

²¹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 99.

²¹⁵ Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 252.

²¹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 105; Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 252-253; Kilâî, Ebû Rabî Süleyman b. Musa el- Endelûsî (ö. 565/634), *el-İktifâ bimâ Tezammenehû min Meğâzî Rasûlillahi ve’s-Selâseti’l-Hulefâ*, Beyrût, 1997, II/343; Makrizî, *Hitat*, I/308; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI/117; Algül, *İslâm Târihi*, II/305; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târihi*, II/97.

kızgınlığını ve endişelerini dile getirmiştir. Daha öncesinde yardım gönderdiğini, fakat Müslümanların düşmanları olan Hristiyanlar gibi ahireti bırakıp dünyaya meyletmeleri sebebiyle Mısır fethinin tamamlanamadığını belirtmiştir. Amr'dan ordusuna heyecanlı bir hutbe okumasını ve duaların kabul edildiği bir vakit olan cuma namazı saatinde fetih için ellerin semaya açılmasını istemiştir.²¹⁷ Mektuptaki ifadelerden de anlaşıldığı şekliyle Mısır'ın fethine çıkıldığı andan itibaren iki yıl geçtikten sonra İskenderiye'nin fethi mümkün olmuştur ki bu da 21/642 yılını gösterir.

Amr b el-Âs, halifenin emirlerini yerine getirmiş, ordusuna heyecanlandırıcı bir hutbe îrâd ederek, onları savaş için teşvik etmiştir. Sonra da yardıma gelen dört komutanını ordusunun başına geçirmiştir. Amr, Ubâde b. Sâmit'ten mızrağını istemiş ve kendi sarığını mızrağının ucuna takarak: “Bu başkomutanın sancağıdır. Bunu sana veriyorum. Bugün başkomutan sensin” demiştir. Amr, ordusuyla beraber abdest alıp namazı kısaltarak kıldırılmış ve Mısır diyarında son büyük merkez olan İskenderiye'yi fethetmek için surlara yüklenmiştir.²¹⁸ Bu savaşta öncü kuvvet komutanlığını Zübeyr b. Avvâm ile Mesleme b. Muhalled yapmıştır. Nihayet yapılan savaş sonunda kalenin fethi Ubâde b. Sâmit'in başkomutanlığında gerçekleştirilmiştir.²¹⁹

Tarih kitapları İskenderiye fethinin sevinçli haberinin Amr tarafından Medine'de bulunan Hz. Ömer'e şu ifadelerle müjdelendiğini nakleder: “Tavsif ve tarifini yapmaktan aciz kaldığım bir şehri fethettim. Şu kadarını söylemek kâfidir ki, burada dört bin hamamıyla birlikte dört bin köşk, cizye vergisi ödeyen kırk bin Yahudi ve hükümdarlar için kurulu dört yüz misafirhane-ikametgâh ele geçirdim.”²²⁰ Her ne kadar bu sayılar verilse de anılan rakamların abartılı olduğu açıktır. Fakat bir gerçek vardır ki o da Müslümanların fethettiği bu yeni şehrin daha önce eşi benzeri görülmemiş bir refah seviyesine ve zenginliğe sahip olduğudur.

²¹⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 102-103; Abdüssettâr, eş-Şeyh, *el-Hulefâu'r-Râşidûn (Hayât Mâcideh ve A'mâl Hâlideh)*, Dimeşk, 2005, s. 202.

²¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 97.

²¹⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 103.

²²⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 106; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/121-122; Hitti, *İslâm Târihi*, s. 232.

Belâzûrî'nin eserinde²²¹ “İskenderiye'nin fethi sırasında Mukavkıs'ın şehirde bulunduğu rivayeti” yer almaktadır. Halbuki Mukavkıs Babilon anlaşmasından sonra görevden alınmış ve sürgün edilmişti. Bu sebeple İskenderiye kuşatması sırasında şehirde bulunmaması gerekir. Fakat rivayetler Mukavkıs'ın, bu savaş sırasında şehirde bulunduğunu haber vermektedir. Bu durum Mukavkıs'ın Bizans kralı tarafından sürgün cezası kaldırılarak affedilmiş ve tekrar eski görevine getirilmiş olduğunu akla getirmektedir.

Bu savaşta güç dengelerine baktığımız zaman sayısal olarak Rum kuvvetlerinin Müslüman kuvvetlerine nazaran daha fazla olduğunu görüyoruz. Fetih sırasında Müslümanların asker sayısı on iki bin iken, aldıkları desteklerle Rumların asker sayısı elli bin rakamına ulaşmıştı.²²² Fakat daha öncede ifade ettiğimiz gibi Fermâ'nın fethinden başlayarak yerli Kıptî halktan Müslüman askerlere katılım ve desteklerle bu rakam on iki binin üzerine çıkacaktır. Ancak yine de düşmanın sahip olduğu asker sayısına ulaşması mümkün değildir. Düşmanın elli bin kişilik bir muhafız kuvvetinin yanında buna ilâve olarak şehri bir deniz üssü olarak kullanan Bizans filosunun bütün kuvveti yer alıyordu. Buna mukâbil İslâm fetih orduları askerî güç bakımından daha zayıf, bir tane bile savaş gemisi olmayan, muhasara aletleri sınırlı ve nihayet asker mevcutlarını aniden takviye edecek yapıda da olmayan bir durumdaydı.²²³

İskenderiye'nin fethi sırasında, olayların seyri içerisinde bir takım dikkat çekici hadiselerde yaşanmıştır. Savaş sırasında bir ara Bizanslıların yaptıkları bir çıkış hareketi şiddetli bir çarpışmaya yol açmıştı. Bu sırada Bizanslılar Müslümanları teke tek dövüşmeye davet etti. Bunun üzerine ordu komutanlarından Mesleme b. Muhalled öne çıkmış, mübarezeye tutuşmuştur. Bu sırada düşman tarafından atından düşürülmüş, yetişen bir atlı yardımıyla öldürülmekten son anda kurtarılmıştı. Amr, bu olay sebebiyle Mesleme'yi azarlamıştı. Çarpışma sürerken Müslümanlar ani bir baskınla düşmanları kalelerine sığınmaya zorlamışlardı. Zaman zaman kale içine girerek çarpışmalar bile olmuştur. Kalede Amr'ın da içinde bulunduğu dört Müslüman

²²¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 253.

²²² Hitti, *İslâm Târihi*, s. 231; Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 189; Ağırakça, *Hz. Ömer*, s. 94.

²²³ Hitti, *İslâm Târihi*, s. 231.

savaşçı mahsur kalmış, Amr mübarezeye girmek istemiş fakat Mesleme, Amr'ın emir olması sebebiyle onun başına bir şey gelmesi hâlinde ordunun büyük sıkıntı yaşayacağı endişesiyle Amr'ı engellemiştir. Rumlar mübarezeyi Müslümanlar kazanırsa kendilerini serbest bırakacaklarını vaat etmişlerdir. Mübareze Müslümanlar lehine sonuçlanmış, sonunda Rumlar sözlerini tutarak kalenin kapılarını açıp onları serbest bırakmışlardır.²²⁴ Amr ve Mesleme'nin kalenin içinde mahsur kalıp, Mesleme'nin Amr'ın yerine mübareze etmesi gibi rivayetler biraz abartı içeren hadiselerdir. Belki bu tür rivayetler fetihten sonra tarihi vakıayı güzelleştirmek için aktarılmış olabilir.

Şehrin fethiyle ilgili bir diğer rivayet de, şehirde kapıcılık yapan İbn Bessâme isimli bir şahısla ilgilidir. İbn Abdilhakem'de geçen rivayete göre kuşatma sırasında İskenderiye kalesinde kapıcılık yapan İbn Bessâme adındaki bir kişi, Amr b. el-Âs'a gelerek kendisi, ailesi ve arazisi için emân verilmesi karşılığında, kalenin herkes tarafından bilinmeyen bir kapısını Müslümanlara açmayı teklif etmiştir. Bu şekilde şehrin başka bir çarpışmaya gerek kalmadan fethedilebileceğini söylemiştir. İbn Bessâme'nin bu teklifini kabul eden Amr, Kantaratü Süleyman denilen taraftan ordusuyla beraber kaleye girmiş ve şehri fethetmiştir. Fetih sırasında meydana gelen çatışmada yirmi iki müslüman şehit olmuştur.²²⁵ İbn Abdilhakem'den gelen bu rivayeti şehrin tamamının fethine teşmil etmemek gerekir. Çünkü fetih bu kadar kolay gerçekleşmedi. Ancak İskenderiye'nin kalelerden oluşması sebebiyle belki şehrin bir bölümünün fethinde anılan hadisenin yaşanması mümkün olabilir.

İskenderiye, fethedilen diğer şehirlerden çok farklı özellikte bir şehirdi. Şehrin zenginliğinin yanında insan unsurunun çeşitlilik arzemesi de dikkatlerden kaçmıyordu. Fetih sonrası İskenderiye'ye baktığımızda yetmiş bin Yahudi ve iki yüz bin Rum'un şehirden kaçtığı rivayetleriyle karşılaşırız. Şehri terk edenlerden sonra geride kırk bin Yahudi ile birlikte toplamda altı yüz bin cizye mükellefinin olduğu

²²⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 100-102.

²²⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 104.

tespit edilmiştir.²²⁶ Verilen rakamlar abartılı olsa da, fetih sırasında ve sonrasında şehirdeki insan hareketliliğini göstermesi açısından önemlidir.

İskenderiye fatihi Amr b. el-Âs, şehri fethettiğinde yerli halka, kimin sakladığı bir hazinesi varsa onu ortaya koymalarını, hiçbir şeyi gizlememelerini emretti. Eğer bir şeyler gizleyen olursa cezasının ölüm olacağını ilân etti.²²⁷ Rivayetler abartılı olmakla birlikte, İskenderiye fethedilince Amr'ın Hz. Ömer'e müjde olarak on bin sandık altınla savaşlarda kullanılacak değişik silahlar gönderdiği de bugüne ulaşan bilgiler arasındadır.²²⁸

Tarih boyunca yapılan bütün savaşlarda insan kaybı olmuştur. İskenderiye'nin fethi sırasında da kayıplar mevcuttur. Bu savaşta Müslümanların verdiği şehit sayısı ile ilgili farklı rakamlar zikredilmektedir. İbn Abdilhakem, İskenderiye kuşatmasında yirmi iki şehit olduğunu ifade eder.²²⁹ Hasan İbrahim Hasan, Amr'ın hayatını anlattığı eserinde bazı Batılı tarihçilerin bu savaşta binlerce ölü olduğunu söyleyerek yirmi üç bin rakamını verdiklerini belirterek her iki rakamın da gerçek dışı olduğunu iddia eder. O, "*Kendi eceliyle ölenler bile yirmi ikiden fazladır. Öte yandan Gibbon gibi bir kısım tarihçilerin iddiası ise çok fazla abartılıdır ki, Müslüman asker sayısı bile bu kadar değildi*" der.²³⁰ Savaşta her iki taraftan ölen asker sayısı ile ilgili kesin ve mantıklı bir rakama kaynaklarda rastlayamadık. Ancak hem İbn Abdilhakem'in hem de batılı araştırmacıların zikrettikleri rakamların gerçek dışı olduğunu düşünmek akla daha yatkın gelmektedir. Çünkü İbn Abdilhakem'in rivayetini esas alacak olsak, bölgenin hiç savaşmadan alındığını düşünmek gerekecektir. Halbuki bölge savaşla fethedilmiştir.

Fethin tam olarak ne zaman gerçekleştiği konusunda kaynaklarımızda farklı tarihler verilmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi İskenderiye ve bölgesinin fethiyle ilgili bize ulaşan en eski kaynağın 257/870 vefat tarihli İbn Abdilhakem'e ait olan *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* adlı eserindeki bilgidir. Fetihten çok sonra kaleme

²²⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 106; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/122.

²²⁷ Kılâî, *el-İktifâ*, II/345; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/123.

²²⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1938, X/3.

²²⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 104.

²³⁰ Hasan, *Târihu Amr b. el-Âs*, s. 159.

alınmış olması tarihinin bize net ulaşmasına engel olmuştur. Belâzûrî, İskenderiye'nin fethi için Amr'ın 21/642'de Babilon'dan Hârîce b. Huzâfe'yi vekil bırakarak ayrıldığı ve İskenderiye'yi kuşattığını söyler.²³¹ İbn Abdilhakem'de Yahyâ b. Eyyûb ve Hâlid b. Humeyd kanalıyla gelen rivayete göre, İskenderiye'nin Herakleios'un ölümünden önce beş ay, ölümünden sonra dokuz ay muhasara edilmek suretiyle 20/641 yılının Muharreminin başında fethedildiği ifade edilir.

İbn Abdilhakem'de Mâlik b. Enes ve Abdülmelik b. Mesleme'den gelen ikinci bir rivayete göre Mısır'ın fetih tarihi 20/641 yılıdır.²³² Makrizî²³³ 21/642 tarihini verirken, Suyûtî²³⁴ ve el-Endelûsî²³⁵, İbn Abdilhakem'in²³⁶ verdiği tarihi esas almışlardır. Rivayette geçen Herakleios'in ölümünden önce beş, sonrasında dokuz ay şehrin muhasara edilmesi tutarlı değildir. Çünkü Herakleios Rebülevvel 20 / Şubat 641'de ölmüştür. Bu tarih ise Babilon'un fetih tarihidir ki, Amr da bu tarihte Babilon'dadır. Şehrin ondört ay muhasarayla ilgili bilgi muhtemelen yanlıştır. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ne İskenderiye maddesini hazırlayan Eymen Fuâd es-Seyyîd de Şevval 21/Eylül 642 tarihini fetih tarihi olarak verir.²³⁷ Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethi üzerine araştırma yapan Nadir Özkuyumcu şehrin üç aylık bir kuşatmanın ardından Haziran 642'de fethedildiğini ifade eder.²³⁸ Halife Ömer'in Amr'a yazdığı mektupta iki yıl geçmesine rağmen hâlâ Mısır fetihlerinin tamamlanamadığını belirten mektubu dikkate alındığında Amr'ın da hicrî 18. yılın son ayı olan Zilhicce'de Mısır'a girdiği göz önünde bulundurulduğunda, İslâm ordusunun Aralık 641-Ocak 642'de yani yaklaşık iki yıl sonra İskenderiye'nin fethi için Babilon'dan ayrıldığını kabul edebiliriz.

Amr'ın İskenderiye güzergâhındaki Ternût, Nakyûs, Kevmu Şerîk, Sultays ve Kiryevn'i sırasıyla fethederek geldiğini ve bu yerlerin fetihlerinin de yaklaşık iki ay

²³¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252

²³² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 103-104. Ayrıca İbn Abdilhakem'de İskenderiye'nin ilk fethiyle ilgili olarak h. 21 ve 22 tarihleri de verilir. Bkz. s. 205.

²³³ Makrizî, *Hitat*, 1/307.

²³⁴ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/119.

²³⁵ Kılâî, *el-İktifâ*, II/342.

²³⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 103.

²³⁷ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

²³⁸ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 52.

zaman aldığını varsayarsak fethin Haziran-Eylül ayları arasında 21/642'de gerçekleşmiş olması gerekecektir. Bizans tarihi üzerine çalışmaları bulunan Ostrogorsky, eylül ayı başında Bizans birliklerinin İskenderiye'yi gemilerle terk ettiğini ve Amr b. el-Âs'ın 29 Eylül'de Büyük İskender'in şehrine girdiğini belirtir.²³⁹ Üç ay süren İskenderiye kuşatması sonucunda Recep 21/Haziran 642 tarihinde tamamlanan fethin ardından Müslümanlarla şehir halkı arasında Babilon anlaşmasına benzer hükümler taşıyan bir barış sözleşmesi imzalandı.²⁴⁰

İskenderiye'nin fethinden sonra buradaki Rumlar, deniz ve kara yoluyla kaçmışlardır. Amr, kara yoluyla kaçan Rumları yakalamak için bin kadar silahlı askeri şehirde bırakarak takibe koyulmuştur. Ancak deniz yoluyla Kostantiniyye'den gönderilen birliklerin yardıma gelmesiyle, gemilerle kaçan Rumlar İskenderiye'ye çıkarma yapmışlardır. Şehirdeki Müslüman savaşçılardan kaçıp kurtulabilenlerin dışında geride kalanların hepsi katledildiler. Bu durumu haber alan Amr hemen geri dönmüştür. Fakat Amr'ın döndüğünü gören Rumlar, Müslümanlarla savaşacak gücü kendilerinde bulamadıklarından olsa gerek, tekrar gemilerine binerek kaçmışlardır. İbn Lehîa'dan rivayetle İbn Abdilhakem Amr'ın şehri Rumlardan tekrar temizleme olayını İskenderiye'nin ikinci fethi olarak zikreder.²⁴¹

Amr b. el-Âs, Rumların donanmalarıyla denizden çıkarma yapmalarından sonra, şehrin korunması için Hz. Ömer'le istişâre etmiştir. İstişâre neticesinde alınan karar gereği Hz. Ömer İskenderiye'nin muhafazası için her yıl hilâfetin başşehri Medine'den Mısır'a bir birlik gönderecek; Amr da bu birliği ordusuna dâhil ettikten sonra, ordusunu dörde bölecek; askerlerinin dörtte biri altı aylığına şehri koruyacak, diğer dörtte biri de sahilleri koruyacaktı. Geri kalan yarısı da Amr'la birlikte bölgenin yeni başşehri Fustât'ta kalacaktı. Altı ay geçtikten sonra da Amr'ın yanındaki askerlerle İskenderiyedekiler yer değiştireceklerdi. Bu uygulamanın Hz. Ömer

²³⁹ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2011, s. 107.

²⁴⁰ Apak, *Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri*, s. 164.

²⁴¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 104.

döneminde²⁴² olduğu gibi Hz. Osman döneminde de bu şekilde devam ettiğini görüyoruz.²⁴³

Amr b. el-Âs fetihten sonra civardaki Rumların itaat altına alınması için tekrar İskenderiye'den ayrılmıştır. Buralarda bulunan Rumlar İskenderiye'de bulunan Rumlara yardım etmişler ve şehrin düşmesiyle de İskenderiye'den kaçmışlardı. Amr onları takip ederek yakalamış ve esir olarak İskenderiye'ye getirmiştir. Daha sonra da bunları Medine'ye göndermiştir.²⁴⁴

1.3.2.3. Fetih Sonrası Yapılan Anlaşma ve Toprakların Taksimi

İskenderiye'nin fethinden sonra yerli halkla Müslümanlar arasında bir sulh metni üzerinde anlaşıldı. Müslümanlar fethettikleri şehirlerin halkına üç şey teklif ediyorlardı. Ya Müslüman olacaklar, ya cizyeyi kabul edecekler, ya da savaşıacaklar.²⁴⁵ İskenderiye halkıyla üçüncü seçenek söz konusu oldu. İskenderiye savaşla fethedilen bir şehirdir. Ancak durum bu şekilde olmasına rağmen halkı esir edilmemiş ve zimmî kabul edilmiş, sadece malları ganimet olarak alınmıştır.²⁴⁶

Amr b. el-Âs'la Mukavkıs arasında yapılan İskenderiye anlaşması maddeleri incelendiğinde bu anlaşmanın Babilon anlaşmasıyla büyük bir benzerlik arzettiği görülecektir. İslâm tarihi kaynaklarının bildirdiğine göre yapılan anlaşma şu maddeleri ihtiva ediyordu:

1. Kıptîler, her yıl ikişer dinar cizye vereceklerdir. Bu durum bülûğa ermiş her erkek için geçerlidir ve bu iki dinarlık cizye miktarı artırılmayacak, sabit kalacaktır.

2. İhtiyarlardan, din adamlarından, kadınlardan, henüz bülûğa ermemiş küçük çocuklardan ve maddî imkânı bulunmayan fakirlerden cizye alınmayacaktır.

²⁴² Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 256.

²⁴³ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, V/163.

²⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 111.

²⁴⁵ Abdüssettâr, *el-Hulefâu'r-Râşidîn*, s. 203.

²⁴⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252.

3. Yerli halk kendilerine gelen müslüman misafirleri sayılarına bakmaksızın üç gün misafir edecektir.

4. Sulh yapılan topluluğun arazileri, canları ve malları her türlü saldırıya karşı Müslümanlar tarafından muhafaza edilecektir.²⁴⁷

5. Toprak sahipleri, ödeyecekleri iki dinar cizyeye karşılık olarak her bir feddan arazi için Müslümanlara üç irdebb buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke verecektir.

6. Mısır'daki Müslümanların sayısınca, yılda bir defa olmak üzere, kaba çuhadan birer cübbe veya aynı değerinde Kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar ve birer çift ayakkabı vereceklerdir.

7. Rumlardan, isteyenler Mısır'dan çıkıp ülkelerine gidecekler, isteyenler de Kıptîler gibi anlaşma şartlarına uymak kaydıyla Mısır'da kalabileceklerdir.²⁴⁸ Yerli halkın ödeyecekleri cizye ve harac miktarlarını da yerel yöneticiler tayin edeceklerdir.²⁴⁹

Bu maddelerin bir kısmı benzerlik arz etse de, Hasan İbrahim Hasan İskenderiye'nin fethinden sonra yapılan anlaşmanın şu maddeleri de ihtiva ettiğini belirtir;

1. Her bir fert iki dinar cizye ödeyecektir.

2. Sulh müddeti on bir ay olacaktır.

3. Barış müddetince Araplar, İskenderiye'ye karşı harbe teşebbüs etmeksizin buldukları yerleri koruyacaklardır. Bizans ordusunun harp teşebbüsüne mani olunacaktır.

²⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 92-93.

²⁴⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 245-246.

²⁴⁹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/123.

4. Müslümanlar kiliselere karşı olumlu bir politika izleyecek, Hristiyanların iç işlerine karışmayacaklardır.

5. İskenderiye’de bulunan muhafızlar, malları ve eşyalarını alarak şehirden çıkacaklar, çıktıkları ayın cizyesini ödeyeceklerdir.

6. Yahudiler İskenderiye’de kalacaktır.

7. Bizans askeri geri dönmeyecek veya Mısır’ı geri almaya teşebbüs etmeyecektir.

8. Anlaşmanın devamını temin için Rumlardan 150 asker ve 50 sivil, rehine olarak Müslümanların elinde bırakılacaktır.²⁵⁰

Hanna en-Nakyûsî’den aktarımda bulunan Alfred Butler ise bu anlaşmanın maddelerinin büyük çoğunluğunun İskenderiye’nin fethi sonrası 641 yılının Kasım ayında yapıldığını, ancak daha önce yapılan Babilon anlaşmasının maddelerinin burada da geçerli olduğunu söyleyerek anlaşma maddelerini şu şekilde sıralar:

1. Anlaşmaya dâhil olan herkes cizye ödemekle mükelleftir.

2. Anlaşma on bir ay süreyle geçerli olacak ve Kıptî aylarından olan Bâbe²⁵¹ ayının başında bitecektir.

3. Araplar barış müddetince İskenderiye’ye karşı savaşa teşebbüs etmeyecekler ve hâkimiyetleri altındaki yerleri koruyacaklardır. Rumlar da Müslümanlarla savaştan kaçınacaklardır.

4. İskenderiye’deki silahlar deniz yoluyla şehirden götürülecek ve Rum ordusu da mallarını yanlarına alarak şehirden ayrılacaklardır. Karayoluyla gitmek isteyen Rumlar yolculukları süresince Mısır topraklarında kaldıkları her ay için belirli bir vergi ödeyeceklerdir.

²⁵⁰ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/307.

²⁵¹ Güneş takvimine göre 11 Ekim - 9 Kasım tarihlerine karşılık gelmektedir. Bkz. Artokça, “*Kıptîler*”, s. 8.

5. Rum ordusu kesinlikle Mısır'a dönmeyecek veya dönmeye teşebbüs etmeyecektir.

6. Müslümanlar, Hristiyanların ibadet mahalli olan kiliselere dokunmayacaklar ve Kilise'nin iç işlerine karışmayacaklardır.

7. Yahudilerin İskenderiye'de kalmaları kendi tercihlerine bırakılacaktır.

8. Bu anlaşma maddelerinin yürürlükte kalabilmesi için Rumlar 150 asker ve 50 sivil rehini olarak Müslümanlara vereceklerdir.²⁵²

Müslüman tarihçiler Babilon anlaşmasını kabul ederler ve bu anlaşmanın Mukavkıs'ın Herakleios tarafından azledilmesinden önce Babilon'da Amr'la görüşmesi sırasında gerçekleştiğini belirtirler. Butler ise Mukavkıs'ın sürgünden dönmesinden sonra yapıldığını iddia eder. Ancak İskenderiye'nin fethinden önce ölen Herakleios'un İskenderiye'nin fethinden sonra böyle bir mektup yazması imkân dahilinde gözükmemektedir.

İslâm tarihi kaynakları, bu anlaşmanın 642'de imzalandığını ay ve gün belirtmeksizin vermektedirler. Bu durumda Amr'la Mukavkıs arasındaki anlaşma, Amr'ın İskenderiye'de kaldığı altı aylık zaman içinde imzalanmış olmaktadır. Daha sonra Amr, İskenderiye'den kaçan Rumların gittikleri civar beldelere bir sefer düzenlemiş, Rumların İskenderiye'ye çıkarılmasından sonra şehri tekrar onlardan temizlemiştir. Sonrasında civar beldelere yeniden seferler düzenleyip esirlerle birlikte İskenderiye'ye dönmüştür ve bundan sonra ganimet taksimi yapıp beşte bir hisseyle fetih müjdecisi olarak Muâviye b. Hudeyc'i Medine'ye göndermiştir. Ganimet taksimi hususunda çıkan ihtilâfları da Hz. Ömer'e bildirmiş, halifeden gelen cevaba göre, İskenderiye halkına cizye ve topraklarına harac vergisi

²⁵² Butler, İskenderiye Anlaşması diye bilinen anlaşmanın Babilon'da yapılan sulhun Herakleios'tan sonra imparator olan Heraklonas tarafından onaylanmış ve resmîyet kazanmış bir şekli olduğunu söyler. Ona göre Herakleios'un 11 Şubat 641'de ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Heraklonas, Mukavkıs'ı tekrar Mısır'a tayin etmiştir. Butler ayrıca, Mukavkıs'ın, İskenderiye'nin müslümanlarca fethedildiği sırada sürgünde olduğunu ve onun muhtemelen Eylül 642'de Mısır'a dönmüş olabileceğini ifade etmektedir. Butler, Alfred C., *Fethu'l-Arab li Mısır*, Kâhire, 1996, s. 343; Aynı maddeler için bkz. Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabî*, s. 488-490; Şeyyûb, Sadîk, *Meârikü'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 2000, s. 43.

koymuştur. Bütün bunları dikkate alacak olursak İskenderiye Anlaşması'nın, fetihten hemen sonra değil, birkaç ay sonra imzalandığını söylemek mümkündür. Bu durumda Amr'ın İskenderiye'de kaldığı ilk üç ayı bu işlerle meşgul olarak geçirdiğini kabul edersek, ikinci üç ayda, yani eylül-ekim-kasım aylarında anlaşma imzalanmış olabilir.²⁵³

Babilon Anlaşması'yla İskenderiye Anlaşması içerdiği maddeler yönüyle birbirinden farklı anlaşmalardır. Babilon Anlaşması İskenderiye Anlaşmasına göre daha genel bir anlaşmadır. İskenderiye Anlaşması'nda yer alan Yahudilerin şehirde kalabilecekleri ve İskenderiye'yi terk etmek isteyen Rumların Mısır topraklarında geçirecekleri her ay için belirli bir vergi alınması gibi başlıklar İskenderiye Anlaşması'nın Babilon Anlaşması'ndan ayrı bir anlaşma olduğunu göstermektedir. Bir başka konu da, zikredilen bu maddenin ne kadar doğru olduğu meselesidir. Bu maddeye göre Rumlar, İskenderiye'deki silahlarını ve mallarını yanlarına alıp şehirden çıkarabileceklerdir. Halbuki savaşla fethedilen bir yer için böyle bir şart düşünmek mümkün değildir.

İskenderiye'nin, savaşarak veya sulh ile fethedildiği noktasında farklı bilgiler mevcuttur.²⁵⁴ Belâzûrî'de geçen bir rivayete göre İskenderiye savaş yoluyla elde edilmiştir.²⁵⁵ Muhammed b. Sa'd'den bir nakilde ise sulh yoluyla alınmıştır.²⁵⁶ İbn Abdilhakem de şehrin savaş yoluyla fethedildiğini ve herhangi bir barış anlaşmasının bulunmadığını söyler. Kudame b. Ca'fer de aynı görüştedir.²⁵⁷ Zeyd b. Eslem'den gelen rivayete göre, Hz. Ömer'in kendisinin anlaşma yaptığı kişilerle ilgili belgelerinin olduğu bir sandığı vardı. Fakat bu sandıkta Mısır halkıyla anlaşmalı olduğuna dair bir belge yoktu.²⁵⁸ Suyûtî de aynı rivayeti aktarır.²⁵⁹ Ancak sandıktan anlaşmaya ait evrakların çıkmaması anlaşmanın hiçbir suretle yapılmadığı anlamına gelmez.

²⁵³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 58-59.

²⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 108-115.

²⁵⁵ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 252.

²⁵⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 254.

²⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 111; Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Harâc*, I/340.

²⁵⁸ Kılâî, *el-İktifâ*, II/345; Eraslan, *Asrı Saadet Fetihleri*, s. 193.

²⁵⁹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/126.

Rivayetlerden öyle anlaşılıyor ki, İskenderiye'yi savaşla fetheden Amr b. el-Âs, ele geçirdiği malları ganimet olarak almış, ancak halkını esir etmeyerek, onları da Babilon'da olduğu gibi zimmî statüsüne dâhil etmiştir. İsteyeni orada ikamet etmesi noktasında serbest bırakmış, isteyenin de şehri terk edebileceğini söylemiştir.²⁶⁰ İskenderiye, fethedilen şehirlere uygulanan kuralların aksine sulhen ele geçirilmiş topraklar olarak değerlendirilmiştir. Bunda yerli Kıptî halkın Müslümanlarla savaşmaması etkili olmuştur. Böylece Mısır toprakları harac arazisi hükmünde kabul edilmiştir. Ancak anlaşma şartlarını ve anlaşmanın vesikasını görenler, Mısır'ın sulh yoluyla fethedildiğini zannetmişlerdir.

Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiğini iddia edenlerin delil olarak gösterdikleri esirler konusu önemli bir soru işareti olarak durmaktadır. Esirlerin bir kısmı Müslümanlara dağıtılmıştır. Bunlardan Haremeyn'e kadar gönderilenler de vardır. İskenderiye'deki yerli halkın esirlerin geri iadesini talep etmeleri üzerine durum Halife'ye bildirilir. Halife de Amr'a bir emir göndererek der ki: "Rum ve Kıptî halktan elinizde olanları Müslüman olup olmama konusunda kendi iradelerinde bırakınız. Müslüman olmayı tercih edenler sizden sayılır. Her türlü hak ve hukuk konusunda sizinle aynı haklara sahiptirler. Kendi dinlerinde kalmayı tercih eden yetişkinlere de yıllık iki dinar cizye uygulayın."²⁶¹ Mektubu alan Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in bu emrini de tereddütsüz, aynen uygulamıştır. Savaş şartlarına rağmen Hz. Ömer, fethedilen yerlerdeki insanlara savaş muamelesi yapılmamasını, dolayısıyla kimsenin esir edilmemesini, mallarının da ganimet olarak taksim edilmemesini emretmiştir. Esirlere de İslâm'ı anlatmak sûretiyle onların Müslüman olmaları için çalışılmıştır. Hz. Ömer, bunun yerine onlara harac ve cizye konmasının Müslümanlar için daha isabetli bir karar olacağını tavsiye etmiştir.²⁶² Böylece fethedilen yerlerin halkları arasında İskenderiye ve civarındakiler iyi bir muameleye tâbi tutulmuş oldular.

Anlaşma sonrasında Müslüman askerler arasında Babilon'da olduğu gibi birtakım tartışmalar yaşanmıştır. Yine Zübeyr b. Avvâm ve beraberindeki bazı askerler elde edilen yerlerin ve insanların ganimet olarak dağıtılmasını istemişlerdir.

²⁶⁰ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/306.

²⁶¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 246.

²⁶² Eraslan, *Asrı Saadet Fetihleri*, s. 193-194.

Amr, Halife'den bu konuyla ilgili bir cevap istemiş, gelen cevap toprakların dağıtılmaması ve yerli halkın elinde bırakılması, onlardan vergi alınması ve bunun düşmana karşı savaşırken daha faydalı olacağı yönünde olmuştur.²⁶³

1.3.2.4. Feyyûm'un Fethi

İslâm ordusu İskenderiye fethedildikten sonra civardaki yerlerin kontrol altına alınması gerektiğini biliyordu. Feyyûm isminde bir yerin varlığı komutan Amr'a bildirilince O, fetih için harekete geçti. Amr b. el-Âs da, önce Rebî'a b. Hubeyş es-Sadeff'i, ardından da Kays b. el-Hâris el-Murâdî'yi Feyyûm üzerine görevlendirmiştir. Feyyûm, Fustât'a dört günlük mesafede,²⁶⁴ Kâhire'nin 100 km. güneybatısında yer alan bir yerleşim merkezidir. Müslüman tarihçiler Hz. Yûsuf'un Mısır'dayken ilâhî bir işaretle Feyyûm şehrini kurduğunu söylerler.²⁶⁵ Feyyûm halkı, Müslümanları aniden karşılarında görünce onlara karşı koymaya cesaret edememiş, silahlarını bırakarak kaçmayı tercih etmişlerdir. Böylece şehir 642 yılında İskenderiye'nin hemen arkasından fethedilmiştir. Fetihten sonra iskân amacıyla gelen Araplardan Lâhm, Murâd, Benî Kilâb ve Benî Aclân kabileleri hayvanlarını otlatmak için özellikle Feyyûm bölgesini tercih etmişler ve yaşamlarını burada devam ettirmişlerdir.²⁶⁶

1.3.3. İskenderiye'nin İkinci Fethi

Amr b. el-Âs, Bizans'ın ikinci büyük şehri olan İskenderiye'yi fethettikten sonra burada kalmayıp Zilhicce 21/Kasım 642'de, Babilon Muhasarası sırasında kurduğu çadırının olduğu yere (Fustât) dönmüştür. Hz. Ömer, Zilhicce 23/Kasım 644'te vefatından biraz önce, Mısır'ın Saîd bölgesinin valiliğinden Amr b. el-Âs'ı alarak, Feyyûm'a kadar olan yerlerin valiliğini Abdullah b. Sa'd'a vermiştir. Hz. Osman dönemine gelindiğinde ise malî işlere Abdullah b. Sa'd'ın, siyasî ve askerî işlere de Amr b. el-Âs'ın getirildiğini görüyoruz. Ancak Amr, bu durumu

²⁶³ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/127.

²⁶⁴ İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasen (ö. 571/1176), *Târîhu Medineti Dimeşk*, Beyrût, 1995, XXI/317.

²⁶⁵ Seyyid, Muhammed Seyyid, "Feyyûm" *DİA*, İstanbul, 1995, XII/514.

²⁶⁶ Seyyid, "Feyyûm", *DİA*, XII/515.

kabullenemedi. Çünkü fatih komutan olarak daha büyük yetkiler beklerken aksine yetkileri kısıtlanmıştı. Amr b. el-Âs bu duruma itiraz etmiş ve Hz. Osman'a, "*İneği tutan benim, sağan başkası*"²⁶⁷ diyerek malî yetkinin elinden alınmasına tepkisini göstermiş, Abdullah'ı azledip tüm yetkileriyle Mısır'ın tamamının kendi kontrolünde olmasını istemiştir. Ancak Halife tarafından bu teklifi kabul edilmeyerek 645-646'da azledilmiş, bu defa Abdullah bütün yetkileriyle Mısır valiliğine getirilmiştir.²⁶⁸

Bu dönemde İskenderiye idaresindeki iç çekişmeler şehirde yaşayan Rumları harekete geçirmiştir. Onlar Bizans İmparatoru II. Kostans'a (20/48–641/668) mektup yazarak "*... cizye ödemek sûretiyle zillet içinde olduklarını, eğer yardım ederlerse bu durumdan kurtulabileceklerini, aynı zamanda şehirde az sayıda Müslüman asker olduğu*" bilgisini ulaştırdılar. Rumlar üzerinde korkuya sebep olan komutan Amr'ın da görevden alındığını ilâve ettiler. Mektuba II. Kostans olumlu cevap verdi. Bizans İmparatoru, Manuel komutasında üç yüz gemilik bir Bizans donanmasını hicrî 25 yılının başında İskenderiye üzerine göndermiştir. Manuel İskenderiye'ye geldiğinde orada bulunduğu az sayıdaki Müslüman muhafız birliklerinden kaçabilenlerin dışındaki herkesi öldürdü.²⁶⁹ Rumlar İskenderiye'de yaptıkları katliamdan sonra gittikleri köylerde yiyip içtiler ve kendilerine destek olmayan Kıptî köylerini yağmaladılar. Bu şekilde yerli Kıptî halkın nefretini kazandılar. Nakyûs'a geldiklerinde Müslümanları karşılarında buldular.²⁷⁰

Bu arada bazı müellifler Bizanslıların isyan etmeleriyle ilgili olarak şöyle bir rivayet naklederler: "*İhnâ*²⁷¹ Meliki Talmâ, İskenderiye'nin birinci fethinden sonra Amr'a gelerek kendilerine itaat edeceklerini belirtmiş ve ne kadar cizye ödemeleri gerektiğini sormuştur. Amr ise, onların sahip oldukları kiliseye işaret ederek, "*eğer bunu temelden tavana kadar verirsen üzerinize düşen cizye miktarını söylerim. Sizler ancak bizim için hazinesiniz. Şayet bize zorluk çıkarırsanız, biz de size zorluk çıkarırız.*"

²⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 205; Suyûfî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/162.

²⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 201-202.

²⁶⁹ Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Harâc*, I/341; Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 233-234.

²⁷⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ*, s. 69.

²⁷¹ İskenderiye ile Raşîd arasında bir yerdir. İhnâ, Buhayra ve Raşîd, İskenderiye'ye yakın yerleşim yerleridir. Eski bir şehirdir. Fetih sırasındaki liderlerinin ismi Talmâ idi. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/124.

Aksine kolaylık gösterirseniz biz de size kolaylık gösteririz” demiştir.²⁷² Bu ifadeler İhnâ Meliki'nin zoruna gitmiş, Müslümanlara karşı kin gütmesine sebep olmuştur.

Manuel'in saldırıları sonucu zor durumda kalan Müslümanlar Hz. Osman'a bir mektup yazmışlar ve Amr b. el-Âs'ın Rumların kalplerine korku salmış büyük bir komutan olduğunu, İskenderiye'nin kurtuluşu için tekrar görevlendirilmesini istemişlerdir.²⁷³ Teklifi uygun bulan Halife, Amr b. el-Âs'ı 15.000 kişilik bir ordu ile İskenderiye'ye göndermiştir. İki ordu ilk olarak Nakyûs'ta karşı karşıya gelinmiş ve yapılan savaşta Rumlar yenilgiye uğratılmıştır. Müslümanlar İskenderiye'yi iki-üç ay muhasara ettikten sonra Rumları şehirden çıkarmaya ve İskenderiye'yi Rebûlevvel 25/Ocak 646'da ikinci defa fethetmeye muvaffak olmuşlardır.²⁷⁴ Rumların bir kısmı canlarını kurtarmak için gemilerle kaçmış, içlerinde komutan Manuel'in de bulunduğu pek çok Rum da öldürülmüştür. Kaçamayanlarla barış yapılmış, anlaşma gereği şehirde ele geçirilen Rumlara ait mallar ganimet olarak alınmış, fakat kendileri esir edilmemiştir. Önceki anlaşmada olduğu gibi onlara cizye, topraklarına da harac vergisi konmuştur.

Amr, İskenderiye'yi ikinci kez muhasara ettiğinde şehrin surlarını yıkacağına dair yemin etmişti. Çünkü ilk fetihde surlar zarar görmemiş ancak ikinci harekâta fethin gerçekleşmesine çok büyük engel teşkil etmişti. Onun, “*Zaniye bir kadının evi gibi her yerden rahatça girilebilen bir yer yapacağım*” dediği kaynaklarda aktarılır.²⁷⁵ Amr'ın surları yıkma yönündeki kararlı ifadesiyle ilgili olarak kaynaklarda bir takım farklı bilgiler mevcuttur. İbn Abdilhakem ve Suyûtî, onun surların tamamını yıktığını söyler.²⁷⁶ Sa'd Zağlûl ise Amr'ın surların tamamını yıkmadığını belirtir.²⁷⁷

Amr, İskenderiye'yi ikinci kez fetih için surların önüne geldiğinde çok öfkelenmesine daha önce değinmiştik. Ya kûbî'de geçen bir rivayette fetihten sonra onun halka köle muamelesi yaptığı, onları sıkıntılı bir yolculukla Medine'ye

²⁷² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 204; Kilâî, *el-İktifâ*, II/358; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/159.

²⁷³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 202.

²⁷⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 158; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 205.

²⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 202; Makrizî, *Hıtat*, I/311; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 69.

²⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 203; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/161.

²⁷⁷ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 249.

gönderdiği dile getirilir. Ancak başka kaynaklarda bu bilgilere rastlanmaz.²⁷⁸ Durum bu şekilde nihayet bulmasına rağmen Milli Eğitim Bakanlığı'nın hazırladığı İslâm Ansiklopedisi'ne “İskenderiye” maddesini yazan Rhuvon Guest, Arapların şehre girdiklerinde katliam yaptıklarını, halktan intikam aldıklarını, kiliselerin yakıldığını iddia etmiştir.²⁷⁹ Fakat Guest'in bu iddiasını destekleyecek işaretler elimizde mevcut değildir. Fetihden sonra sadece fethi zorlaştıran surların bir kısmının yıkıldığına dair bilgiler söz konusudur.

Şehrin ikinci fethinden sonra Kıptîler, Amr'a kendilerinin zimmî statüsünde olduklarını hatırlatmışlar ve bu savaşta Rumlara destek olmadıklarını, Rumlar tarafından köylerindeki mallarının ve hayvanlarının talan edildiğini, Rumların sebep oldukları zararın tazmin edilmesini istediler. Amr da onların zararlarını tespit ettirerek tazmin etmiştir.²⁸⁰ Çünkü daha önce yapılan anlaşmayla Kıptîlerin can ve mal güvenliklerinden Müslümanlar sorumluydu.

Fetih gerçekleştiğinde bir yere gelindi ki Amr b. el-Âs, savaşın sona erdiğini ilân etti ve buraya Mescid-i Rahme diye isimlendirilecek bir mescidin fethin sembolü olarak inşâ edilmesini emretti.²⁸¹

Amr, İskenderiye'nin fethinden sonra buranın güvenliğini tam olarak temin etmek amacıyla batıya yönelip İskenderiye'ye bir günlük yürüme mesafesindeki Berkâ'yı ve Berkâ topraklarının bittiği yerde başlayan Trablusgarp'ı da 22/643'de fethederek Rumların buralara çıkarma yapma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.²⁸²

İskenderiye'nin bu ikinci fethinden sonra şehir 35/655'de Rumlar tarafından bir kez daha saldırıya maruz kaldı. Rumlar, Konstantin b. Herakleios'a gelerek “*En büyük şehrimizi Araplar aldı*” diyerek yardım istediler. İmparator, Rumlara destek vererek İskenderiye'ye hareket eden bin gemiyle taarruza geçti. Fakat denizde çıkan fırtına sebebiyle gemiler maksatlarını gerçekleştiremediler; büyük bir kısmı denizde

²⁷⁸ Ya 'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya 'kûb (ö. 292/905), *Târîh*, Beyrût, 1960, II/164.

²⁷⁹ Guest, “İskenderiye”, İA, V/II 1086; Kahle, Paul, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria*, Der İslâm, C. XII, Berlin, 1922, s. 32.

²⁸⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/407.

²⁸¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 203.

²⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II/408.

battı. ²⁸³ Böylece ilk dönemde İskenderiye şehri bir saldırı girişiminden daha kurtulmuş oldu.

1.3.4. İskenderiye'nin Bölge Merkezi Yapılmak İstenmesi

Amr b. el-Âs İskenderiye'ye geldikten sonra burada, şehrin fetih süresi de dâhil yaklaşık altı ay kalmıştır. Amr, İslâm'dan önce İskenderiye'ye gelmiş ve şehrin iktisadî hayatının canlılığını bizzat müşahede etmişti. O, burayı bölgenin merkezi yapmak istemiştir. İskenderiye'nin sahip olduğu güzelliklerin bu fikirde etkili olduğu da bir gerçektir.²⁸⁴ Amr, bu fikrini bir elçi aracılığıyla Hz. Ömer'e bildirmiştir. Hz. Ömer gelen elçiye, “ *Benimle Müslümanlar arasında (Medine ile Müslümanların şu anda bulunduğu bölge arasında) herhangi bir su (nehir veya deniz) var mı (ayırıyor mu)?*”, diye sormuş ve gelen elçi de, “*Nil aktığı sürece evet ey Mü'minler'in Emîri!*”, diye cevap vermişti. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle bir mektup yazarak gelen elçiyi Amr b. el-Âs'a geri göndermiştir: “ Müslümanları, yaz veya kış benimle onların arasını bir suyun ayıracağı bir yere yerleştirmeni kesinlikle istemem. Benimle onların arasında deniz veya nehir bulunmasın. Öyle ki, size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebileyim.”²⁸⁵ Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in gönderdiği bu cevabî mektubu alınca İskenderiye'yi başkent yapma fikrinden vazgeçmiş ve İskenderiye'nin fethinden önce konaklayıp çadırını kurduğu mevki olan Fustât'a dönmüştür.

İskenderiye'nin Mısır'ın başkenti yapılmamasında anılan bu sebebin dışında başka sebepler de vardır. Bu şehir Akdeniz kıyısında yer almakta ve Bizans'a en yakın Mısır şehri konumundadır. Ülkenin Bizans'a bağlı olduğu dönemlerde İskenderiye'nin Mısır'ın başkenti yapılması isabetli bir karar olabilir. Ancak şehir bağlı olduğu yeni devletin merkezi Medine'ye çok uzak kalmaktadır. Bu nedenle gerek güvenlik açısından gerekse Medine'yle ilişkilerin daha süratli bir şekilde sağlanabilmesi için, Mısır'ın merkez kısmında Mısır-ı Ulyâ ile Mısır-ı Süflâ'yı (Kuzey ve Güney Mısır'ı) ortalayacak şekilde yeni bir yerleşim alanının bulunması

²⁸³ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/162; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 70.

²⁸⁴ Ya 'kûbî, *Büldân*, I/70; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/319.

²⁸⁵ Ya 'kûbî, *Büldân*, I/169; Kilâî, *el-İktifâ*, II/351. Makrizî, *Hıtat*, I/310; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/130; Aktan, *İslâm Târîhi*, s. 214.

gerekmektedir.²⁸⁶ Ayrıca şehir eski yapılara sahipti. Bundan dolayı buranın Müslümanların ihtiyaç ve yaşama biçimlerine göre yeni bir imar planı uygulamasını zorlaştıracak olması da başka bir sebep olabilir.

Hz. Ömer döneminde İskenderiye'nin merkeze uzak oluşuna ve arada ulaşımı engelleyecek suyun bulunmasına dikkat çekilmiştir. Güvenlik durumu da göz ardı edilmemiştir. Benzer tehlikelere dikkat çeken Hz. Osman da, bölge valisi olan Abdullah b. Sa'd'a İskenderiye'nin iki kez taarruza uğradığını, bu sebeple şehirde ribatlara sahip çıkmasını, erzakları temin etmesini ve altı ayda bir nöbet değişiminde bulunmasını emretmek suretiyle şehrin devamlı gözetim altında tutulması gerektiğine işaret etmiştir.²⁸⁷

2. İDARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır bölgesinin idarî mekanizması fetihten sonra Hz. Ömer ve Amr b. el-Âs tarafından meydana getirilmiştir. Amr fetihten sonra mahallî idarede yerli halktan olan ve önceden de aynı işle meşgul olan bir takım memurları daha önce buldukları görevlerinde bırakmıştır. Bu sayede yapının işleyişini bilen kişilerin eliyle işlerin devamlılığı ve vergilerin daha sağlıklı toplanması mümkün olurken, Müslümanlar da daha farklı alanlarda rahat hareket etme imkânı bulmuşlardı. Böylece asıl gaye olan fetih hareketleri daha sağlıklı bir zeminde devam edebilmiştir.

Mısır'ın idarî yapısı içinde en önemli kurum valiliktir. Valiler doğrudan halifeler tarafından görevlendirilmişler ve kendilerine bu görevi verenlere karşı sorumlu olmuşlardır. Bu başlık altında valilerin tayin ve azilleri, görev ve yetkileri ve çalışmamıza konu olan dönem içerisinde görev yapmış meşhur valiler konu edilecek, diğer valilerin isimleri liste hâlinde verilecektir. Valilik kurumunun yanında harac âmilliği ve bağlı kurumlar, şurta âmilliği ve kadılık kurumu hakkında da bilgi

²⁸⁶ Makrizî, *Hitat*, I/310; Kilâî, *el-İktifâ*, II/351; Aktan, *İslâm Târîhi*, s. 214; Barış, *Bayındırlık Faaliyetleri*, s. 58-59.

²⁸⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 66.

verilecektir. Çalışmanın sonunda ek olarak Mısır'ın aynı zamanda İskenderiye'nin ilk valisi Amr b. el-Âs'tan başlayarak Emevîler'in sonuna kadar bölgede görev yapan valiler, harac âmilleri, kadılar, şurta âmilleri ve salat görevlilerinin isimleri görev yaptıkları tarihlerle birlikte verilecektir.

2.1. Valilik

Valilik genel anlamda hilâfet merkezine uzak beldelerde, halife adına karar veren ve beldelerindeki diğer idari görevlerin üzerinde olan bir makamdır. Valilik, Mısır'ın idari yapısı içerisinde en önemli görevdir. Mısır genel olarak Medine tarafından tayin edilen valiler tarafından idare olunmuştur. Mısır'a bağlı şehirler de bu valiler tarafından yönetilmiş, işlerin idaresi için şehirlere görevliler gönderilmiştir. İskenderiye şehri de merkez olan Fustât'ta bulunan vali tarafından idare edilmiştir. Mısır valilerinin fetihten Abdülaziz b. Mervân'a (65-86/684-705) kadar bir idarî binaları yoktu. Kendi evleri aynı zamanda valilik makamıydı. 68/687'de Fustât'ta "Dâru'z-Zeheb" isminde bir bina inşâ edilinceye kadar bu durum böyle devam etmiştir. Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve İskenderiye yirmi sekiz vali tarafından, bazı valiler iki veya üç kez farklı zamanlarda bu göreve gelerek, toplamda otuz iki kez görev değişimiyle idare olunmuştur.²⁸⁸ Valilerin tamamı Arap idarecilerden seçilmiştir. İlk vali Mısır fatihi olan Amr b. el-Âs'tır ki, Halife Hz. Ömer tarafından bölgeye fetihten sonraki ilk vali olarak atanmıştır.²⁸⁹ Ardından Abdullah b. Sa'd valilik görevine getirilmiştir. Atanan valiler genellikle sadece Mısır bölgesinden sorumluyken Mesleme b. Muhalled örneğinde olduğu gibi bazen de Mısır valileri aynı zamanda Mağrib valiliği yapmıştır.²⁹⁰ İskenderiye'yi de içine alan Mısır bölgesine valilik yapan kişiler kronolojik olarak çalışmanın sonunda liste hâlinde verilecektir.

Fetihden sonraki ilk yıllarda idarî yapıda bir görev dağılımı yapıldığına rastlamıyoruz. Amr, hem vali, hem de ordu komutanıydı. Aynı zamanda namazları kıldıran bir imam, emniyetten sorumlu şurta emîri, vergileri toplayan ve gerekli yerlere harcama yapan bir harac âmili ve davalara bakan bir kadıydı. Durum bu şekilde

²⁸⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 13-80; İskenderî, Ömer, *Târîhu Mısır ile'l-Fethi'l-Usmânî*, Mısır, 1920, s. 180.

²⁸⁹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/578.

²⁹⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 36.

olmasına rağmen zamanla bütün görevlerle bir kişinin uğraşması beraberinde birçok zorluğu getirmiştir. Vazifelere yeterli alâka gösterilememiş ve bizzat Amr'ın eliyle farklı görevlere bir takım kişiler getirilmiştir. İlk olarak şurta âmillğine Hârice b. Huzâfe,²⁹¹ ardından kadılık görevine de Kays b. Ebi'l-Âs getirilmiştir.²⁹²

Hiz. Ömer döneminin sonlarında vilâyetin merkezi olarak Mısır'da iki şehrin varlığını görüyoruz. Amr b. el-Âs'ın valilik yaptığı aşağı Mısır'ın merkezi Fustât iken, Abdullah b. Sa'd'ın valilik yaptığı yukarı Mısır'ın merkezi Feyyûm olmuştur. İskenderiye'de Aşağı Mısır'da yer alan bir şehir olarak merkez Fustât'tan idare edilmiştir.

Hiz. Osman'ın hilafetinde Mısır'ın idarî yapısının yeniden tek elde toplandığını, ancak bu kez genel valilikle harac âmillğinin birbirinden ayrıldığını görüyoruz. Halife, valiliğe Amr b. el-Âs'ı tayin ederken, Mısır'ın harac âmillğine de Abdullah b. Sa'd'ı atamıştır.²⁹³ Amr, bu durumu hazmedememiştir. Bölgenin idaresi konusunda Abdullah'la anlaşmazlığa düşmüş, Abdullah'ın yetki alanlarına müdahalede bulunmuştur. Abdullah, Amr ile bilfiil mücadele etmeyi değil, Hiz. Osman'a şikâyet mektupları yazmak suretiyle sorunu halifelik makamı kanalıyla çözmek istemiştir. Amr da boş durmamış, Abdullah'ı ordunun işlerine karıştığı iddiasıyla Halife'ye şikâyet etmiştir. Amr, işi daha da ileri götürerek iki kez hilafet merkezi olan Medine'ye gitmiş ve Abdullah'ın uhdesinde olan yetkilerin de kendisine verilmesini talep etmiştir. Ancak ikinci gidişinde Abdullah'ın azli için ısrar edince Halife tarafından kendisi azledilmiştir. Halife, Amr'a “*Senden sonra ineğin sütü arttı*” diyerek Amr'ın döneminde Mısır gelirlerinin daha düşük olduğunu îma etmiştir.²⁹⁴ Amr da bu ithama cevaben “*Siz onun yavrularını arıklattınız*”²⁹⁵ diyerek çok vergi toplamanın Müslümanlar için kısa vadede iyi gibi görünse de uzun vadede zarara sebep olacağını belirtmiştir. Daha sonra “*Emir ineği sağarken, ben ineğin iki boynuzunu tutan bir kişi gibi olmak istemem*” diyerek Abdullah'ın azledilmesi yönündeki talebi karşılık görmezse Mısır'daki görevine dönmeyeceğini ifade etmiştir.

²⁹¹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 16.

²⁹² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 227.

²⁹³ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/579.

²⁹⁴ Rufeyle, Ya'kûb Nahle, *Târîhu'l-Ümmeti'l-Kıptiyye*, b.y.y., 2000, s. 57.

²⁹⁵ Arık: Zayıf, cılız, kuru, sıska. Bkz. Türk Dil Kurumu, (tdk.gov.tr)

Bunun üzerine halife, Amr'ın talebine olumlu yaklaşmayarak kendisini azletmiş Abdullah b. Sa'd'ı da bir mektupla Mısır'ın hem genel valiliğine, hem de harac âmilliğine tayin ettiğini bildirmiştir. Abdullah bu mektubu alır almaz valilik merkezi olan Fustât'a giderek bu durumu halka ilan etmiştir. Amr ise Mısır'a dönmeyerek Filistin'e gitmeyi tercih etmiştir.²⁹⁶

Hz. Ali'nin halifelik yıllarına baktığımızda valilik müessesesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmanın oldukça zor olduğunu görürüz. Onun döneminde görülen iç karışıklıkların bunda etkili olduğu düşünülebilir. Hz. Osman'ın muhasara edilmesi sırasında Mısır valisi Abdullah b. Sa'd, şurta âmili Sâib b. Hişâm'ı yerine vekil bırakmış, Hz. Osman'a yardım etmek için Medine'ye gitmiştir. Bu durum bölgedeki Osman muhaliflerine fırsat vermiş, isyan ederek Mısır idaresini ele geçirmişlerdir. Daha sonra otorite yeniden sağlanmıştır.²⁹⁷ Hz. Ali döneminde vali aynı zamanda kadı ve diğer görevlilerin yapması gereken vazifeleri de yapmıştır.

Emevîler dönemine geldiğimizde bu bölgede görev yapan valilerin genellikle Ümeyye oğullarından seçilmiş kişiler olduğunu görüyoruz. Emevîler dönemi boyunca İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır bölgesi tek elden bir vali tarafından idare edilmiştir. Hz. Osman döneminde ilk defa yürürlüğe giren genel valilikle harac âmilliğinin farklı kişilere verilmesi uygulamasının bazen uygulanırken, bazen de buna riayet edilmediğini görmekteyiz. İki görevin bir kişide toplanması durumu valinin Emevî ailesi nezdindeki nüfuzuyla alâkalı bir durumdu. Mesela Abdullah b. ez-Zübeyr'e bağlı olarak valilik yapan Abdurrahman b. Utbe b. Cahdam'dan (64/684) sonra, babası Mervân b. el-Hakem tarafından Mısır'a vali tayin edilen Abdülaziz b. Mervân (65-86/684-705) her iki görevi de uhdesinde toplamıştır.²⁹⁸ Bunun yanında Halife Hişâm tarafından Mısır valiliğine tayin edilen Hür b. Yûsuf'a (105-108/724-727) harac âmilliği görevi verilmemiştir. Bu yıllar içinde harac âmilliği doğrudan

²⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 201-202; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 247; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I/82.

²⁹⁷ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 19.

²⁹⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 44.

halifeye bağılı olarak halife Hişâm nezdinde itibarı olan Ubeydullah b. el-Habhâb (105-115/723-733) tarafından yürütülmüştür.²⁹⁹

2.1.1. Valilerin Tayin ve Azilleri

Mısır'da görev yapan valiler halifeler tarafından tayin edilirler ve yine onlar tarafından görevlerinden azledilirlerdi. Ancak az da olsa bölgenin içinde bulunduğu fitne ve karışıklık dönemlerinde halifeye rağmen, eğer güçleri varsa valilik görevi yürütenler olmuştur. Bunun yanında Amr örneğinde olduğu gibi halkın istediğı veya önceki valinin tavsiye ettiği ya da nüfûzundan çekinilen bir kısım kişilerin valilik görevine getirildiğini görüyoruz. Valilerin azledilmelerinin sebeplerine baktığımızda, başka bir göreve veya başka bir yere tayin edilmeleri, görevlerinden istifa etmeleri, görevi başındayken vefat etmeleri, bazen suikaste kurban gitmeleri,³⁰⁰ göreve gelen halifenin yönetim kadrosunu değıştirerek valinin de bu değışikliğe dahil olması, merkezle yaşanan sıkıntılar gibi bir takım etkenlerin olduğunu görüyoruz.

2.1.2. Valilerin Görev ve Yetkileri

Mısır'da valiler daha öncede ifade ettiğimiz gibi istisnaları olsa da genellikle merkezdeki halife tarafından tayin edilirdi. Bu tayinler yazıyla sabit olur ve halife tarafından kaleme alınırdı. Bu yazı da genellikle belirli bir kalıp hâlinde olurdu. Tayinlerde çoğunlukla aşağıdaki gibi ifade kalıpları kullanılırdı.

“vüliyhâ³⁰¹ min kıbeli³⁰² alâ salâtihâ ve harâcihâ;”³⁰³ “Falan kişi falan halife tarafından, namaz ve haraç görevlisi olarak falan vilayete” şeklinde Mısır'a tayin edilen valiler hangi yetkilerle atanmışlarsa uygun ifade kalıpları cümlemin içerisinde yer alırdı. Atanan valiler, bu ifadelerde hangi görev ve yetkilerle atandıkları belirtilmişse, başka işleri yapamazlar, sadece belirtilen işleri

²⁹⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 62.

³⁰⁰ Hz. Ali döneminde vali olarak görevlendirilen el-Eşter Mâlik b. Hâris, Kızıldeniz'in kuzey kıyısında Mısır'ın önemli bir liman şehri olan Külzûm'a geldiğinde kendisine ikram edilen bal şerbetiyle zehirlenerek ölmüştür. Ölüm haberini alan Amr, “Allah'ın baldan orduları vardır” diyerek sevincini dile getirmiştir. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 25-26.

³⁰¹ Valiliğe ve harac âmilliğine tayin edilen kişinin ismi.

³⁰² Tayini yapan halifenin ismi.

³⁰³ Hangi görevler için vazifelendirildiğı.

yapmaya memurdurlar. Bir vali, hem valilik, hem harac âmilliği yaptığı veya başka görevlere atanabildiği gibi, sadece valilik görevine verildiği de olurdu ki, bu durum atanma şeklinde yer alan ifadeler de belirtilirdi.

Atanmalarında görülen ifade kalıplarındaki “Salât Valiliği” ibaresiyle kastedilenin, insanlara “namazlarda imamlık yapmak” olduğu lafızdan anlaşılmaktadır ki, valilerin en önemli görevleri arasında zikredilir. “Harac âmilliğine tayin edildi” ifadesiyle de Mısır’daki harac ile ilgili vazifeleri yürütecek makama yapılan atama kastedilmektedir. Vilayet kurumlarındaki en önemli görevlerden birisi harac âmilliği olduğu içindir ki, bazen bu iş valinin uhdesinde bırakılmamış, özel bir kişi görevlendirilmiş ve bu kişiler valiye değil doğrudan halifeye bağlı olmuşlardır.

İskenderiye’yi de kapsayan Mısır valiliğinin imamlık yapma görevi yanında, verilirse vergileri toplama görevi, ordu komutanlığını yürütmek, halife değişikliğinde yeni halife için biat almak, imâr ve bayındırlık faaliyetleri yapmak, isyanları bastırmak, Mısır’a göç eden kabilelerin iskânını organize etmek şeklinde sıralayabileceğimiz çeşitli görevleri vardır.³⁰⁴

Halife tarafından tayin edilen valilerin bazen kendileriyle birlikte çalışacak bir kadroyu kurmaya yetkili olduklarını da görüyoruz. Bu baktan valilerin şurta emiri, harac âmili, beytülmâl âmili, meks âmili, tavâhin âmili, kadı, kassâs görevlisi, ordu komutanı, namazları kıldırarak imam, murâbıt tayin etme yetkilerinin olduğunu görüyoruz.

2.1.3. Meşhur Valiler

İskenderiye şehri, ilk vali Amr b. el-Âs’tan başlayarak Emevîler döneminin sonuna kadar yirmi sekiz vali tarafından idare edilmiştir. Bu süreçte valilerden Abdülaziz b. Mervân (65-86/684-705) gibi çok uzun valilik yapanları olduğu gibi Hassân b. Atiyye (127/744) gibi sadece birkaç hafta valilik yapanları da olmuştur.³⁰⁵

³⁰⁴ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 81.

³⁰⁵ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 49, 63 ve 72.

Bunlar içinde yaptığı hizmetler ve görev süreleri dikkate alınarak bir kısmı hakkında burada bilgi verilecektir.

2.1.3.1. Amr b. el-Âs

Amr b. el-Âs, Kureyş kabilesinin bir kolu olan Sehmoğulları'nın mensubu olarak Mekke'de doğmuştur. Doğum tarihi ve vefat tarihi hakkında farklı bilgiler mevcuttur.³⁰⁶ Zamanının dâhilerinden³⁰⁷ olarak nitelenen Amr, Ebû Abdullah diye künyelenmiş, Câhiliye döneminde Mısır'a ticaret amacıyla seyahatlerde bulunmuştur.³⁰⁸ Amr'ın ne zaman Müslüman olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte, Mekke'nin fethinden önce 8/629 senesinde Müslüman olduğu tercih edilen görüştür.³⁰⁹

Amr, İslâm'ın ilk dönemindeki en önemli komutanlarından birisi olarak, Hz. Ömer'in izniyle Mısır topraklarını fethetmiş ve yine Halife tarafından bölgenin ilk valisi olarak görevlendirilmiştir. Mısır'a vali olduğu dönemde Amr, valilik görevinin yanında ordu komutanlığı, imamlık, emniyet amirliği, vergi tahsilinden sorumlu harac âmilliği, toplanan vergileri gerekli yerlere sarf eden beytümâl âmilliği ve davalara bakan kadı gibi görevlerin tamamı kendi yetkisinde toplanmış bir şekilde görevler yaptı.³¹⁰

Amr, görevi başında bulunduğu süre içerisinde Mısır'daki Kıptîler ve Arap askerler arasında sevilen bir valiydi. Döneminde birçok yeniliklere imza attı. İdareyi düzene sokarak adaleti tesis etti. Harac konusunda ilk düzenlemeyi yaptı. Nil nehrindeki su seviyesini ölçen düzeneği yeniden ıslah etti. Köprüler, yollar, su havuzları yaptı. Bu işler için yaz-kış çalışan 120.000 işçi görev aldı. Sonuçta bir seneden daha az bir sürede Nil ile Kızıldeniz arasındaki eski halicin kazım işi

³⁰⁶ Onun doğum tarihi ile ilgili olarak h. 42, 43, 47, 48, 51 hatta 58 yılı gibi farklı tarihler verilir. Yine onun 70, 77, 80, 90 yıl yaşadığı ile ilgili bilgiler mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 28

³⁰⁷ İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I/64.

³⁰⁸ Ya 'kûbî, *Büldân*, I/70; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/319.

³⁰⁹ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/1185.

³¹⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 13-16.

tamamlandı ve ismi “Emîru’l-Mü’minîn Halîci” oldu. Önceden karadan gönderilen buğday artık Medine’ye deniz yoluyla gönderilmeye başlandı.³¹¹

Hiz. Ömer halifeliğinin son yılında Mısır valiliğini idarî yönden ikiye ayırmış ve Amr’ı Aşağı Mısır’ın valiliğinde bırakırken, Abdullah b. Sa’d’ı Yukarı Mısır’ın valiliğine tayin etmiştir.³¹²

Hiz. Osman ise Mısır’a daha farklı bir uygulama getirerek, bölgenin askerî idaresine Amr’ı, malî işlerine de Abdullah’ı tayin etti. Hiz. Osman’la birlikte Amr’ın yetkisinde bulunan harac âmilliği elinden alınmış, ona sadece komutanlık görevi kalmıştı. Daha önce anılan bir takım hadiseler, Amr ile Abdullah arasında yaşanmış ve bunlar Amr’ın ordu komutanlığından da 25/645-646 yılında azledilmesine sebep olmuştur. Böylece Abdullah tüm yetkiyle Mısır’a vali oldu.³¹³ Hiz. Osman’ın böyle bir uygulama yapmasının bir sebebi de Vali Amr ile kendi arasında Mısır haracı konusunda güven bunalımına sebep olan bir problemin yaşanmış olmasıdır. Ayrıca Hiz. Ömer döneminde Amr’ın suistimalde bulunduğu iddiasıyla Muhammed b. Mesleme tarafından teftiş edilip malının yarısının müsadere edilmesi olayı Hiz. Osman’ın Amr’a itimat etmemesine sebep olmuştur. Hiz. Osman, bir başka yönüyle de Amr’ı maceracı bir kişi olarak görüyordu. Öyle ki, İslâm ordusunu tehlikeye atacağı düşüncesiyle Amr’ın Mısır seferine çıkmasına en sert şekilde muhalefet edenlerden biri de Hiz. Osman olmuştur.³¹⁴

Amr, İskenderiyeliler tarafından sevilen bir valiydi. Hiz. Osman döneminde Manuel komutasındaki Rumların İskenderiye’yi işgal etmeleri üzerine Mısır ileri gelenleri Hiz. Osman’dan, azledilmiş olan Amr’ı tekrar başkomutan olarak görme isteklerini bildirdiler. Halife bu isteği kabul ederek Amr’ı 15.000 kişilik bir orduyla İskenderiye üzerine gönderdi. Üç ay süren kuşatma sonunda şehir Amr tarafından ikinci kez fethedildi.³¹⁵

³¹¹ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 178.

³¹² Lewis, *İslâm Târîhi*, I/79.

³¹³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 201-202.

³¹⁴ Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 129-131.

³¹⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 202; Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 255.

Hız. Ali dönemine gelindiğinde ise Amr'ın, Muaviye ile işbirliği yaparak Hız. Ali aleyhine muhalefete giriştiği bilgisiyle karşılaşırız. Amr, Ali-Muaviye mücadelesinde Emeviler tarafını seçmiştir.

Amr'ın Mısır'a ikinci defa hangi şartlarla vali olduğu konusuna, Mısır valiliğinin ne kadar önemli bir valilik olduğunu tebârüz ettirmek açısından, kısaca temas etmekte fayda vardır. Hilâfet konusunda, Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye arasındaki mücadelede Muâviye tarafını tutan Amr b. el-Âs, Mısır valiliğinin kendisine verilmesi karşılığında Muâviye'nin yanında yer almıştır. İslâm tarihi kaynakları Amr'ın Muâviye'nin yanında yer almak için Şam ve Mısır'ı "*Tuğme*"³¹⁶ olarak ondan istediğini nakleder. Buna ilâve olarak Muâviye'den sonra halifeliğin kendisine geçmesini de şart olarak öne sürdüğünü, Muâviye'nin bunu reddettiğini, daha sonra Muâviye b. Hudeyc'in aracı olmasıyla Muâviye ile Amr'ın "*Tuğme*"siyle birlikte Mısır valiliğinin Amr'a verilmesi³¹⁷ ve onun Muâviye'den sonra halife olması şartlarıyla anlaşıklarını nakletmektedir. Anlaşmadan sonra Mısır valiliğinin önemini ifade eden Amr'ın "*Mısır valiliği hilâfete denktir*"³¹⁸ sözü oldukça dikkat çekicidir.

Muâviye ile anlaşılan Amr, ordusuyla Mısır'a girmiş ve Ali b. Ebî Talib'in Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekr'i öldürerek,³¹⁹ Mısır valiliğini her konuda tam yetki ile uhdesinde toplamıştır. Böylece Mısır, gelirleriyle beraber Amr'a tahsis edilmiş bir nevi özel mülk olmuştur. Bu arada belirtmek gerekir ki, Amr b. el-Âs, vefatına yakın bir zamanda Halife Muâviye'ye bir mektup yazarak, kendisinden sonra oğlu Abdullah'ın Mısır valisi olmasını istemiştir. Kendisine verilen cevap olumlu olsa da fiiliyatta bu gerçekleşmemiştir.³²⁰

³¹⁶ Mısır gelirlerinin toplandıktan ve gerekli harcamalar yapıldıktan sonra artan miktarın hilâfet merkezine gönderilmeyip valiye (yani Amr'a) kalmasıdır.

³¹⁷ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 31.

³¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 220.

³¹⁹ Kindî, Muhammed b. Ebî Bekr'in yakılarak öldürüldüğü bilgisini aktarır. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 31.

³²⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 75-76.

Amr b. el-Âs, Mısır valiliği yaptığı dönemde İskenderiye ile özel olarak ilgilenmiş ve buraya bir garnizon kurmuştur. Buranın iskânına önem vermiş Lâhm, Cüzâm, Kinde, Ezd ve Huzâa kabilelerinden birçok kişiyi buraya yerleştirmiştir.³²¹

Amr, Mısır'da vefat eden ilk vali oldu. 43/663 senesinin Ramazan Bayramı gecesi vefat edinceye kadar valilik yaptı. Öldüğü gün önce cenaze namazı ardından da bayram namazı kılınmıştır.³²² Amr'ın İskenderiye'deki idareciliği, Hz. Ömer döneminde dört yıl, toplamda ise yaklaşık on yıl sürmüştür.³²³

2.1.3.2. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Kureyş kabilesinin Âmir b. Lüeyy koluna mensuptur.³²⁴ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle³²⁵ birlikte vefat tarihi, 36/656-657'dir.³²⁶

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in ne zaman ve nasıl müslüman olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklara göre İbn Ebî Serh ilk Müslümanlardandır.³²⁷ Ancak onun Mekke'nin fethinden kısa bir zaman önce Müslüman olduğunu ve Medine'ye hicret ettiğini kaydeden tarihçilerin sayısı daha fazladır.³²⁸ Mekke'nin fethi öncesinde Müslüman olduğu, Medine'ye hicret edip Rasûlullah'ın yanında vahiy kâtipliği yaptığı, bir süre sonra irtidat edip Mekke müşriklerinin yanına kaçtığı ve fetih günü ölümüne mahkûm edilen kişilerin arasında olduğu bize gelen rivayetlerin ittifak ettikleri ortak noktalarıdır. Mekke'nin fethinden sonra tekrar Rasûl (as)'a biat ederek Müslüman olmuştur.³²⁹

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır'ın fethi sırasında yapılan bütün savaşlara katıldı. Bu savaşlarda Amr b. el-Âs'ın sağ kanat komutanı olarak görev yapıyordu. O

³²¹ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

³²² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 282; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 33; Suyûtî, *Husnî'l-Muhâdara*, I/584.

³²³ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 16.

³²⁴ Akpınar, Yusuf, *Abdullah b. Sa'd, b. Ebî Serh'in Hayatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2007, s. 10.

³²⁵ Akpınar, *Abdullah b. Sa'd*, s. 15.

³²⁶ Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *DİA*, İstanbul, 1988, I/130.

³²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/344.

³²⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/918.

³²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/344; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/918; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III/260.

savaşlardaki kahramanlığıyla adından söz ettirmiştir.³³⁰ Abdullah b. Sa'd, Amr'dan sonra İskenderiye'den de sorumlu olan Mısır'ın ikinci valisi olarak görevlendirilmiştir. Onun valiliği, Mesleme b. Muhalled ve Abdülaziz b. Mervân da olduğu gibi sadece Mısır değil, hem Mısır, hem de Ifrikiyye valiliği şeklindeydi.

Mısırlılar, Amr'dan sonra Abdullah'ın vali olmasını tasvip etmediler. Onlar, İfrikiyye'yi fethetmesine ve Bizans İmparatorluğu'yla yapılan deniz savaşlarını kazanmasına rağmen, Abdullah'ın vaktiyle irtidad etmiş olmasını ve bilhassa Mısır'da yaptırdığı ed-Dâru'l-Haniyye adlı büyük sarayı bahane ederek onu yıpratmaya çalıştılar.³³¹

Abdullah b. Sa'd'ın Yukarı Mısır valiliği sırasında İskenderiye'de yaptığı faaliyetler hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi verilmemektedir. Bu dönemde Mısır'ın genel harac âmili Amr b. el-Âs olsa da, onun kendi bölgesi Yukarı Mısır'a ait haracı toplayıp merkeze gönderdiğine dair bir bilgi de yoktur.

Abdullah b. Sa'd, Hz. Osman tarafından İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır bölgesine harac âmilliğine getirildikten sonra cizye ve harac vergilerinin toplanılmasında bazı ıslahatlar yaptı. Malî disiplini sağlaması ve vergilerin toplanmasındaki sıkı disiplini sonucunda Mısır gelirlerini iki milyon dinar artırdı. Abdullah b. Sa'd, Amr'ın toplam 12 milyon dinar olarak tahsil ettiği Mısır vergilerini 14 milyon dinara çıkarmıştır.³³² Abdullah'ın katı politikaları halkın arasında nefretin yayılmasına sebep oldu ve halk ayaklandı. Sonunda halk, Filistin'e yaptığı bir yolculuktan dönen valiyi ülkeye sokmadı. Mısır'daki bu hoşnutsuzluk Hz. Osman'ın şehadetine kadar devam etti.³³³

Hz. Osman'ın valisi Abdullah b. Sa'd döneminde İskenderiye limanının ve buradaki tersanelerin aktif bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemde İskenderiye, Mısır filosu için ana tersane durumundaydı. Abdullah eski Kıptî ustaların yardımıyla genişlettiği tersanede yapılan gemilerden oluşturduğu donanmayla

³³⁰ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/919; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III/260.

³³¹ Fayda, "Abdullah b. Sa'd", *DİA*, I/130-131.

³³² Hasan, *İslâm Târihi*, I/333; İskenderî, *Târihu Mısır*, s.178.

³³³ Marsot, *Mısır Târihi*, s. 4-5.

İskenderiye limanını ticârî ve askerî bir üs hâline getirmiştir.³³⁴ Öyle ki, 34/654-655 yılındaki Bizans İmparatoru Kostans'la yapılan "Zâtu's-Sevârî" savaşında kullanılan iki yüz gemi İskenderiye'deki tersanelerde inşâ edilmiştir.³³⁵ Yine 48/668 yılında 200 parça gemiden müteşekkil bir Müslüman deniz filosu, İskenderiye'den hareket ederek Sicilya (Sıkılliye) adasını vurmuştur.³³⁶ Öyle anlaşılıyor ki, daha önceleri denizciliğe ön yargılı yaklaşan Müslümanlar, fetihten sonra çok geçmeden Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olmuşlardır ki, bu gemilerin İskenderiye tersanelerinde yapılmış olması, şehrin gemi sanayiinde geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh yaklaşık on yıllık valilik görevinden sonra 36/656'da azledildi.³³⁷

Konunun uzamaması açısından bölgede görev yapmış diğer valiler hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar burada görev yapmış valiler kronolojik olarak şu şekildedir; Amr b. el-Âs (20-25/641-646), Abdullah b. Sa'd (25-35/646-655), Muhammed b. Ebî Huzeyfe (35-36/655-656), Kays b. Sa'd b. Ubâde (37/657), el-Eşter (37/657), Muhammed b. Ebî Bekr (37-38/657-658), Amr b. el-Âs (II) (38-43/658-663), Utbe b. Ebî Süfyân (43-44/663-664), Ukbe b. Âmir (44-47/665-667), Mesleme b. Muhalled (47-62/668-681), Saîd b. Yezîd b. Alkame (62-64/682-683), Abdurrahman b. Utbe b. İyas (64-65/683-684), Abdülaziz b. Mervân (65-86/684-705), Abdullah b. Abdülmelik (86-90/705-708), Kurre b. Şerîk (90-96/708-714), Abdülmelik b. Rifâa (96-99/714-717), Eyyûb b. Şurahbîl (99-101/717-719), Bişr b. Safvân (101-102/719-720), Hanzala b. Safvân (102-105/720-723), Muhammed b. Abdülmelik (105/723), Hür b. Yûsuf (105-108/724-727), Hafs b. el-Velîd (108/726), Abdülmelik b. Rifâa (108/726), Velîd b. Rifâa (109-117/728-735), Abdurrahman b. Hâlid (117-119/735-737), Hanzala b. Safvân (II) (119-124/737-742), Hafs b. el-Velîd (II) (124-127/742-745), Hassan b. Atıyye (127/745) (16 gün), Hafs b. el-Velîd (III) (127-128/745-746), Havsere b.

³³⁴ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

³³⁵ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/334-335.

³³⁶ Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 235-236.

³³⁷ İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I/82.

Süheyl el-Bâhilî (128-131/746-749), Abdülmelik b. Mervân b. Muhammed (132/750).³³⁸

2.2. Harac Âmilliği

Harac âmilliği, cizye ve harac vergilerini toplayan, haraca tâbi arazilerin ölçümlerini ve cizyeyle mükellef olan zimmîlerin nüfus sayımını yapan idarî bir makamdır. Hz. Ömer'in fethedilen toprakları savaşılar arasında dağıtmayıp muayyen bir vergi karşılığında ziraatı iyi bilen bölge halkının elinde bırakması suretiyle hem tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelebilecek verim düşüşünü engellemeyi, hem de Müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağılımı sağlayarak kaynakların tahsisinde nesiller arası bir denge kurmayı gözeten içtihadı, harac vergisinin hukukî dayanağı olmuştur.³³⁹ Bu işlerle uğraşan idarî makama "harac âmilliği", bu görevi yürüten kişiye de "harac âmili" ismi verilmiştir. Harac âmillerinin en önemli görevi cizye ve harac vergilerini toplamaktır. Bu gayeyle onlar, cizye ve haracla mükellef olan zimmîleri saydırmışlar ve haraca tâbi arazileri tespit ettirmişlerdir. Bunun yanında bu görevliler mükellef listelerinin hazırlanması ve bir yıl sonra alınacak vergi miktarının tespiti görevlerini de yürütmüşlerdir. Harac âmillerinin topladıkları bu vergileri gerekli yerlere harcama ve maaş olarak dağıtma yetkilerinin olduğunu da görmekteyiz.

Harac âmillerinin seçimi konusunda ister müslman olsun, ister olmasın, bu işte ehil olmaları tercih sebebiydi. Nitekim bölge olarak oldukça uzak mesafede yer alması ve erken döneme ait olması bakımından Merv Merzûbânı Mâheveyh adlı yöneticinin Hz. Ali döneminde Mısır'a vali tayin edilen Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin yanında harac memuru olarak görevlendirilmesi en dikkat çekici örneklerindendir.³⁴⁰

Harac âmilliği, İslâm devletinin en önemli gelir kaynaklarından cizye ve harac vergilerini toplama görevini uhdesinde bulundurduğu için her zaman gözde bir görev olma durumunu muhafaza etmiştir.³⁴¹ Harac âmilliği görevi bazen bölgeye

³³⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 13-80; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/578-589.

³³⁹ Kallek, Cengiz, "Harac" *DİA*, İstanbul, 1997, XVI/72.

³⁴⁰ Can, Mesut, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Ankara, 2017, s. 140.

³⁴¹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 84.

görevlendirilen valilerin yetkisi dâhilinde yürütülmüş; ayrıca bir görevli atanmamıştır. Bazen de bu işlerle ilgilenecek özel kişiler tayin edilerek bu görev devam ettirilmiştir.³⁴²

Fetihle birlikte İskenderiye'nin harac âmilliğini vali Amr b. el-Âs yürütüyordu. Hz. Ömer, halifeliğinin son yılında Amr'ın yetkilerini kısıtlayarak, onu Aşağı Mısır'ın valiliği ve harac âmilliği görevinde bırakırken, Yukarı Mısır'ın valiliğine ve harac âmilliğine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etmiştir. Böylece Mısır, Emevîlerin sonuna kadar, tarihinde ilk ve tek olarak iki harac âmine sahip olmuştur. Hz. Osman döneminde, Mısır idaresi tekrar tek elde toplanmıştır. Ancak bu kez genel valilik ve harac âmilliği birbirinden ayrılmış, harac âmilliği doğrudan halifeye bağlanmıştır. Bu duruma Amr şiddetle karşı çıkmış, sonunda da görevden alınmıştır. Bölgenin harac gelirlerinin çok fazla olması bu makama ilgi ve isteğin artmasına sebeptir.

Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar bölgede görev yapmış olan Harac âmilleri şunlardır; Amr b. el-Âs (20-25/640-646), Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Sa'd (25-27/646-647), Abdullah b. Sa'd (27-35/647-655), Muhammed b. Ebî Huzeyfe (35-37/655-657), Kays b. Sa'd b. Ubâde (37/657), el-Eşter (37/657), Muhammed b. Ebî Bekr (37-38/657-658), Amr b. el-Âs (II) (38-43/658-663), Utbe b. Ebî Süfyân (43-44/663-664), Ukbe b. Âmir (44-47/664-667), Mesleme b. Muhalled (47-61/667-680), Belli değil (62-65/681-684), Abdülaziz b. Mervân (65-86/654-705), Abdullah b. Abdümelik (86-90/705-709), Kurre b. Şerîk (90-96/709-715), Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî (96-105/715-724), Ubeydullah b. el-Habhâb (105-116/724-734), Kâsım b. Ubeydullah (116-124/734-741), Hafs b. el-Velîd (124-125/741-742), İsa b. Ebî Atâ (125-132/742-750), Abdümelik b. Mervân b. Muhammed (132/750).³⁴³

³⁴² Örnek olarak zikretmek gerekirse Muhammed b. Ebî Bekr, Ukbe b. Âmir, Mesleme b. Muhalled gibi birçok valiye, valilikleri döneminde harac toplama vazifesinin verildiğini görüyoruz. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 28-36. Saîd b. Yezîd ise vali olmasına rağmen harac toplama görevi kendisine verilmemiş valilerdendir. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 38.

³⁴³ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 13-78.

2.2.1. Beytûlmâl Âmilliği

Beytûlmâl (بيت المال) kurumu devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bağımsız bir kurumdur. Teşkilâtlı mâlî bir kurum olarak ortaya çıkışı Hz. Ömer dönemine nispet edilse de, ilk nüvesine Hz. Peygamber (as)'in Medine döneminde rastlıyoruz.³⁴⁴ Bu işlerle uğraşan görevli kişilere beytûlmâl âmili ismi verilirdi. Beytûlmâl görevlisinin harac ve cizye vergilerini toplamanın yanı sıra, toplanan vergileri gerekli yerlere harcama ve devlet idaresinde bulunanların maaşlarını dağıtma yetkileri de vardı.

Amr b. el-Âs fetihten sonra Hz. Ömer zamanında, hem harac âmili, hem de harcamaları yapan, maaşları dağıtan bir beytûlmâl görevlisiydi. Halife Hz. Ömer, İskenderiye ve civarında kimlere ne kadar maaş verileceği konusunda harac âmili olan Amr b. el-Âs'ı muhatap almıştır. Bu da harac âmilinin aynı zamanda beytûlmâlden sorumlu olduğunu gösterir.

O dönemde beytûlmâlin başlıca gelir kaynakları şunlardı:

1. Araziden alınan harac vergisi,
2. Madenler, ganimet ve fey'den beytûlmâle ayrılan hisse,
3. Zekât ibadeti ki, bu gelirin harcanacağı yerler veya verileceği kişiler Kur'ân'da bildirilmiştir. Bildirilen yerlerin dışında başka herhangi bir yere harcanamaz,
4. Gayr-ı Müslim halkın kişi başına ödediği cizye vergisi,
5. Müşriklerin, İslâm Ülkesi ve limanlarına giren ticaret malları ve gemileri için ödediği gümrük vergisi (Uşr),
6. Sahibi bilinmeyen yitik mal (lukatâ), vârisi olmayan mîrâs ve sulh yoluyla ele geçirilen mallar.³⁴⁵

³⁴⁴ Erkal, Mehmet, "Beytûlmâl", *DİA*, İstanbul, 1992, VI/90.

³⁴⁵ Barış, *Bayındırlık Faaliyetleri*, s. 19.

İskenderiye'nin belli başlı gelir kaynakları burada ifade edilmiş olup, bunların miktarları ise ikinci bölümde "Vergi Gelirleri" başlığı altında verilecektir.

2.2.2. Meks Âmilliği

Sınırlardan girişi yapılan ya da pazarlarda satılan belli miktardaki ticaret mallarından alınan belli miktardaki vergilere meks (المكس), bu işle görevli kişilere de meks âmili denir. Meks âmilinin görevi, ticaret ve gümrük mallarının vergisini toplamaktır. Meks'in ilk uygulamaları Hz. Ömer döneminde görülür. Amr b. el-Âs ilk valiliği zamanında Hâlid b. Sâbit'i mekse görevlendirmek istedi. Fakat o bu görevi kabul etmeyince Şürahbîl b. Hasene meks âmilliğine getirildi.³⁴⁶ Şürahbîl b. Hasene'den sonra oğlu Rebî'a'nın da meks âmilliği yaptığını görmekteyiz. Câhiliye dönemindeki meks uygulamasını kınayan Hz. Peygamber "Meks tahsildarı cennete giremez"³⁴⁷ buyurmuş, buna istinaden bu görev bir kısım Müslümanlar nezdinde kabul görmemiş, hoş karşılanmamıştır. Seleften birçok kişi bu görevi kerih görmüştür.³⁴⁸ Amr b. el-Âs, Halid b. Sâbit el-Fehmî'ye bu görevi teklif etmiş fakat o, bu hadisi delil göstererek görev teklifini kabul etmemiştir.³⁴⁹

Bu hadisin söylenmesinde Câhiliye devrinde ağır vergilerle halkı bunaltan, tahsilat sırasında mükelleflere zulmeden, belirlenenin üzerinde vergiler alarak görevini kötüye kullanan tahsildarlar kastedilmiş olmalıdır.

İlk defa Hz. Ömer döneminde alınan meks vergisi, İslâm devletine ticaret için giren harbîlerden 1/10, zimmî tacirlerden 1/20 ve Müslümanlardan da 1/40 oranında yılda bir defa olmak üzere alınmıştır. Meks vergisinin bazı dönemlerde valiler tarafından miktarı artırılmıştır. Örneğin Abdullah b. Abdülmelik bunlardandır. Bu artırımlardan sonra, Mısır'da fiyat artışları ve enflasyon meydana gelmiş, halk da bu duruma isyan etmiştir. Hatta kendisine mekîs diye lakap verilmiştir.³⁵⁰

³⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/136.

³⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), "*el-Müsned*", İstanbul, 1992, IV/234.

³⁴⁸ Makrizî, *Hıtat*, III/221.

³⁴⁹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/151.

³⁵⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 52.

2.2.3. Tavâhîn Âmilliği

Tavâhîn (طواحين) kelimesinin aslı Arapça olup (öğütmek) fiilinden türemiştir ve “değirmen” anlamına gelen kelimenin çoğuludur. Mısır’da değirmen vergisi alındığını ifade eden bir kavramdır. Fakat bu verginin nasıl ve hangi miktarlarda alındığı kaynaklarda geçmemektedir.³⁵¹

Muaviye’nin valilerinden olan Mesleme b. Muhalled (47-62/668-681), harac âmilliğiyle birlikte Babilon yakınında bir köy olan Balaks’taki Tavâhîn görevine de bakıyordu.³⁵²

2.3. Şurta Âmilliği

Şurta âmilliği o dönemde valilikten sonra en önemli görevlerden birisi olarak görülüyordu. Özellikle yeni fethedilmiş ve asayişin tam olarak sağlanmadığı bir bölge için güvenliği sağlayacak kurumun önemi ortadadır. Ayrıca vali bir yere gitmek için valilik merkezinden ayrıldığında yerine şurta âmilini vekil bırakır ve o, valinin yaptığı işleri yapardı. Bu görevli, valiyle birlikte merkezde ikamet ederdi. Şurta âmillerinin asli görevi kadılık makamının verdiği kararları yerine getirmektir. Şurta’dan sorumlu âmilin ülkedeki emniyetin sağlanması, kanunların dışına çıkanların te’dîp edilmesi, ahlaki ilkelere aykırı hareket edenlerin tespit edilmesi gibi sorumlulukları vardı.³⁵³ Bu göreve ilk olarak Hârîce b. Huzâfe el-Ğânim (20/640) getirilmiştir. Hârîce b. Huzâfe, vali başkentten ayrıldığında valinin yetkilerini kullanırdı. O yaklaşık beş yıl bu görevi yürüttü.³⁵⁴ Hârîce’den sonra ikinci olarak şurta âmilliği görevine Hişam b. Kinâne getirilmiştir.³⁵⁵

Şurta âmilleri nüfuz sahibi yetkili kişilerdi. Zaman zaman valilerin şurta görevlilerinden çekindikleri olmuştur. Bazen şurta âmillerinin yaptıkları tasarruflara ses çıkaramamışlar, bazen de kendilerine karşı tehlike arz etmesini engellemek için

³⁵¹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 122.

³⁵² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258.

³⁵³ Rafii, Abdurrahman-Âşûr, Said Abdülfettah, *Mısır, fi’l-Usûri’l-Vüstâ (mine’l-Fethi’l-Arabî Hatte’l-Gazvi’l-Usmânî*, Kâhire, 1992, s. 64.

³⁵⁴ Kindî, *Kitâbu’l-Vulât*, s. 16.

³⁵⁵ Kindî, *Kitâbu’l-Vulât*, s. 17.

maaş artırımına giderek başka vazifelere görevlendirmişlerdir. Örnek olarak böyle bir olayla Abdullah b. Abdilmelik'in valiliği döneminde karşılaşıyoruz. Mısır valilerinden Abdullah b. Abdilmelik'in şurta emiri Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'i azletmek istediği, -ki kendisi ilim ve fazilet sahibi, fakirleri ve kimsesizleri kollayan bir kişiydi- ancak onun nüfuzundan çekindiği için Abdurrahman'ı azledemediği ve onu hiç olmazsa Fustât'tan uzaklaştırmak için maaşını artırarak İskenderiye murâbitliğine tayin ettiği nakledilmektedir.³⁵⁶

İskenderiye'deki şurta görevi ile ilgili ilginç bir bilgiyi de Kurre b. Şerîk'in valiliği döneminde görüyoruz. Kurre İskenderiye'ye gittiğinde Muhâcir b. Ebi'l-Âs'ın reisliğinde yaklaşık yüz kişilik şurta görevlisi İskenderiye Feneri'nin yakınında Kurre'ye suikast için bir plan hazırladılar. Suikast haberi Kurre'ye ulaşınca, onlar eyleme geçmeden hepsini oracıkta tutuklattı ve Fener'in içerisine hapsetti.³⁵⁷ Daha sonra bu isyancıları ölümle cezalandırdı.³⁵⁸

Araştırmamızın konusu çerçevesinde gördüğümüz kadarıyla Mısır'ın fethinden başlayarak Emevîlerin sonuna kadar şurta âmillerinin tamamı vali tarafından tayin edilmişlerdir ve yine onun tarafından gerektiğinde azledilmişlerdir.

Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar şehirde görev yapan şurta âmilleri sırasıyla şu şekildedir; Hârîce b. Huzâfe b. Ğanem (20-25/640-646), Hişam b. Kinâne (25-35/645-655), Muhammed b. Ebî Huzeyfe (35-37/655-657), Sâib b. Hişam (37/657), Abdullah b. Ebî Harmele (37-38/657-658), Harice b. Huzâfe (38-40/658-660), Zekeriyya b. Cehm b. Kays (40-47/660-667), Sâib b. Hişam (47-50/667-670), Âbis b. Saîd (50-57/670-677), Sâib b. Hişam (57/677), Âbis b. Saîd (57-66/677-686), Ziyâd b. Hınâta (66-74/686-694), Abdurrahman b. Hassan (74-84/694-703), Yunus b. Atıyye (84-86/703-705), Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc (86/705), İmran b. Abdurrahman (86-89/705-708), Abdu'l-a'lâ b. Hâlid (89-91/708-710), Abdülmelik b. Rifâa (91-96/710-715), Velîd b. Rifâa (96-97/715), Şeyh b. Cevher el-Hadramî (97-99/715-717), Hasen b. Yezîd (99/717), Hâris b. Dâhir (99-101/718-720), Şuayb b.

³⁵⁶ Baktır, Mustafa "Abdurrahman b. Muâviye", *DİA*, İstanbul, 1988, I/168.

³⁵⁷ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 56.

³⁵⁸ Zağlûl, "*el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*", s. 105.

Humeyd (101/720), Hanzala b. Safvân (102/720), Muhammed b. el-Belevî (102/720), Kâsım b. Ebi'l-Kâsım (103-105/721-725), Hafs b. el-Velîd (105-109/723-727), Abdullah b. Ebî Sümeyr (109/727), Abdurrahman. b. Hâlid (109-117/727-735), Abdullah b. Yesâr el-Fehmî (117-119/735-737), İyaz b. Hureybe (119-122/737-740), Kays b. el-Eş'as (122-124/740-742), Ukbe b. Nuaym (124-128/742-746), Hassan b. Atiyye (128-131/746-748), Ebû Mes'ade Abdullah b. el-Muğîre (131-132/748-749), Velîd b. Muğîre (132/749), Muaviye b. Mervân (132-750), İkrime b. Abdullah (132/750).³⁵⁹

2.4. Kadılık

Adaletin tesisi ve insanlar arasındaki nizânın ortadan kaldırılması için davalara bakma görevi kadılık müessesesinin en başta gelen görevidir.³⁶⁰ Bölgede Mısır'ın fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar yirmi kadı bu görevi yerine getirmiştir.

2.4.1. Kadıların Tayin ve Azilleri

Başta adalet işleri olmak üzere birçok görevi üstlenen kadıların tayinleri bazen halifeler, genellikle de bölge valileri tarafından yapılmıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi valilerin tayinlerinde kullanılan ifade kalıpları, kadıların tayinlerinde de benzer şekilde kullanılmıştır.³⁶¹ Kadıların görevlerine son verilmesi genellikle azledilmeleri yoluyla olmuştur. Bu bazen yeni bir valinin gelişiyle söz konusu olurken, bazen de görevlilerin yaptıkları birtakım icraatlar, kendilerinin görevden azledilmelerine sebep olmuştur. Örneğin 89/707'de görevden alınan kadı ve şurta görevine bakan İmrân b. Abdurrahman el-Hasenî döneminde çarşıdaki ürünlerin fiyatları artmış, bu durum halkın şiddet olayları çıkarmasına sebep olmuştur. Durumun vahametini gören vali Abdullah b. Abdilmelik kadı İmrân'ı görevden almıştır.³⁶² Bunun yanında eceliyle ölmeleri sebebiyle görevleri son bulan kadılar da olmuştur.³⁶³

³⁵⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 227-268.

³⁶⁰ Rafii-Âşûr, *Mısır, fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, s. 64.

³⁶¹ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s.175.

³⁶² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 245-246.

³⁶³ İskenderiye'nin kaza işlerinden sorumlu ilk kadısı Kays b. Ebi'l-Âs'dır. Onun kısa süren kadılık görevi ölümüyle son bulmuştur. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258.

Kadınların, görevlerinde kendilerine yardımcı olan kâtipleri vardı. Kadılar, kâtiplerini kendileri atayıp azlederlerdi.³⁶⁴ Kâtipler, müştekîyle sanık arasında bahse konu olan iddiaları yazıya geçiriyorlar, ihtiyaç olunan durumlarda kadılara yardımcı oluyorlar, davalara bakıyorlardı.³⁶⁵ Fakat zaman zaman kâtiplerden şikâyet edilenler olmuştur. Kâtipleri ilk şikâyet edilen kadı, Yahyâ b. Meymûn'dur. Onların yapacakları işler karşılığında insanlardan rüşvet talep ettikleri Yahyâ'ya şikâyet edilmiştir.³⁶⁶

Kadının görev yaptığı yer çoğunlukla merkez mescid (Fustât) idi. Bazen de görevlerini evlerinde yaparlardı.³⁶⁷ Kaynaklarda kadılık makamı için özel bir binanın varlığından bahsedilir. Kadılar, ilim ve fazilet bakımından önde olan şahsiyetlerden seçilirdi. Kadılar sadece Müslümanların değil, gayr-ı müslimlerin davalarına da bakarlardı.³⁶⁸

2.4.2. Kadıların Görev ve Yetkileri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kadınların aslî görevi adaletin tesisi ve insanlar arasındaki nizânın ortadan kaldırılmasıdır. Kadıların bu aslî görevleri yanında, miras sicillerini tuttukları, çeşitli sebeplerle yaralananların ve sakat kalanların durumlarıyla ilgilendikleri bilinmektedir. Örneğin Süleym b. İtr'in kadılık yaptığı dönemde yaralıların kendisine geldiğini ve onların bilgilerinin harac âmiline verildiğini görüyoruz.³⁶⁹ Bir başka örnek ise Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'in (86/705) kadılık yaptığı döneme aittir. Onun zamanında Fustât'ta tâûn hastalığı ortaya çıkınca İbn Hudeyc, hergün valiye ölümler ve diğer durumlarla ilgili rapor göndermiştir.³⁷⁰ Yine kadınların muhtaç durumdaki insanların ihtiyaçlarını tespit ederek geçimlerini temin etmelerine yardımcı olduklarını, yetimlerin velisi sıfatıyla onların haklarını

³⁶⁴ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 93.

³⁶⁵ Kadı Hayr b. Nuaym'ın kâtibi Gavs b. Süleyman'ın kadı Hayr'ın evinde zaman zaman davalara baktığı rivayet edilir. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 268.

³⁶⁶ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 256.

³⁶⁷ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s.175.

³⁶⁸ Mısır kadınlarından Hayr b. Nuaym, ikinci namazına kadar mescidde Müslümanların davalarına bakarken, ikinci namazından sonra mescidin dışında Hristiyan tebeanın davalarına bakardı. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 264.

³⁶⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 233.

³⁷⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 264.

gözettilerini ve mallarını koruduklarını,³⁷¹ fakir ve miskinlerin geçimlerini sağlayabilmeleri için onlara divandan maaş bağlattıklarını, beytûlmâl âmîlliği yaptıklarını³⁷² ve nihayet valilerin kendilerine tevdi ettikleri diğer görevleri de yürüttüklerini görmekteyiz.³⁷³ Emevîler döneminde kadılara ayrıca malî, idarî ve eğitimle ilgili görevlerle vakıf mallarını koruma görevleri de verildi.³⁷⁴ Bazen valilerin kadılık görevine baktığı da olurdu.³⁷⁵

Bir kısım kadınların, kadılık görevleri yanında başka vazifelerle de görevlendirildiklerini görüyoruz. Örneğin âbid kişiliğiyle tanınan Süleym b. İtr et-Tücbî kadılık görevinin yanında şurta ve kassâslık görevlerini de yürütmüştür.³⁷⁶ Aynı şekilde Yunus b. Atiyye el-Hadramî de kadılık ve şurta görevlerini birlikte devam ettirmiştir.³⁷⁷ Yine Abdullah b. Abdülmelik'in valiliği döneminde kadılık yapan Abdurrahman b. Muaviye b. Hudeyc el-Kindî şurta ve kadılık görevlerini birlikte yürütmüştür.³⁷⁸

Kadıların yaptıkları vazifeye karşılık olarak aldıkları maaşlara baktığımız zaman, farklı dönemlerde farklı miktarlarla karşılaşırız. Amr b. el-Âs döneminin kadısı Osman b. Kays b. Ebi'l-Âs'a senelik 200 dinar maaş verilmiştir. Vali Abdülaziz b. Mervân döneminin kadısı İbn Hüceyre de aynı miktarda yani senelik 200 dinar maaş almıştır. Emevîlerin son valisi Havsere b. Süheyl zamanında ise, Mısır kadısı olan Abdurrahman b. Sâlim el-Ceyşânî'nin, 748 yılı Ekim ve Kasım aylarının maaşını (iki aylık olarak) 20 dinar aldığı rivayet edilmektedir ki yıllık 120 dinara tekabül etmektedir. Bu da maaşların Emevîlerin son döneminde düşüşe geçtiğini göstermektedir.³⁷⁹ Suyûtî, Abdülmelik b. Mervân döneminde 12 yıl görevde kalarak kadılık, kassâslık ve beytûlmâl görevlerinin hepsine birden bakan Abdurrahman b. Hüceyre el-Havlânî'nin sadece kadılıktan senelik 1000 dinar maaş aldığı bilgisini

³⁷¹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 244.

³⁷² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 238.

³⁷³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 94-95.

³⁷⁴ Tevbe b. Nemir, vakıf işleri ile uğraşan ilk kadıdır. Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 260; Atar, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/67.

³⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 272.

³⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 259; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, II/136.

³⁷⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 264; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, II/137-138.

³⁷⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 264.

³⁷⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 94.

aktarır.³⁸⁰ Ancak İbn Abdilhakem alınan bu maaşın kadılık, kassâslık ve beytûlmâl görevlerinin her biri için 200 dinar olduğunu ifade eder.³⁸¹ Kindî ise bu üç göreve karşılık aldığı maaşa ilâve olarak İbn Huceyre'nin senelik 200 dinar atâ ve 200 dinar da câize aldığını ve böylece yıllık 1000 dinar gelirinin olduğunu nakleder.³⁸² Diğer kadıların senelik maaşları göz önünde bulundurulduğunda Abdurrahman'ın birçok görevi uhdesinde toplaması sebebiyle toplamda 1000 dinar gibi bir maaşı alması muhtemeldir. Aksi halde sadece kadılık maaşının 1000 dinar kabul edilmesi, kendisinden önce ve sonra görev yapan kadıların aldıkları maaşlara kıyasla çok yüksek bir miktar olacaktır.

Emevîlerin son döneminde azalan kadılık maaşında Abbâsîlerin kurulmasıyla birlikte bir artışın olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki ikinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) döneminin Mısır kadısı İbn Lehîa otuz dinar aylık maaşla kadılık vazifesinde bulunmuştur.³⁸³

2.4.3. Meşhur Kadılar

İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır'ın adalet işlerinden sorumlu ilk kadısı Kays b. Ebi'l-Âs'dır. O, bu göreve Hz. Ömer'in Amr b. el-Âs'a yazdığı mektup neticesinde getirilmiştir.³⁸⁴ Onun kısa süren kadılığı ölümüyle son bulmuş ve yerine oğlu Osman b. Kays tayin edilmiştir.³⁸⁵ Osman b. Kays'dan önce Ka' b b. Yesâr, Hz. Ömer tarafından tayin edilmiştir. Ka' b, daha önce bu görevi yaptığını ve görevin sorumluluğunun ağırlığı sebebiyle görevi kabul etmeyeceğini ifade etmesine rağmen yaklaşık iki ay kadılık yapmak zorunda kalmıştır.³⁸⁶

Bölgenin fethinden Emevîlerin sonuna kadar yirmi kadı tarafından adalet işleri yürütüldü. Bunlardan Osman b. Kays on üç yıl, Süleyman b. Itr et-Tücîbî Muaviye döneminde yirmi yıl, Abdurrahman b. Huceyre Halife Abdülmelik b. Mervân

³⁸⁰ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, II/137.

³⁸¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 263.

³⁸² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 238.

³⁸³ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s.175.

³⁸⁴ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 227-228.

³⁸⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, II/135; Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 274.

³⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 257; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 230.

zamanında on iki yıl kadılık görevinde bulunmuşlardır. Buhârî, Hişam b. Abdülmelik döneminde, İbn Mâlik el-Hamîrî'nin³⁸⁷, Ya'kûb b. Süfyân da, Mersed b. Abdullah'ın İskenderiye halkına kadılık yaptığının³⁸⁸ bilgisini verir. Ancak Kindî bu kişiler hakkında bilgi vermez. Suyûtî ise el-Hamîrî ismindeki bir kişinin İskenderiye'de kadılık yaptığını tarih belirtmeksizin zikreder.³⁸⁹ Bu kişiler muhtemelen başkentte ikamet eden kadılar adına İskenderiye'ye davalara bakmak üzere geçici olarak görevlendirilmiş kişiler olmalıdırlar.

Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar şehirde görev yapan kadılar sırasıyla şu kişilerdir: Kays b. Ebi'l-Âs (23/643), Ka'b b. Yesâr b. Dınne (23-24/643-644), Osman b. Kays (24-37/644-657), Muhammed b. Ebî Bekr (37-40/657-660), Süleyman b. Itr et-Tücîbî (40-660-61-680), Âbis b. Saîd (61-68/680-688), Büşeyr b. en-Nadr (68-69/688-689), Abdurrahman b. Huceyre (69-83/689-702), Mâlik b. Şerâhîl (83-84/702-703), Yunus b. Atıyye (84-86/703-705), Evs b. Abdullah b. Atıyye (86/705), Abdurrahman b. Muaviye b. Hudeyc (86/705), İmran b. Abdurrahman (86-89/705-708), Abdulvâhid b. Abdurrahman b. Muâviye (89-90/708-709), Abdullah b. Abdurrahman b. Huceyre (90-93/709-712), İyaz b. Ubeydillah (93-97/712-716), Abdullah b. Abdurrahman b. Huceyre (II) (97-98/715-716), İyaz b. Ubeydillah (II) (98-100/716-718), Abdullah b. Yezîd b. Huzâmîr (100-105/718-723), Yahyâ b. Meymûn el-Hadramî (105-115/723-733), Tevbe b. Nemir (115-120/733-738), Hayr b. Nuaym (120-128/738-746), Abdurrahman b. Sâlim (128/746) (133 Ramazan'da azledildi.)³⁹⁰

2.5. Kassâslık

Hulefâ-i Râşidîn döneminde rastlanmayan kassâslık görevine ilk defa Muaviye döneminde rastlanır. Kassâslık kurumu kadılık görevi verilen kişilerin uhdesinde devam etmiştir. Amr b. el-Âs'ın ordusunda kassâslık görevi yapan ilk kişi kadı

³⁸⁷ Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, Haydarabad, tsz, III/222.

³⁸⁸ Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*, Beyrût, 1981, II/443.

³⁸⁹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/266.

³⁹⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 227-268.

Süleym b. İtr et-Tücîbî'dir.³⁹¹ Süleym'e kassâslık görevini veren Amr'dır. Amaç özellikle ordu içerisindeki askerin, kahramanlık hikâyeleri anlatarak ve şiirler okuyarak manevî yönden destekleyerek moralini yüksek tutmak olmuştur. Abdurrahman b. Huceyre de aynı şekilde kassâslık görevi yapmıştır. Abdurrahman bu göreve karşılık yıllık 200 dinar maaş almıştır.³⁹²

2.6. Murâbitlik

Valiler Mısır'da düşman saldırılarına çok müsait olan merkezlerde ribatlar kurmuşlardır. Bu gayeyle Mısır'da iki tane murâbitlik merkezi kurulduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri İskenderiye, diğeri de Berkâ'dır. Bu iki şehrin ortak özelliği, Akdeniz sahilinde olup, bölgedeki en büyük tehdit olan Rum donanmasının saldırılarına müsait bir noktada olmalarıdır.

Amr b. el-Âs, İskenderiye'yi fethettikten sonra ordusunu dörde ayırmış ve dörtte birini İskenderiye içine, dörtte birini de İskenderiye sahillerine yerleştirmiştir ki, bu iki grup İskenderiye murâbitliğinin askerî gücünü oluşturmaktaydı. Geri kalan dörtte ikisini de yanına alarak İskenderiye'den ayrılmıştır. İskenderiye'de bıraktığı bu birlikleri de altı ayda bir yanında kalanlarla değiştirmiştir.³⁹³

İskenderiye murâbitliği konusunda Hz. Ömer özel olarak ilgilenmiştir. Hz. Ömer her yıl Medinelilerden oluşan bir birliği İskenderiye'nin korunması için göndermiş ve valilere de "İskenderiye hakkında gafil olmamaları, oradaki nöbeti sıklaştırmaları ve İskenderiye'nin muhafazası konusunda Rumlara güvenmemeleri" yönünde talimatlar göndermiştir.³⁹⁴ Gerçekten de İskenderiye'deki Rumlar zaman zaman isyan etmişlerdir. Örneğin Hanzala b. Safvân'ın (102-105/720-723) valiliği döneminde bir Kıptî ayaklanması olmuş ve isyan vali tarafından bastırılmıştır. Aynı şekilde Kıptîlerin Vali Hürr b. Yûsuf'un Harac âmili İbnü'l-Habhâb'ın harac vergilerini artırması sebebiyle 107/725 tarihinde isyan ettiklerini görüyoruz.³⁹⁵ Hz.

³⁹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 259; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 229; Cirit, Hasan, "Kussâs", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/463.

³⁹² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 263.

³⁹³ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/163; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 256.

³⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 219.

³⁹⁵ Makrizî, *Hıtat*, IV/408-409.

Ömer'in İskenderiye murâbitlığı için gösterdiği hassasiyetin Hz. Osman'ın hilafeti döneminde de devam ettiği bilinmektedir.³⁹⁶

Mısır valisi Utbe b. Ebî Süfyân da Şubat 44/665'de İskenderiye murâbitlığına Alkame b. Yezîd'i tayin etmiştir.³⁹⁷ Bölgenin korunması için 12.000 kişilik bir birliğin başına getirilen Alkame, yanındaki kişilerin sayısının azlığını Muâviye'ye şikayet etti. Muâviye, Şam'dan 10.000, Medine'den de 5.000 kişiyle kendisini desteklediğini ve toplamda 27.000 kişi olduklarını belirtti.³⁹⁸ Murâbitların idaresi için İskenderiye'de Emevîler döneminin Mısır valisi Utbe b. Ebî Süfyân döneminde eski kale içinde bir murâbitlık merkezi inşâ edildi.³⁹⁹ Sonraki dönemlerde de aynı şekilde düşman tehdidine karşı bir tedbir olmak üzere ribatlara ve murâbitlık görevine gereken önem verilmiştir.

2.7. İskenderiye'ye Bağlı Belde ve Köyler

İskenderiye şehri kendisi gibi nüfus yoğunluğu olan büyük birçok şehrin aksine çok fazla belde ve köye sahip değildir. Nüfusun çoğunlukla şehir merkezinde toplanmış olduğunu görüyoruz. Bunda şehir merkezinin ticarî anlamda avantajlı olması, düz bir arazi üzerinde kurulmuş olup iskânın kolaylığı ve tatlı su kaynaklarının bol miktarda bulunması etkili olmalıdır.

Makdisî; "*Ahsenü't-Tekâsîm*" adlı eserinde Mısır diyarını yedi bölgeye ayırmakta ve İskenderiye'yi de bu yedi bölgeden biri olarak belirtmektedir.⁴⁰⁰ O, Raşîd, Meryût, Zâtu'l-Hammâm, Berallüs'ü İskenderiye'ye bağlı yerleşim birimleri olarak zikreder.⁴⁰¹ Yâkût el-Hamevî ise *Mu'cemu'l-Büldân* adlı eserinde İhnâ, Raşîd ve Buhayra'yı İskenderiye'ye yakın köyler olarak rivayet eder.⁴⁰²

³⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 219-220; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/163.

³⁹⁷ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/222.

³⁹⁸ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/163; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 258.

³⁹⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 35; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 37.

⁴⁰⁰ Diğer bölgeler Cifâr, Havf, Rîf, Mekadûniyye, Vâhât (çöller) ve Saîd'dir. Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 193-195.

⁴⁰¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 194.

⁴⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, s. 124.

Bekrî, isim vermeden İskenderiye'nin on beş kasabası olduğunu söylerken,⁴⁰³ Ya'kûbî de *Büldân* adlı eserinde Buhayra, Masîl, Melîdîs, Ternût, Kartasâ, Haribtâ, Sâ, Şebâs, Hayyiz, Bedekûn, Şîrak, Meryût, Lûbiye, Merâkıyye ve Hatân isimleriyle on beş belde ve köy ismi zikreder.⁴⁰⁴

Görüldüğü gibi bir kısım kaynaklarımızda İskenderiye'ye bağlı veya buraya yakın olarak belirtilen birçok belde ve köy ismi zikredilmektedir. Bu başlık altında özellikle ilk dönem müelliflerinin eserlerinde yer verdikleri İskenderiye'ye bağlı yerleşim birimleri konu edilmiştir.

Berallüs (برلس): İskenderiye yönünde, Nil nehrinin kıyısında bir yerleşim yeridir.⁴⁰⁵ Bir kısım kaynaklarda Bürüllüs diye ifade edilse de Yâkût el-Hamevî Berallüs diye isimlendirir.⁴⁰⁶ İslâm askerlerinin deniz kıyısındaki ribat merkezlerinden biridir.⁴⁰⁷ Üçüncü iklim bölgesinde 52° 24' boylam, 21° 30' enlemde yer alır. Yâkût, Berallüs'de sahabeden isimleri bilinmeyen on iki kişinin yaşamış olduğuna dair bir rivayeti aktarır.⁴⁰⁸ Hamamlarının çok olduğu ve halkının balıkçılıkta şöhret bulduğu bir yerdi.⁴⁰⁹

Buhayra (بحيرة): İskenderiye taraflarında bilinen bir yerleşim yeridir.⁴¹⁰ Daha öncede ifade edildiği gibi bu isimle anılması, yani göl veya su ile alâkası, muhtemelen yakınında veya içinde su birikintisi olması hasebiyledir. Kendisine bağlı Ebû Mencûc,⁴¹¹ Belaktur⁴¹² ve Terûce⁴¹³ isminde köyleri vardır.

⁴⁰³ Bekrî, *Coğrafiyyetü Mısr*, s. 99.

⁴⁰⁴ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 177.

⁴⁰⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/492.

⁴⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/402.

⁴⁰⁷ Ya'kûbî, *Büldân*, I/176.

⁴⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/402.

⁴⁰⁹ İbn Havkal, Muhammed el-Mevsilî, (ö. 367/977), *Sûretu'l-Arz*, Beyrût, 1938, I/139.

⁴¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/351.

⁴¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/82.

⁴¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/489.

⁴¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/27.

Bülüst (بلست): İskenderiye'nin köylerindedir.⁴¹⁴ Hassân İbn Ulvân el-Bülüstî buralıdır. Fâris b. Abdi'l-Azîz İbn Ahmed el-Bülüstî Hassân'dan rivayette bulunmuştur.⁴¹⁵

Etkû (اتكو): İskenderiye taraflarında Raşîd'e yakın eski bir beldedir.⁴¹⁶

Haribtâ (خربتا): Sonradan harab olup kimsenin yaşamadığı köylerdendir.⁴¹⁷

İhnâ (اخنا): İskenderiye'ye yakın küçük bir kasabadır.⁴¹⁸ Bir kısım kaynaklarda İcnâ, bir kısım kaynaklarda İhnû şeklinde geçer. Fetih sırasında bu beldenin reisi olan Talmâ, Amr b. el-Âs'a gelerek kendilerine düşen mükellefiyeti sormuş, aldığı cevaba memnun kalmayınca Rumlarla işbirliğine girişerek Müslümanlara saldırmıştır.⁴¹⁹

Kartasâ (قرطسا): İskenderiye'ye yakın köylerdendir.⁴²⁰ Kiryevn'e on dört mil mesafededir.⁴²¹ Mısır diyarının fethi sırasında bir kısım beldeler Müslümanlarla işbirliği yaparak Rumlara destek vermediler. Kartasâ halkı ise Rumlarla birlik olup Müslümanlarla sulh yapmaya yanaşmadı.⁴²²

Kiryevn (كربون): İskenderiye'ye on dört mil mesafede bir yerleşim birimidir.⁴²³

Lûbiye (لوبية): İskenderiye ve Berkâ arasında bir şehirdir.⁴²⁴ İskenderiye'den İfrikiyye'ye giderken ilk şehir Merâkiyye ardından da Lûbiye'dir.⁴²⁵ İskenderiye'yi kuran İskender'in asıl memleketinin Lûbiye olduğu da rivayet edilir.⁴²⁶

⁴¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II/312; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/484.

⁴¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/484.

⁴¹⁶ Safiyyüddîn İbn Şemâil, *Merâsidu'l-İtlâ'*, I/23.

⁴¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/355.

⁴¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/124.

⁴¹⁹ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 124.

⁴²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV/251.

⁴²¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 220.

⁴²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/492.

⁴²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV/458; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 220.

⁴²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V/25.

⁴²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V/94.

⁴²⁶ İbn Abdü'l-Mun'im el-Himyerî, Ebû Abdullah b. Abdillâh (ö. 900/1495), *Kitâbu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Ektâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrût, 1980, s. 514.

Merâkiyye (مراقية): İskenderiye'den Ifrîkiyye'ye gidecekler için karşılaşılabilecekleri ilk şehir Merâkiyye'dir.⁴²⁷ Kızıldeniz sahilindedir.⁴²⁸ Daha önceki dönemlerde Berberî asıllı insanların yaşadığı bir yerdi.⁴²⁹

Meryût (مريوط): İskenderiye yakınlarında bir sahil köyüdür.⁴³⁰ Üzüm bağlarının ve ağaçların, kendisine has meyvelerinin olduğu bir beldedir.⁴³¹ Halkının uzun ömürlü olmasıyla meşhur olmuş bir yerdir.⁴³²

Raşîd (رشيد): Deniz kıyısında Nil'e de kıyısı olan İskenderiye yakınlarında küçük bir beldedir.⁴³³ Raşîd, deniz yoluyla İskenderiye'ye 36 mil mesafededir.⁴³⁴ Hemen yakınında Etkû köyü vardır.⁴³⁵ Halkından muhaddisler yetişmiştir. Abdü'l-Vâris b. İbrahim b. Ferrâs er-Raşîdî, Yahyâ b. Câbir er-Raşîdî, Saîd b. Sâbık el-Ezrak er-Raşîdî gibi.⁴³⁶

Şebâs (شعباس): İskenderiye yakınlarında bir köydür.⁴³⁷ Kaynaklarda İskenderiye'ye bağlı bir köy olduğu bilgisinden başka bir bilgiye rastlayamadık.

Ternût (ترنوط): Nil üzerinde kurulmuş büyük bir köydür. Çarşıları, büyük bir mescidi ve harab olmuş büyük bir kilisesi vardır. Yetiştirilen meyvelerin çoğu İskenderiye'ye götürülür.⁴³⁸ İdrisî *Nüzhetü'l-Müştâk* adlı eserinde buranın medeniyette ilerlemiş bir köy olduğunu, çarşısının ve bol miktarda tüccarının olduğunu rivayet eder.⁴³⁹

⁴²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V/94.

⁴²⁸ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 177.

⁴²⁹ Makrizî, *Hıtat*, I/338.

⁴³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V/119.

⁴³¹ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 177.

⁴³² Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 263.

⁴³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III/45; Safiyyüddîn İbn Şemâil, *Merâsidü'l-İttılâ'*, II/617.

⁴³⁴ Mühelleb, el-Hasen b. Ahmed (ö. 380/990), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, b.y.y., tsz. s. 34.

⁴³⁵ Safiyyüddîn İbn Şemâil, *Merâsidü'l-İttılâ'*, I/23.

⁴³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III/45.

⁴³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III/317.

⁴³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/27.

⁴³⁹ İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Beyrût, 1989, I/341.

Terûce (تروجة): İskenderiye bölgesinde çoğunlukla çörekotu yetiştiriciliğinin yapıldığı bir köydü.⁴⁴⁰

Zâtu'l-Hammâm (ذات الحمام): İskenderiye'yle Ifrîkiyye arasında bir beldedir. Ifrîkiyye'ye daha yakındır.⁴⁴¹ İskenderiye'ye yaklaşık otuz sekiz mil mesafededir.⁴⁴²

Bedekûn (بدقون), Masîl (مصيل), el-Melîdîs (المليديس) ve Sâ (صا): Bu yerleşim birimleri hakkında Ya'kûbî'nin *Büldân* adlı eserinde “İskenderiye'ye ait köylerdir”, ifadesinden başka diğer coğrafya müelliflerinin eserlerinde herhangi bir malumata rastlanmamıştır.⁴⁴³

2.8. İskenderiye'nin Emevîlerden Abbâsîlere Geçişi

Mısır topraklarında kendini gösteren Abbâsî propagandası neticesinde Emevîlerin elinden çıkan ilk yer İskenderiye şehri olmuştur.⁴⁴⁴ Halife Mervân b. Muhammed 132/750'de Şevval ayında Mısır'a geldiğinde doğu sınır halkı Abbâsî propagandasına kapılmış, Abbâsîleri desteklemeye başlamışlardı. Esved b. Nâfî gibi birçok Emevî görevlisi onların yolunu tutmuştu. Esved, İskenderiye'ye sığınmış ve orada Emevîler aleyhine propagandaya başlamıştı. Böyle bir ortamda Mervân, Abbâsîlerin İskenderiye'deki Mevâli-Abbâsî propagandalarını başarısızlığa uğratmak için çalıştı. Esved b. Nâfî'yi öldürmesi için Osman b. Ebî Nüs'a el-Has'amî'yi görevlendirdi. Bu iki grup Kiryevn'de 132/750 tarihinde Zi'l-Kâde ayında karşılaştı. Yoğun bir çatışmanın ardından savaş Esved'in hezimetıyla son buldu.⁴⁴⁵ Bu savaşta İsa b. Ebî Abdeh b. Ukbe İbn Nâfî öldürüldü. Yapmış olduğu tüm girişimleri yok edildi. Bir diğer hareketlilik ise İskenderiye'de yaşandı. Emevî komutanlarından olan el-Kevser b. el-Esved el-Meâfirî İskenderiye'ye girdi. Orada da Murâd kabilesinin mevlası Abdül'l-Â'lâ b. el-Hicrîs öldürüldü. Aynı zaman diliminde Kiryevn ve İskenderiye'de bunlar yaşanırken Raşîd'de de Kıptî halk, Emevî hâkimiyetinden

⁴⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/28.

⁴⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/299.

⁴⁴² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 220.

⁴⁴³ Ya'kûbî, *Büldân*, s. 177.

⁴⁴⁴ Anter, İsmail Ahmed - Hüsâm Abbâdi, *Delîl Mûcezi li Âsâri'l-Medîneti'l-İskenderiyye*, İskenderiye, tsz, s. 8.

⁴⁴⁵ Zağlûl, Sa'd, “*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtîmî*”, *Târîhu'l-İskenderiyye Abre'l-Usûr*, İskenderiye, 1963, s. 105.

çıkarmak için bir başkaldırıda bulundu. Halife Mervân, onların üzerine yine Osman b. Ebî Nüs'a'yı gönderdi. Osman onları hezimete uğratarak, bütün çabalarını boşa çıkardı. Fakat Abbâsî orduları Sâlih b. Ali el-Abbâsî komutasında Mervân'ın taraftarlarını Fustât'ta yendi. Böylece Mısır, Abbâsî hilâfetine tâbi bir ülke oldu.⁴⁴⁶

Abbâsî ve Emevî orduları arasında cereyan eden son savaş Vâsıt bölgesinin merkezinde bulunan Benî Yûsuf vilayetinin Bûsîr⁴⁴⁷ köyünde gerçekleşti. Bu savaşta yenilen Emevî ordusunun komutanı Halife Mervân atından düşmüş ve başı kesilerek 132/750 yılında Kûfe'de bulunan Ebu'l-Abbâs'a gönderilmiştir. Mervân b. Muhammed'in ölümünden sonra Emevî hilâfeti son buldu.⁴⁴⁸

Böylece İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır toprakları, bir dönemi kapatıp yeni bir döneme girdi. Şehir bundan sonraki süreçte büyük bir kısmı ekonomik sebeplerden kaynaklanan bir takım isyanlara sahne oldu. Ancak bu dönemde de İskenderiye konumu ve sahip olduğu özellikler sebebiyle Abbâsî yönetiminin vazgeçemediği bir şehir olmuş, Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde deniz filosu için merkez üssü olma özelliğini devam ettirmiştir.

⁴⁴⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 119-120.

⁴⁴⁷ Nil'in batısında Mısır'da bir köydür. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, LVII/328. Mısır'ın Saîd bölgesinde Feyyûm'a yakın bir köydür. Bkz. Himeyrî, *Kitâbu'l-Mi'târ*, s. 117.

⁴⁴⁸ Makrizî, *Hıtat*, IV/409.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ, SOSYAL VE EKONOMİK AÇIDAN İSKENDERİYE

Bir yerleşim merkezi, kendisini inşâ eden ve varlığını devam ettiren insan topluluklarıyla değer kazanır. Bahse konu olan şehri tanımlamak için oraya olumlu ya da olumsuz katkıda bulunmuş toplumların sahip olduğu özellikleri bilmek oldukça önemlidir. Bu toplulukların medeniyet yolculuklarındaki maddî ve manevî özellikleri, şehri tanıma ve anlamlandırma konusunda çok büyük katkı sağlar. Bu gerçekten yola çıkarak ikinci bölümde, kurulduğu günden bugüne kadar tarihin bazı dönemlerinde kendisinden medeniyete sunduğu katkılar yönüyle söz ettiren İskenderiye şehrinin Emevîlerin sonuna kadarki dinî, sosyal ve ekonomik durumu incelenerek araştırmamıza konu olan tarihî süreç daha net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İSKENDERİYE'DE DİNÎ DURUM

İskenderiye, kuruluşundan itibaren bugüne gelinceye kadar çok farklı inançları içinde barındırmış bir şehirdir. İlâhî dinlerin temsilcisi olan bir kısım Peygamberler bu topraklarda vazife icra etmişlerdir. Farklı etnik gruplar ve farklı dinlere sahip insanlar buraya göç etmişler, buranın yerli insanlarıyla inanç yönünden etkileşimde bulunmuşlardır. İskenderiye, bugün bile farklı inanışlara sahip insanların barış içerisinde hayatını devam ettirdiği şehirlerden biridir. Bu ortamın tesisinde şüphesiz Müslüman unsurlarla birlikte İslâm fethinden önceki insan topluluklarının inanç ve kültürü de önemli bir etkiye sahiptir. Coğrafi konumuyla bağlantılı olarak canlı bir siyasî ve ekonomik hayatın yanında, oldukça renkli dinî oluşumların var olduğu

şehirdeki insanların inançları, tarih öncesi dönemden itibaren incelenerek konuya devam edilecektir.

1.1. Fetih Öncesinde İskenderiye’de Bulunan Dinî Topluluklar

İskenderiye, bulunduğu coğrafi konumla bağlantılı olarak canlı bir siyasî ve ekonomik hayatın yanında renkli dinî oluşumlara da ev sahipliği yapmıştır. Bu başlık altında fetih öncesi şehirde varlık göstermiş olan başlıca inanç sistemleri konu edilecektir.

1.1.1. Putperestler

Bölgenin inanç yönünden bilinen ilk tarihi m.ö. 4000 yılına, Firavunlar zamanına kadar uzanır. İskenderiye’nin de içinde bulunduğu Mısır’ın tarih öncesi dinî anlayışları Totem inancına dayanmaktadır. Başta Güneş olmak üzere gök cisimleri ve Mısır’ı bir medeniyet beşiği yapan Nil nehri birer Tanrı kabul ediliyordu.⁴⁴⁹ Bölge halkı, Romalı Kayser Augustus (m.ö. 27 – m.s. 14) dönemine kadar bu inancını yani putperestliği devam ettirdi.⁴⁵⁰

İlâhî dinlerin bölgeye girmesinden önce burada Yunan ilâhları için mabedler yapılarak krallara ayrı bir değer atfedildi. Batlamyus Soter (m.ö. 323 – m.ö. 284), İskender’in ölümünden sonra cesedini Minef’ten İskenderiye’ye taşıdı. Saf altından bir tabut yaptırıp içine İskender’in cesedini koydurdu. Bu mezar Yunanlıların ziyaretçi akınına uğrayarak dinî değer atfedilen bir merkez hâline geldi.⁴⁵¹

Batlamyus Soter, Yunan halkıyla Mısır halkını birbirine yakınlaştırmak için ortak değerleri olan bir din icat etme arzusundaydı. Bu gayeyle şehirlerde Serapîs adıyla mabedler inşa etti. İskenderiye’deki Vatan Mahallesi’nde de bir Serapîs bina etti ki, bu bina Berâkûtîs diye bilinirdi.⁴⁵²

Hristiyanlığın şehre girmesinden itibaren putperest olan Roma imparatorları, yeni dine giren yani Hristiyanlığı benimseyen insanlara zulmettiler. M.s. 68 yılında

⁴⁴⁹ Afetinan, *Eski Mısır Târîhi*, s. 218-220.

⁴⁵⁰ Hasan, *Amr b. el-Âs*, s. 87.

⁴⁵¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 38.

⁴⁵² Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 19.

putperestler, İskenderiye'nin doğusundaki Kıptîlere ait kiliseye saldırdılar. Aziz Markos'u ipe bağlayarak şehrin sokaklarında sürüklediler ve vücudunu parçalayarak işkenceyle öldürdüler.⁴⁵³

Bu baskı ve işkence durumu İmparator Konstantin (m.s. 306 – m.s. 337)'in Hristiyanlığı tanımasına kadar bu şekilde devam etti. Konstantin, Hristiyanlığı bir din olarak tanıyarak, müntesiplerini diğer din mensuplarıyla eşit kabul etmiş (m. 313) ve onlara bazı haklar tanımıştır.⁴⁵⁴

Ancak bu dönemden sonra daha önce Hristiyanlara yapılan baskılar putperestlere yapılır oldu ve mabedlerine zarar verildi. Bu hususa işaret eden Gustave Le Bon şunları söyler: “*Eski Yunan ve Roma dininin yerine yeni dini getiren öncü Hristiyanların ilk işlerinin, beş bin yıldan beri bütün istilâcılarının hürmet ettikleri ve ilişmedikleri âbideleri yıkmakla işe başlamaları son derece teessüfe şayandır.*”⁴⁵⁵

Patrik Siyûfilyûs, kendi döneminde İskenderiye'deki putperest mabedlerini yıktırdı. Bunlardan birisi de Kânûb yakınlarındaki Serapîs mabedidir ki, m.s. 389'da yıkılmıştır.⁴⁵⁶

Uzun bir süre Hristiyanlığın kontrolünde hayat süren bölge halkı, Müslümanların şehri fethetmesinden kısa bir zaman önce Fârisîlerin hâkimiyetine girdi. Fârisîler, İskenderiye tekrar Romalıların eline geçinceye kadar, yaklaşık on sene halkın dinî inanışlarını bozmak ve fitneler sokmakla meşgul oldular. Millî ibadetleri olan ateşe tapmayı İskenderiye'de yaymaya çalıştılar.⁴⁵⁷ Ancak gelişmeler gösteriyorki Fârisîler bunda muvaffak olamamışlardır.

Müslümanların şehri fethetmesinden itibaren putperestliğin önceki gibi bir yaşam alanı bulamadığını, sadece Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) dönemine

⁴⁵³ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 24.

⁴⁵⁴ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/298-299.

⁴⁵⁵ Gustave Le Bon, *La Civillisation des Arabes*, Paris, 1980, s. 208.

⁴⁵⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 43.

⁴⁵⁷ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 223.

kadar varlığını devam ettirebilmiş bakırdan yapılmış Şerâhîl ismi verilen bir putun bulunduğunu,⁴⁵⁸ Velîd döneminde bu putun eritilerek yok edildiğini görüyoruz.⁴⁵⁹

1.1.2. Mûsevîler

Daha önce bölgeye hâkim olan putperestlik inancının ardından Yahudilik, Mısır'da taraftar bulan ilk ilâhî din olmuştur. İskenderiye şehri kuruluşundan itibaren Yahudiler için güvenli bir liman oldu. Yahudiler yaşadıkları topraklarda gördükleri baskılardan ve dışlamalardan kurtulmak için bu şehre iltica etmişler ve burada güzel bir şekilde karşılanmışlardır. Fakat zaman zaman zor günler geçirdikleri de olmuştur. M.ö. 30 ile m.s. 395 tarihleri arasında hüküm süren Romalılar döneminde bu coğrafyada Yahudilere büyük baskılar yapıldığı, birçok Mûsevînin öldürüldüğü iddiaları kaynaklarda yer alır.⁴⁶⁰ Örneğin m.s. 38 yılında meydana gelen hadiselerde Yunanlılar, şehirdeki Yahudilerin oturduğu mahalleyi yağmaladılar ve mahallede yaşayan halkı katlettiler. Gün geçtikçe tırmanan olaylar Roma İmparatorunun iki grubun arasını bulmasıyla son buldu.⁴⁶¹

Hristiyanlık ortaya çıkınca Yahudilerle yeni dini benimsemeye başlayan Yunanlılar arasında yakınlaşmalar başlamıştır.⁴⁶² Zamanla İskenderiye Yahudileri arasında Hristiyanlık inancı taraftar bulmuştur.⁴⁶³

Müslümanlar İskenderiye'yi fethettiğinde şehirdeki Yahudilerin sayısı kaynaklarda 40.000 veya 70.000 olarak verilir.⁴⁶⁴ Verilen bu rakamlara kadınlar ve çocuklar dâhil edilmez. Fetih sırasında bu kadar Yahudi nüfustan bahsedilmesine rağmen, Yahudilerin şehirde kaç tane mabedleri olduğuna dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamıyoruz.

⁴⁵⁸ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/88; Makrizî, *Hıtat*, I/203.

⁴⁵⁹ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1085.

⁴⁶⁰ Roma hâkimiyeti döneminde halk sınıfları arasında başlayan farklılaşmalar, Yunan kökenli insanların çeşitli imtiyazlar kazanarak şehir aristokrati görünümü almasıyla sonuçlandı. M.s. 50 yıllarında kendi geleneklerine bağlılığıyla İskenderiye'de ayrı bir sınıftı oluşturan Yahudilerle Yunanlılar arasında çatışmalar baş gösterdi ve m.s. 66 ve 117 yıllarındaki ayaklanmalarda binlerce Yahudi öldürüldü. Bkz. Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

⁴⁶¹ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 132.

⁴⁶² Zeydan, *İslâm Medeniyet Târîhi*, III/272.

⁴⁶³ Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

⁴⁶⁴ Bosworth, "Alexandria", s. 15.

Yahudiler fetihten sonra yapılan anlaşma maddelerine uygun olarak şehirde kalabileceklerdi ve kendilerine ait mabedlere dokunulmayacaktı.⁴⁶⁵ Ancak onlar çoğunlukla şehri terketmeyi tercih ettiler ve böylece şehirdeki varlıkları eski güçlerini muhafaza edecek bir sayıya hiçbir zaman ulaşmadı.

Fetih sonrası Yahudi nüfusuna ait bir diğer rivayet ise Emevîler dönemi valilerinden Abdülaziz b. Mervân dönemine aittir. Fakat bu rivayet oldukça abartılı gelmektedir. Rivayete göre İbn Mervân İskenderiye'ye geldiğinde şehrin güzelliklerine hayran kalır ve şehir sorumlusuna Rumlar zamanında buranın nüfusunun ne kadar olduğunu sorar. Şehir sorumlusu, bunun bilinmeyeceğini fakat sadece Yahudi nüfusunun altı yüz bin olduğunu söyler.⁴⁶⁶ Bu kadar büyük bir rakam muhtemelen içinde Yahudilerin de olduğu İskenderiye'nin toplam nüfusunu ifade eder.

Amr b. el-Âs, fetih sonrası şehri terketmeyerek burada kalmayı tercih eden Yahudileri cizyeyle sorumlu kıldı. Fetihden sonra Yahudiler ehli zimmet kabul edildi. Kendileri için herhangi bir baskı ve kısıtlama yoluna gidilmedi. Aksine fetihle birlikte Yahudilerin konumu kanunî ve ictimâî açıdan düzene sokuldu. Farklı coğrafyalardan birçok Yahudi topluluğu fetihten sonraki ilk üç asırda zaman zaman Mısır diyarına göç etti.⁴⁶⁷

1.1.3. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Mısır'a tam olarak ne zaman girdiği tartışmalıdır. Mısır'da Hristiyanlık dininin nasıl yayıldığı konusunda da kaynaklarda farklı iddialar mevcuttur. Bilinen bir gerçek vardır ki bu din Mısır diyarında m. I. asrın II. yarısında yayılmaya başladı ve m. II. asırda İskenderiye'de özel bir yer buldu.⁴⁶⁸ Destekçileri özellikle İmparator Kûmûdûs (m.s. 180-192) döneminde iyiden iyiye arttı.⁴⁶⁹ M. I.

⁴⁶⁵ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/307.

⁴⁶⁶ Kindî, *Fedâilü Mısri'l-Mahrûse*, s. 7.

⁴⁶⁷ Kâsım, Abdeh Kâsım, *el-Yehûd fi Mısır*, b.y.y., tsz, s. 12.

⁴⁶⁸ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 41.

⁴⁶⁹ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 20.

asrın sonlarında İskenderiye Kilisesi, Antakya, Konstantiniyye ve Rum Kiliseleriyle birlikte dünyanın en meşhur ve etkin kiliseleri arasında yer aldı.⁴⁷⁰

Ancak ülkeyi idare eden Yunan ve Romalıların bu dini benimseyen halka büyük zulüm ve işkence ettikleri konusunda tarih şahitlik etmektedir. Severus (m.s. 202) ve Desius (m.s. 249-251) zamanında bu baskılar daha da artmış, bilhassa Diocletian (m.s. 284-305) zamanında en ağır boyutlara ulaşmıştır.⁴⁷¹ Bu dönemde birçok katliam yapılması sebebiyle, yerli Hristiyan halkın çoğunluğunu temsil eden Kıptîler, katliamın en fazla olduğu yılı “*Şehitler Yılı*” diye isimlendirerek kendileri için takvim başlangıcı kabul etmişlerdir. Ancak tüm baskı ve olumsuzluklara rağmen yaklaşık iki asır gibi bir sürede bu din, bu topraklarda süratli bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.⁴⁷²

Dinî inançlar açısından her ne kadar diğer kiliselerle ihtilâfa düşse de Aziz Markos’un m.s. 40’lı yıllarda İskenderiye’de Hristiyanlığı kabul etmesiyle Markos tarafından kurulan İskenderiye Kilisesi, diğer adıyla Mısır Kilisesi, Afrika’nın ilk kilisesi, dolayısıyla da Afrika kiliselerinin anası olarak görülmektedir. Bu kilise m. 48 yılında Hristiyanlığı yaymaya başladı ve bu süreç m. VII. asrın ortalarına kadar devam etti. Hristiyan halkı temsil eden Kıptîler, m.s. 200 yılında, Hristiyan medeniyetinin oluşturulmasına katkıda bulunarak, İncil ve din çalışmaları için İskenderiye Okulunu kurmuşlardır. Bu okul, dünya üzerinde Hristiyan öğretisinin anlatılmasına yönelik kurumsal ilk çalışma olarak nitelendirilmektedir.⁴⁷³

Hristiyanların baskılardan kurtulduğu ve rahatladıkları dönem, Konstantin’in (m.s. 306) imparator olduğu zamana rastlar. Onun hükümdarlığında Hristiyanlık imparatorluğun resmî dini olarak kabul edildiği için, bu dönemde Mısırlılar en geniş anlamda inanç haklarından yararlandılar.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Âbid, “*el-İskenderiyye*”, II/334.

⁴⁷¹ Erdem, Mustafa, *Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)*, (Sempozyum 20-21 Kasım 1998, Konya), Dinler Tarihi Araştırmaları-II, Ankara, 2000, s. 89-90.

⁴⁷² Apak, “*Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi*” s. 149.

⁴⁷³ Anter-Abbâdi, *Delîl Mûciz*, s. 7; Artokça, *Kıptîler*, s. 10; Erdem, *Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı*, s. 89.

⁴⁷⁴ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/298-299.

Bu yeni din şehirde yayılırken taraftarları putperestliğe savaş açmış, putperest mabedlerini yıkmışlardır. Bu dönemde bir taraftan putperestlikle mücadele edilirken diğer taraftanda yeni kiliseler inşâ edilmiştir. Buna örnek olarak Doğu Limanı sahilinde yapılan Aziz Kilisesini ve Batı Limanı sahilinde inşâ edilen Meryem Azrâ Kilisesini örnek olarak verebiliriz ki, bu kilise fetihten sonra camiye çevrildi ve Batı Mescidi ismiyle anıldı.⁴⁷⁵

Zaman içerisinde çölün ortasında ve şehrin civarında bir kaç kilise daha yapılmıştı. Ancak kentin imar hareketini bazı felâketler olumsuz yönde etkilemiştir. Bu felâketlerin en önemlisi, m. 619 yılında Fârisîlerin İskenderiye'yi işgali ve bu işgal sırasında şehrin birçok yapılarını tahrip etmeleri hadisesidir.⁴⁷⁶

İskenderiye'de Hristiyanlık dini zamanla farklı mezheplere ayrılmış ve bu mezhepler arasında dinî ve siyasî birçok alanda rekabet ve çatışma ortamı oluşmuştur. Burada bu mezheplerin en önemlileri olan Ya'kûbîlik ile Melkânîlik (Ortodoksluk) hakkında bilgi verilecektir.

1.1.3.1. Ya'kûbîler

Ya'kûbîlik, Pavlus'un şekillendirdiği itikadî çizgide Doğu Hristiyan kiliseleri arasında yer alan, Hristiyanlığın en kadîm cemaatlerinden biridir.⁴⁷⁷ Mısır Kıptî Kilisesinin resmî mezhebi olan Ya'kûbîlik, aynı zamanda Mısırlı Hristiyanların çoğunluğunun bağlı bulunduğu mezheptir.⁴⁷⁸ Aralarındaki dinî ve siyasî farklılıklardan dolayı Ya'kûbîler, Rum Ortodoks kilisesiyle anlaşamazdı.⁴⁷⁹

Ya'kûbîlik mezhebi, daha önceleri Süryânîlik olarak isimlendirilirken Yakub Burd'ono (Bar Addai) adlı bir piskoposun liderliğinde yeniden canlandırılmış ve Süryânî kilisesi bu tarihten itibaren Ya'kûbî Kilisesi diye anılmaya başlanmıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 43.

⁴⁷⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 81.

⁴⁷⁷ Çelik, Mehmet, "Süryânîler", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII/175.

⁴⁷⁸ Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs*, s. 96.

⁴⁷⁹ Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 200.

⁴⁸⁰ Çelik, "Süryânîler", *DİA*, XXXVIII/176.

Mısırlılar arasında çıkan Ya'kûbîlik ve Melkânîlik mezhepleri, Hristiyanların kendi içlerindeki ihtilâfın artmasına sebep oldu. Ya'kûbîler, Hz. İsa'da ulûhiyet ve beşeriyet tabiatlarının birleştiğine inanırlar. Bu birleşme onlara göre tecessüsten sonra olmuştur. Melkânîler ise oğul (İsa)'un, zamanın yaratılmasından önce Baba (Allah)'dan doğmuş olduğunu ve gayrı mahlûk olduğunu kabul ederler.⁴⁸¹

Araştırmamıza konu olan İskenderiye şehrinde halkın büyük bir kısmı Hristiyan olmakla birlikte, kendi içlerinde farklı mezheplere bağlı idiler. Ülkedeki Rumlar genellikle Milkâiyye mezhebine bağlıyken, asıl halk olan Kıptîler, Ya'kûbî idiler. Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), bölgedeki bu dinî bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak, teslis inancına sahip Ortodokslar'la monofizit Ya'kûbîler'i tek mezhepte birleştirmek amacıyla Kadıköy Konsili'ni (m. 451) topladı. İmparator Herakleios, Monofizitlik'le Ortodoksluk arasında orta bir yol bulma gayretindeydi. Konsil'de Monoheletlik düşüncesi benimsendi ve bu düşüncenin bütün Hristiyanlara benimsetilmesi kararı alındı. Kararlar, halkı siyasi olarak birleştirmeyi hedefliyordu. İmparator bu sayede idaresi altında yaşayan insanları tek bir mezhepte birleştirip, ülkede bir bütünlük sağlamayı düşünüyordu. Fakat bu uygulama, Mısır Ya'kûbîler'i tarafından tepkiyle karşılandığı gibi, Kıptîlerin inançlarına daha sıkı bağlanmalarına ve Monofizitliği millî mezhep olarak kabul etmelerine sebep oldu. Ayrıca konsilde, Doğu Kiliseleri temsilciliğinin İskenderiye'den alınıp İstanbul'a verilmesi kararı İskenderiye, Antakya ve Kudüs Kiliselerinin tepkisine sebep oldu.⁴⁸²

Bizans Kilisesi ile Doğu Kiliseleri arasındaki bu anlaşmazlık, o dönemden itibaren Bizans'ın en önemli problemlerinden birisi oldu. Ya'kûbîlik bir Hristiyan mezhebi olmakla beraber, Mısır Kıptîlerinin Bizans hâkimiyetine karşı mücadelelerinin bayrağı oldu. İskenderiye ve civarında Melkânîlik mezhebini benimsetme çalışmalarına karşı çıkanlara, büyük zulümler yapıldı. Yaşanan acı hadiselerde sadece İskenderiye'de 24.000 kişinin öldürüldüğü söylenir.⁴⁸³ Tüm bu baskılar sonucunda, Mısır halkının bir kısmı ülkeden kaçmak zorunda kalmış, bir

⁴⁸¹ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/299.

⁴⁸² Eroğlu, Ahmet Hikmet, "*Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 2000, XXXXI/3 14.

⁴⁸³ Çelik, Mehmet, *Süryânî Tarihi*, Ankara, 1996, s. 241.

kısmı istemeden de olsa yeni anlayışı kabul etmiş, kalan kısmı da yeni mezhebi kabul etmiş görünerek ölümden kurtulmuştur.

İslâm fetihleri sırasında, Mısır'da Melkânî Kilisesinin başında Mukavkıs bulunurken, Kıptî Kilisesinin (Monofizit) başında da yeni anlayışı reddettiğinden dolayı sürgün edilen Patrik Bünyamin vardı.⁴⁸⁴ Bizans içindeki bu mezhep sorunu, Suriye ve bilhassa Mısır fetihlerinde Müslümanlara önemli avantajlar sağlandı. Bizans'ı kendilerine düşman ve sömürgeci kabul eden yerli halk, fetih için gelen Müslüman Araplara karşı çok az mukavemet göstermişler, hatta fetihlerde onlara yardımcı olmuşlardır.⁴⁸⁵

1.1.3.2. Melkânîler

İsa'daki insanlık ve ilâhlık unsurlarının birbirine denk olduğu şeklindeki Ortodoks düşüncenin teyit edildiği Kadıköy Konsili'nde (m. 451) alınan kararları benimseyenlere, “*Kadıköy Konsili’ni destekleyen Bizans imparatorunun taraftarları*” anlamında bu isim verilmiştir.⁴⁸⁶

Fetih sırasında İskenderiye’de halkın çoğunluğu Ya’kûbî mezhebine bağlıyken bir kısmı da Melkânî mezhebindeydi. Ülkedeki Rumlar genelde Ortodoks yani Melkânî idiler. Melkânîler, Bizans sarayına bağlı olarak hareket ediyorlar ve onların uyguladıkları politika gereği Ya’kûbî mezhebine bağlı Kıptî halka katı davranıyorlardı.

Müslümanlar Mısır topraklarına girdiğinde asıl savaş Araplarla Melkânî mezhebine bağlı Rumlar arasında yaşanmıştır. Ya’kûbî yerli Kıptî halk savaşta Rumlar’a destek olmamıştır. Bu sebeple Müslüman fatihlerle savaşan Rumlar göz önüne alındığında bölge coğrafyası kılıçla fethedilmiş kabul edilirken, Müslümanlarla savaşmayarak fethedilen bölgeye destek olan Kıptîler göz önünde bulundurularak İskenderiye ve Mısır topraklarının sulh ile fethedilmiş olduğunu kabul etmek doğru olur.

⁴⁸⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 80; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/107.

⁴⁸⁵ Kilâî, *el-İktifâ*, II/338.

⁴⁸⁶ Sinanoğlu, “Melkâîye”, *DİA*, XXIX/84.

1.2. Fetihle Birlikte İskenderiye'ye Yerleşen Müslümanlar ile Müslüman Olan Yerli Halk

Suriye ve Mısır, Bizans topraklarının büyük bir bölümünü meydana getiriyordu. Müslümanların önce Suriye'yi ve ardından birkaç yıl içerisinde bütün Mısır'ı almış olması Bizans imparatorluğunda büyük bir moral bozukluğuna sebep olmuştu. Çünkü bu coğrafya stratejik ve ekonomik açıdan çok büyük önem taşıyordu. Özellikle İskenderiye, Bizans için tahıl ambarı konumundaydı.⁴⁸⁷ Fetihle birlikte şehre dışarıdan birçok Müslüman yerleşmiş, şehrin ilmî, kültürel, dinî ve ekonomik özellikleri farklılaşmaya başlamıştır. Özellikle Ya'kûbî mezhebine bağlı olan yerli Kıptî halkın Rumların baskısı altında hayat sürmek zorunda kalması, bütün insanlara din ve vicdan özgürlüğü sunan İslâm'ın ve temsilcilerinin şehirde kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Bu başlık altında fetihle birlikte ve fetihden sonra araştırmamızın sınırları çerçevesinde şehre yerleşen önemli Müslüman şahsiyetler ve zaman içerisinde İslâm'ı tercih eden yerli halk konu edilecektir.

Bir kısım müellifler fetih için binden fazla sahabînin Mısır topraklarına geldiğini, bunlardan büyük bir topluluğun Bedir ashâbından olduğunu ve yaklaşık yüz kırk sahabînin⁴⁸⁸ İskenderiye'ye yerleştiğini nakledebilir. Fethin gerçekleşmesiyle birlikte İskenderiye, Müslümanlar için yeni bir yurt olmaya başlamıştır. Bu gayeyle sahâbe ve tabiûn neslinden birçok kişi devlet görevi, murâbitlik, tebliğ faaliyeti ve ilmî faaliyetler gibi bir takım sebeplerle şehre yerleşmişlerdir. Bölgeye gelerek yerleşen sahabîlerin isimleri Suyûtî'de yer bulmuştur.⁴⁸⁹ Ancak Bedir ashâbından büyük bir topluluğun fetih için bulunduğu rivayeti biraz abartılı gelmektedir. Çünkü Bedir savaşı (2/624) ile İskenderiye'nin fethi (21/642) arasında yaklaşık yirmi yıl gibi uzun bir zaman vardır ki, İskenderiye'nin fethinden önce meydana gelen savaşlarda zaten bu sahabîlerden birçoğu şehid olmuştur. Ayrıca hayatta kalanların ise büyük bir kısmının yaş olarak oldukça ileri olacağı ve şehrin fethine katılamayacakları unutulmamalıdır.

⁴⁸⁷ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 28-29.

⁴⁸⁸ İbn Zûlak, Hasan b. İbrahim el-Leysî (ö. 387/997), *Fedâilü Mısır ve Ahbâruhâ ve Havâssuhâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, b.y.y., tsz., s. 27; Kâşif, İsmail; Served, Cemaleddin; Âşûr, Saîd Abdülazîz, *Mevsûatu Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, Kâhire, 1993, s. 108.

⁴⁸⁹ Suyûtî eserinde sahâbe ve tâbiûn neslinden Mısır'a fetih veya başka gayelerle gelen yüzlerce kişinin ismini zikreder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/166-253.

İskenderiye, Rumlar ve yerli halk olan Kıptîlerin beraberce yaşadığı bir şehirdi. Aynı zamanda azımsanmayacak sayıda Yahudi topluluğu da mevcuttu. İleride ayrı bir başlık altında görüleceği gibi, bu toplulukların kendilerine ayrılmış ayrı bölge ve mahalleleri vardı. Fetih gerçekleştiğinde on binlerce insan savaş sonrası şehri terk etti ve onların terkettiği çok sayıda ev boş kaldı. Müslümanlar fetihten sonra geniş çaplı yeni bir planlamaya girişmedi. Fatihlerin bir kısmı eski boşalan evlere yerleşirken bir kısmı da kendileri için yeni evler inşâ ettiler.⁴⁹⁰ İskenderiye fatihi Amr b. el-Âs, şehrin yüksek bir yerinde, Batı kapısının yakınında kendisi için bir köşk edindi. Yanına da kendi ismiyle bir mescid yaptırdı. Ebû Zerr el-Ğıfârî, Muâviye b. Hudeyc, Zübeyr b. el-Avvâm, Ubâde b. es-Sâmit de aynı bölgede boş olan evlere yerleşen sahabîlerden sadece birkaçıdır.⁴⁹¹

Burada zikredilen belli başlı isimlerin dışında fetihten sonra İskenderiye'ye yoğun bir Arap iskânının söz konusu olduğunu görüyoruz. Amr, İskenderiye'yi fethedince güvenliği temin için şehrin kale ve hudutlarına Müslümanları yerleştirmiştir.⁴⁹² Amr b. el-Âs, fetihten sonra Arap kabilelerden Lâhm, Cüzâm, Kinde, Ezd, Hadramevt, Huzâa, Müzâane gibi birçok kabileyi bu amaçla buraya yerleştirmiştir ki o, iskân gerçekleşsin, doğu ve batı limanlarının güvenliği sağlansın istiyordu.⁴⁹³

Hız. Ömer de, İskenderiye'ye murâbit olarak gelen askerlere ve buraya yerleşen Araplara ziraatle uğraşmalarını ve arazi edinmelerini yasakladı.⁴⁹⁴ Çünkü Halife, bu işlerin Müslümanları cihad ruhundan uzaklaştıracağını düşünüyordu. Bu şehre yerleşen öncü Müslümanlar daha çok murâbitlik görevi, tebliğ ve ilimle meşgul oldular.

Şüphesiz, sahâbeden ve sonraki nesillerden de binlerce müslüman İskenderiye'ye gelmiş ve buraya yerleşmişlerdir. Burada bu kadar kişiyi tespit etmek

⁴⁹⁰ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye* s. 36.

⁴⁹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 157; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 245; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 81; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 250.

⁴⁹² Acar, Cafer, *Dört Halife Fetihlerinin Arka Planı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001, s. 122

⁴⁹³ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 91.

⁴⁹⁴ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısr Abre'l-Usûr*, s. 49.

ve zikretmek çalışmanın amacına uygun düşmeyecektir. Bu başlıkta sadece şehre yerleşen bir kısım sahâbînin hayatlarına ve yaptıkları önemli vazifelere değinilmeden isimleri ile yetinilecektir.

Makrizî, “*Hıtat*” adlı eserinde, İskenderiye’nin fethine katılan bir kısım sahâbînin isimlerini şu şekilde zikreder; Zübeyr b. el-Avvâm, Sa’d b. Ebî Vakkâs, Amr b. el-Âs, Abdullah b. Amr, Hârice İbn Huzâfe el-Adevî, Abdullah b. Ömer, Kays b. Ebi’l-Âs es-Sehmî, Mikdâd b. el-Esved, Abdullah b. Ebî Sa’d b. Ebî Serh, Nâfi’ b. Abdi Kays, Ebû Abdurrahman Yezîd b. Üneys, Ebû Râfi’, İbn Abdeh, İbn Abdurrahman b. Şürahbîl b. Hasene, Rabîa b. Şürahbîl b. Hasene, Verdân, Ubâde b. es-Sâmit, Muhammed b. Mesleme, Mesleme b. Muhalled, Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd, Ebu’d-Derdâ Uveymir b. Âmir, Ebû Zerr el-Ğıfârî, Hubeyb b. Ma’kıl, Abdullah İbnü’l-Hâris, Ka’b b. Dabbe el-Absî, Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Ebû Zem’a el-Belevî, Berh b. Haskel, Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî, Süfyân b. Vehb el-Havlânî ve Muâviye b. Hudeyc.⁴⁹⁵

Fetihten sonra Mısır bölgesinde ve özellikle İskenderiye’de İslâm dini, yerli halk nezdinde kabul görmeye başladı. Zaman zaman toplu ihtidâlar olurken, özellikle Emevîler döneminde Hristiyan halka gösterilen müsamahayla halktan ve yöneticilerden de İslâm’ı tercih edenleri görüyoruz. Örneğin tabip olan Abdülmelik b. Ebcür, Abdülaziz b. Mervân zamanında İskenderiye Patriği ve valisi Teodor’la kardeşi olan Saîd valisi Butros, yine Abdülaziz döneminde Mısır’da harac âmili olarak görevlendirilen İshak eş-Şibravî dikkat çeken önemli isimlerdendir.⁴⁹⁶

1.3. Fetih Sonrası Sağlanan Din Hürriyeti

Mısır fatihi Amr b. el-Âs, fethi tamamladıktan sonra Kuzey Afrika’ya sefer düzenlemek istediğini Hz. Ömer’e bildirdi. Ancak halife, daha ileriye gitmenin, ele geçirilen toprakların güvenliğini tehlikeye sokacağı endişesiyle bu isteği kabul etmedi. Fetih izni alamayan Amr, geriye dönerek Mısır’ı yeniden inşâ etme ve burayı bir Müslüman ülkesi hâline getirme çalışmalarını başlattı. Bu amaçla üç boyutlu bir

⁴⁹⁵ Makrizî, *Hıtat*, II/84-85.

⁴⁹⁶ Yüksel, Mücahit, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016, s. 106.

çalışma gerçekleştirdi: Birincisi, Mısır’da Müslümanlar’a has yeni bir idare sistemi ve kurumlarını oluşturmak, ikinci olarak şehirleşme, imar ve bayındırlık faaliyetlerini başlatmak, üçüncüsü de ülkede bozulmuş olan sosyal düzeni yeniden tesis etmek ve ülkeyi birlik ve beraberliğe kavuşturacak adımlar atmak.⁴⁹⁷

Müslümanlar fetih için bu topraklara geldiği esnada Mısır, Bizans tarafından idare ediliyordu. Müslümanlar İskenderiye’yi fethettiğinde şehirde Hristiyanlar ve Yahudiler çoğunlukta idi. Hristiyanlar kendi içlerinde farklı mezheplere ayrılmıştı. Melkânîlik mezhebine mensup Rumlardan oluşan topluluk, Ya’kûbîlik mezhebine mensup Kıptî halka kötü muamele ediyordu. Yahudileri ise yerli halk hiç sevmiyordu.

Amr b. el-Âs’ın, İskenderiye’yi fethetmesiyle İskenderiye Anlaşmasının maddelerine uygun olarak Kıptîlerin dindaşları tarafından maruz kaldığı baskılar sona ermiştir. Yunan kökenli halk ve İskenderiye Patriği Mukavkıs, Müslüman fatihlere teslim olmuşlardır. Amr b. el-Âs, Kıptî Patrik Bünyamin’i on üç yıllık sürgün hayatından kurtarmış, onurunu muhafaza ederek kendisine emân vermiş, aynı zamanda Yunanlıların kapattığı Kıptî kiliselerini tekrar kullanıma açmıştır.⁴⁹⁸ Bu gün, Kıptîler tarafından “*İyi Cuma*” olarak nitelendirilmiştir. Müslümanlarla Bizans arasında yaşanan savaşta tarafsız kalan hatta zaman zaman Müslümanlara yardım eden Kıptîler, Bizans dönemindeki “kul” statüsünden kurtulmuşlar ve Müslümanlar tarafından dinî özgürlükleri tanınmış birer “zimmî” statüsüne geçiş yapmışlar, değer kazanmışlardır. Zimmî Kıptîler, belirli dönemlerde ödedikleri cizye karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlar ve Müslümanların koruması altına girmişlerdir. Böylece Hz. Ömer’in halifeliği döneminde Amr b. el-Âs’ın korumasındaki Kıptîler en rahat dönemlerini yaşamışlardır.⁴⁹⁹

Gerek ülkede oluşturulan eşitlik ve geniş inanç özgürlüğü ortamı, gerekse halk menfaatine yapılan ekonomik iyileştirmeler, Mısır’da örnek bir toplum oluşturulması sürecini başlatmıştır. Mısır’ın yerli halkı Kıptîler, Bizans hâkimiyetine nispetle Müslümanlar’ın idaresi altında çok daha rahat yaşamışlardır. Onlar, bu ortamdan öyle

⁴⁹⁷ Apak, “*Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi*” s. 155.

⁴⁹⁸ Takkûş, *Târîhu’l-Hulefâi’r-Râşidîn*, I/315.

⁴⁹⁹ Artokça, *Kıptîler*, s. 5.

memnun olmuşlardır ki ülkenin yeni idarecilerine karşı ilk dönemlerde bir isyan teşebbüsünde bulunmamışlardır.

Müslümanlar idarî alanda da yerli halkı rahat bırakmışlar ve hayatta kaldığı süre boyunca Mukavkıs'ı hitap ettiği halkının lideri olarak kabul etmişlerdir. Aynı zamanda Müslüman Araplar, çözümünde zorlandıkları yönetimle ilgili problemleri Mukavkıs'la istişare ederek çözüme politikası takip etmişlerdir.⁵⁰⁰

Şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra ülkede gerek Rum, gerekse Kıptî olsun, insanlara hiç bir dinî baskı yapılmamış, onlara sadece İslâm'a girmeleri için çağrıda bulunulmuş, müslüman olanlar din kardeşi kabul edilmiş, eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir zorlama yapılmamıştır. Her din ve mezhepten insanlar inançlarında diledikleri gibi hareket edebilmişlerdir. Bu gerçeği Hristiyanlar da itiraf etmek zorunda kalmışlardır. Mutaassıp bir piskopos olan Hanna en-Nakkûsî, Amr b. el-Âs hakkında “*O, kilisenin malından hiçbir şeye el uzatmadı. Hiçbir şeyi gaspetmedi. Bilakis ömrünün sonuna kadar kiliseleri korudu,*”⁵⁰¹ demek durumunda kalmıştır.

Müslümanların temin ettiği huzur ortamında din hürriyetine ve din adamlarına tekrar kavuşan Kıptîler, ibadethanelerini imar ve ıslah etmeye başlamışlardır. Müslümanlar, Kıptîlerin inanç hürriyetini ve kiliselerini muhafaza etmişlerdir. Hiç kimsenin kiliselere ait mal varlıklarına müdahalesine izin verilmemiştir.⁵⁰² Daha önce etnik ve dinî problemlerle boğuşan bölge toprakları, fetihten sonra bir barış ve hoşgörü yurdu olmuştur. Hiç kimse müslüman olmaya zorlanmamış, her vatandaş dinî tercihini rahatlıkla yerine getirmiş, dinî gruplardan birinin diğerine tahakkümüne izin verilmemiştir. Müslümanlar, ekonomik hayatta da Hristiyanlar lehine düzenlemeler yapmışlar, düzensiz ve adaletsiz bir şekilde ödemekte oldukları vergileri keyfî olarak artırmamışlar, üreticilerden ödeyebilecekleri kadar vergi almışlardır.⁵⁰³

Kıptîlere sağlanan engin din hürriyeti ortamı, ülkenin sonraki idarecileri tarafından da devam ettirilmiştir. Bölgede görevli idareciler, yapılan anlaşmalarda yeni

⁵⁰⁰ Âkil, Nebîh, *Târîhu Asri'r-Rasûl ve'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Dımeşk, 1981, s. 262.

⁵⁰¹ Abdülhâdî, *Fethu Mısr*, s. 44.

⁵⁰² Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 205.

⁵⁰³ Kahle, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria*, s. 29.

kilise yapmalarına izin verilmemesi hükmü olmasına rağmen, Kıptî patriklerine yeni ibadet yerleri inşâ etmeleri konusunda destek olmuşlardır. Meselâ, bu valilerden Mesleme b. Muhalled (47-62/667-682), anlaşmaya aykırı olmasına rağmen Fustât'ta yeni bir kilisenin yapılmasına izin vermesi sebebiyle kendi bürokratlarıyla ihtilâfa düşmüş, kilisenin Müslümanların yaşadıkları bölgenin dışında inşâ edildiğini ileri sürerek verdiği izni iptal etmemiştir.⁵⁰⁴ İskenderiye'de bulunan Aziz Markos kilisesi Amr döneminde inşâ edildi. Emevîler döneminde vali Abdülaziz b. Mervân zamanında (65-86/684-705), Babilon'da Mâr Corcis ve Ebû Kayr Kiliseleri inşâ edildi.⁵⁰⁵

Sağlanan bu özgürlük ortamının meyveleri zamanla kendini göstermeye başladı. Kıptî halk İslâm'ı tercih eder oldu. Emevîler döneminin sonunda Mısır'da ehli-i zimmeden çok sayıda insan İslâm'a girdi.⁵⁰⁶ Kıptîlerin Müslüman olma arzuları kendi istekleri doğrultusunda gerçekleşti. Kıptîler, Müslümanların İskenderiye ve bölgesini fethetmesinden yaklaşık iki yüz yıl sonra bu topraklarda azınlık durumuna düşmüşlerdir.⁵⁰⁷

Bütün bunların yanında Müslüman olmayan unsurlara zaman zaman katı davranıldığı da olmuştur. Makrizî, Emevîler döneminde "Mervân b. Muhammed (127-132/744-749)'in Mısır'a geldiğinde Kıptîler üzerine ordu gönderdiğini ve onları hezimete uğrattığını, Mısır emiri Abdülmelik b. Musa b. Nusayr'ın Patrik Mihail'i tutukladığını, Melkânî kilisesinin Mısır'da Patriksiz 77 yıl geçirdiğini" nakleder.⁵⁰⁸

İstenmeyen bir hadise de Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân döneminde yaşandı. O, Mısır'da yönetici olduğu zaman Hristiyanlara katı davrandı. Kurre b. Şerîk de Abdullah'ın yolunu tuttu. Daha önce görülmemiş şiddete başvurdu.⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 44.

⁵⁰⁵ Kâşif, Served, *Âşûr, Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 97.

⁵⁰⁶ Râfii, Abdurrahman-Âşûr, Saîd Abdülfettâh, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, Kâhire, 1992, s. 33.

⁵⁰⁷ Artokça, *Kıptîler*, s. 5.

⁵⁰⁸ Makrizî, *Hitat*, IV/409.

⁵⁰⁹ Makrizî, *Hitat*, IV/408.

Farklı bir uygulama ise Abdülaziz b. Mervân'ın idareci olduğu dönemde görülür. Daha önce rahiplerden vergi alınmazken, onun döneminde kendilerinden yılda bir kez bir dinar cizye vergisi almaya başladığı rivayetler arasındadır.⁵¹⁰

Makrizî'nin naklettiği bir başka hadise de Emevîler döneminde Ubeydullah b. el-Habhâb'la ilgilidir. Ubeydullah bölgenin harac âmîlliği görevine getirilmiş, halife Hişâm'a mektup yazarak Mısır topraklarının daha fazla vergiyi kaldırabileceğini bildirmiştir. İsteği kabul edilen Ubeydullah, Kıptîlere her bir dinara bir kırat⁵¹¹ artırıma gitmiştir. Böylece toplanan vergide % 4 oranında bir artış söz konusu oluyordu.⁵¹² Kıptîlerden buna isyan edenler olunca Müslümanlar onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. 107/725-726 senesinde birçok kişi bu isyan sırasında öldürüldü. Aynı şekilde Üsame b. Zeyd et-Tennûhî Hristiyanlardan harac toplamakla görevlendirildi. Rahiplerin ellerini, kendilerinin ve manastırının isminin yazılı olduğu demir bir halkayla dağlayarak mühürledi ve eli mühürsüz birini bulduğunda onları cezalandırdı. Görevlilere kendisinde belge bulunmayanlardan on dinar almalarını emretti. Farklı yerlere baskınlar düzenleyerek belgesi olmayanları tutukladı. Bir kısmının boynunu vurdu, bir kısmını ölünceye kadar sürgün etti ve kiliseleri yıktı. Halife Yezîd b. Abdülmelik (101-105/719-723)'ten sonra Hişâm b. Abdülmelik (105-125/723-742) başa geçince, Hristiyanların ahidlerine bağlı kalarak yaşantılarına devam edebileceklerinin talimatını verdi. Hanzala b. Safvân (119-124/737-741), emir olarak II. Valiliği döneminde bölgeye geldiğinde Hristiyanlara şiddet uyguladı ve kendilerine yüklenen harac vergisini artırdı.⁵¹³

Makrizî eserinde, bu şekilde bir takım rivayetlerde bulunsa da araştırma konumuzun tarihleri aralığında yaklaşık yüz on yıllık bir süre zarfında Kıptîlerin Râşid Halifeler döneminde çok rahat olduklarını, Emevîler döneminde ise inançlarına ve geleneklerine bağlı olarak huzurlu bir hayat sürmelerine rağmen zaman zaman zor günler geçirdiklerini söylemek mümkündür. Meydana gelen bir takım üzücü hadiseler

⁵¹⁰ Makrizî, *Hitat*, IV/408.

⁵¹¹ Arabistan, Mısır ve Suriye'de 1 kırat, 1/24 miskal ya da 1/16 dirhem'e tekabül ettiği için 1 altın kırat=0,176 gr., 1 gümüş kırat=0,186 gr. dır. Bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 3.

⁵¹² Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 118.

⁵¹³ Makrizî, *Hitat*, IV/408-409.

şüphesiz sebepsiz değildir. Örneğin Kıptîler'in Raşîd'de isyana kalkışmaları böyle bir sonucu meydana getirmiştir.⁵¹⁴

2. İSKENDERİYE'DE SOSYAL HAYAT

İskenderiye toprakları, farklı etnik ve dinî toplulukların bir arada hayat sürdüğü, tarih boyunca farklı kültürler tarafından gerçekleştirilen bölgesel etkileşimin yaşandığı, insanlığın önemli medeniyet merkezlerindedir. Bu şehir ve çevresi farklı unsurların yaşam şekillerini barındırabilmiş yerlerden biridir. Şehrin son sahipleri olan Müslümanların bölgeye gelmesinden önce ve sonra burada hayat süren insanlar hakkında bilgi sahibi olmak, fetih sonrası Arapların elindeki şehrin sosyal hayatını kavrama noktasında bize yardımcı olacaktır. Bu başlıkta fetih öncesi ve sonrası İskenderiye'de yaşamış milletler ve sahip oldukları kültürel birikim hakkında bilgi vereceğiz.

2.1. Şehrin En Eski Sakinlerine Dair Bazı Tespitler

İskenderiye şehrinin ilk dönemleriyle ilgili çok farklı rivayetleri ve efsanevî birtakım bilgileri muhtelif eserlerde görmek mümkündür.

M.ö. 332 tarihinde Büyük İskender'in emriyle ve Grek tarzı Hippodamos planında (dama tahtası) kurulan şehrin inşâsının tamamlanması ve Mısır'ın başşehri olarak ortaya çıkması Batlamyus (Ptolemaios) hanedanı devrine rastlar.⁵¹⁵ Şehrin inşâsında o devrin meşhur Yunan Mimarı Deinokrates'in projesi esas alındı. Sonraları Ptolemaioslar ve Romalı imparatorlar zamanında İskenderiye görkemli ve kalıcı eserlerle zenginleşti ve Antik devrin en büyük kültür merkezlerinden biri hâline geldi. Ptolemaioslar, İskenderiye'yi başkent yaptılar ve burada yaşayan Yunanlılar, sık sık çıkardıkları isyanlarla Ptolemaios Hanedanı tarihinde önemli bir rol oynadılar. M.ö. 47'de İskenderiye'ye istilâ için gelen Sezar (m.ö. 104 – m.ö. 44), burada ölümden zor

⁵¹⁴ Ahmet, Abdurrezzak Ahmet, *Târîhu Mısır ve Âsâruha'l-İslâmî, Münzû'l-Fethi'l-Arabî Hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fâtmi*, Kâhire, 1993, s. 56.

⁵¹⁵ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

kurtuldu. Octavianus (Augustus), m.ö. 30'da, kenti ve krallığı zapt ederek özel mülkü hâline getirdi. Roma egemenliğine girdikten sonra eyalet merkezi yapılan İskenderiye, bu dönemde Roma'dan sonra ikinci önemli kent olarak imparatorluk tarihinde birçok olaya sahne oldu.

İskenderiye, Roma ve Bizans hâkimiyetleri sırasında bölgenin en önemli şehri olma özelliğini muhafaza etmiş ve bunun yanı sıra askerî, dînî, ticârî ve kültürel önemini korumuştur. Ancak İskenderiye, Hristiyanlığın kabulünden sonra mezhep çatışmaları ve Bizans-Sâsânî savaşları sebebiyle çeşitli yıkımlara uğramıştır. İskenderiye şehri miladî 616 yılında Perslerin eline geçmesine rağmen, miladî 629'da tekrar Bizanslıların tahakkümüne girdi. Müslümanlar kuşattığında ise şehir, Bizans hâkimiyetindeydi.⁵¹⁶

2.2. Müslüman ve Gayrı Müslim Topluluklar

İskenderiye çok farklı dinî yapıların birarada yaşadığı şehirlerdendir. Şehirde Hristiyan topluluklar ağırlıkta olmak üzere, azımsanmayacak kadar Yahudi ve çok az sayıda putperest bulunmaktaydı. Fetihle birlikte bu topluluklara Müslüman unsurlarda eklendi.

2.2.1. Müslümanlar

İskenderiye'nin fethiyle birlikte şehrin siyasî olduğu kadar sosyokültürel alanda da Müslümanların ağırlıklarını hissettirdiklerinde şüphe yoktur. İskenderiye'nin fethi öncesi burada Müslüman unsurlara rastlamak mümkün değildir. Zaten şehir, daha önce buraya ticaret yapmak amacıyla gelmiş birkaç kişinin dışında çokça bilinen bir yer değildi.⁵¹⁷ Müslümanların İskenderiye'ye iskânı fetihle birlikte başlamıştır. Bunlar da buraya fetih gayesiyle gelmiş askerler olmuştur. Fetihle birlikte burada askerî bir güç bulunduran Müslümanlar, İskenderiye toplumunun ilk Müslüman unsurlarını oluşturmuşlardır. Şehir merkezinde kendileri için tahsis edilen

⁵¹⁶ Gırnatî, *Seyahatnâme*, s. 2.

⁵¹⁷ Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 486.

ve fetihle birlikte çoğunluğu Yahudiler ile zengin Yunanlıların oluşturduğu topluluğun burayı terketmesiyle ortaya çıkan boşaltılmış evlere yerleştiler.

İlk dönemde genellikle sadece askerlerin burada bulunması, Müslümanların sosyal hayatta kendilerini etkin bir şekilde göstermelerine engel teşkil etmiştir. Ancak daha çok askerî düşüncelerle iskân faaliyetleri yürütülmüş olsada, ilk dönemde on kadar mescid inşâ edilmiş, Müslüman toplum için yaşam alanları oluşturulmuştur. Yeni topluluk, ibadetleri için inşâ ettikleri mescidlerde yaptıkları dinî ve kültürel etkinliklerle, kutladıkları bayramlarla, ticaretleri ve ilmî faaliyetleriyle sosyal hayatın içinde yer almışlardır.

Daha sonraki dönemlerde gelen Müslümanlar aileleriyle birlikte buraya yerleşmişler, ziraatle, ticaret ve devlet idaresi başta olmak üzere birçok görevde yer alarak sosyal hayatta yer bulmuşlardır. Burada buldukları ilk dönemden itibaren şehirde bulunan Hristiyan, Yahudi ve Yunan asıllı insanlarla karşılıklı etkileşimde bulunmuşlardır.

2.2.2. Gayr-ı Müslim Topluluklar

İskenderiye'nin İslâm hâkimiyetine girdiği sıralarda şehirde başta Kıptîler olmak üzere Yunanlılar, Yahudiler ve Romalılarından oluşan dört etnik gruptan söz etmek mümkündür. Bu başlıkta zikredilen etnik gruplar hakkında bilgi verilecektir.

2.2.2.1. Kıptîler

Kıptî sözcüğü, kelime manası itibariyle antik Yunancada “Mısırlı” (Egyptian) anlamına gelen “Aegyptos” kelimesinin lafzî değişikliğe uğraması sonucunda ortaya çıkmıştır.⁵¹⁸ Bir iddiaya göre Kıptî kavramı, Hz. Nuh'un torunlarından biri olduğu rivayet edilen Kuftaim'in isminden veya Antik Mısır'daki Koptos şehrinin isminden türetilmiştir. Fakat genel kabul gören görüşe göre kıpt kelimesi Grekçeden gelmektedir. Bu kelime Mısırlılar veya Nil deltası sakinleri için kullanılırken, Hristiyanlığın Mısır'a girmesinden sonra Hristiyanlık Kıptîlerin dini olmuş, bölgede

⁵¹⁸ Artokça, *Kıptîler*, s. 4.

Kıptîlerle Hristiyanlık özdeşleşmiş, böylece Kıptî ismi Mısır'daki Hristiyan halkı ifade etmeye başlamıştır.⁵¹⁹

M.ö. 332 yılından sonra sırasıyla Pers, Roma ve Yunan egemenliği altında yaşamak durumunda kalan Kıptîler çoğu zaman sevmedikleri insanlar tarafından yönetildiler. Bilhassa Müslümanların şehri fethine yakın zamanlarda ülke içinde etnik ayırım son derece artmıştı. Bu dönemde, Mısır halkı iki tabakaya ayrılmış durumdaydı. Birinci sınıfı Bizanslılar ve Yunanlılar oluşturuyorlardı ki, bunların ekserisi bürokrasi, askerlik, ticaret ve din adamlığı gibi önemli görevler icra ediyorlardı. Mısır'ın ikinci sınıf vatandaşları ise, ülkenin gerçek sahipleri olan, en ağır ve ucuz işlerde çalışmak zorunda kalan Kıptîlerdi.⁵²⁰

Kıptîlerin ne zaman Nil vadisine geldikleri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Roma İmparatorluğu döneminde çeşitli etnik baskılara maruz bırakıldıkları ve m.s. 46 yılında Evanjelist St. Mark'ın yoğun misyonerlik faaliyetleri sonucunda din değiştirip Hristiyanlığa geçtikleri anlaşılan Kıptîler, bu tarihten itibaren Roma'nın Hristiyanlığı din olarak kabul etmesinden çok önce bu dini kabul etmelerinden ötürü din eksenli baskıların mağduru olmuşlardır.⁵²¹

Kıptîler, din hürriyetlerine Roma İmparatorluğu'nun doğu kesiminin imparatoru Konstanstin'in herkese din hürriyeti sağladığı miladî 313 tarihinde sahip olmuşlardır.⁵²² Bu tarihten itibaren Kıptî yerli halk, topluluk olma bilinci kazanmışlar, teşkilatlanmışlar ve kurulu bir manastır sistemine sahip olmuşlardır. Yine aynı tarihten başlayarak Kıptî dilinde ibadet eder hâle gelmişlerdir.

Miladî V. yüzyılda, Hz. İsa'nın doğası konusundaki görüş ayrılıkları ve Bizans'ın hâkimiyetinde kalmak istememeleri nedeniyle Doğu Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmışlardır. Bu dönemden itibaren Bizanslılarla Kıptîler arasında başlayan yoğun

⁵¹⁹ DİA, "Kıptîler", Ankara, 2002, XXV/424.

⁵²⁰ Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi" s. 148.

⁵²¹ Artokça, *Kıptîler*, s. 4.

⁵²² Erdem, *Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı*, s. 90.

mücadeleler, Müslüman orduların VII. yüzyılda Mısır diyarını fethetmelerine kadar sürmüştür.⁵²³

Kıptîler olarak bilinen Monofizit Hristiyanlığı benimsemiş Mısır halkı, monofizit mezhepleri sapkın kabul eden Melkânî Bizanslı Hristiyanlardan farklıydı. Bu fark İsa'nın doğası üzerindeki anlaşmazlıktan kaynaklanıyordu. Kıptîler onun ilâhî doğasına inanırken, Bizanslılar onun hem insan hem de tanrısal olduğuna inanıyorlardı. Sonuç olarak Mısırlılar, Bizanslılar'la en büyük rakipleri olan Sâsânî İmparatorluğu arasındaki sonu gelmez savaşların gerektirdiği masrafları karşılamak üzere yüklenen ağır vergilerden başka, yöneticilerinin elinden dinsel ayrımcılığa ve eziyete de uğradılar. Kısacası İskenderiye'nin de içinde bulunduğu bölge halkı, kendi ülkelerindeki Bizans hâkimiyetinden ve omuzlarına yüklenen sapkınlık isnadından hoşnutsuzdu.⁵²⁴

Fetihten önce İskenderiye halkı, yönetime baş vergisi ödüyordu. Bu vergi 14-60 yaş arası fertlerden alınıyordu. Ancak Romalı, Yunan ve Yahudi olan nüfuzlu kişilerden bu vergi alınmıyordu. Kıptîler, böyle bir ayrıcalığa tâbi değillerdi. Kendilerinden güçlerinin üstünde vergi tahsil ediliyordu. Bu durum idareden hoşnutsuzluğun asıl sebebini teşkil ediyordu.⁵²⁵

Mısır Hristiyanlarının çoğunluğunu oluşturan Ya'kûbîler, Bizans sarayının Ortodoks görevlilerinden katı muamele gördüklerini hiç unutmadılar. Kıptîlere bazen işkence edilmiş, kimileri denize atılmış, bir kısmı ise Bizanslıların elinden kurtulmak için patriklerinin ardına düşerek başka yerlere kaçmışlar, kalanları da inançlarını gizleyerek yaşamak zorunda kalmışlardır. Kıptîler, asırlar boyu hasret kaldıkları dinî özgürlüğü Müslümanların getirdiğine şahit oldular. Amr b. el-Âs onları vergilerini ödemek koşuluyla istedikleri gibi ibadet etme ve kiliseyle ilişkileri konusunda serbest bırakmıştır. Böylesine insanî davranışlar karşısında pek çok kişi Müslüman olmuş, bir süre sonra, Müslümanların sayısı artmıştır.⁵²⁶

⁵²³ Artokça, *Kıptîler*, s. 4.

⁵²⁴ Marsot, *Mısır Târîhi*, s. 1.

⁵²⁵ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 15.

⁵²⁶ Çağatay, Neş'et, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslâm Târîhi*, Ankara, 1993, s. 159-160.

Babilon fethi sonrasında Müslümanlarla Kıptîler arasında bir barış anlaşması imzalandı. Amr, Mukavkıs'la yaptığı anlaşmayla Kıptîlerin daha sonraki fetihlerde Müslümanlara rehberlik hizmetleri sağlamalarını temin etti. Kıptîler, İskenderiye yollarını ve Rumların kaçarken yıktıkları köprüleri tamir ettikleri gibi, Müslüman ordunun yol boyunca gıda ihtiyacını da karşıladılar. Böylece Müslümanlar Akdeniz kıyısına doğru harekete geçerek kısa bir zaman içinde İskenderiye, Berka ve Trablusgarp başta olmak üzere bütün önemli merkezleri ele geçirip Kuzey Afrika sınırına kadar ulaştılar.⁵²⁷

Savaşla fethedilmesine rağmen, Mısır topraklarının askerlere dağıtılmamasında ve ülkeye sulh yoluyla ele geçirilmiş ülke muamelesi yapılmasında, kanaatimizce burada yaşayan Kıptîlerin özel konumlarının rolü olmuştur. Mısır'ın yerli halkı, Müslümanlara karşı savaşmamış, hatta fetih esnasında onlara yardımcı olmuştur. Ülkede asıl savaş, Müslümanlarla Bizans destekli Rumlar arasında gerçekleşmiştir.

Bizans döneminde devlet baskısıyla zorla Melkânîlik mezhebine girmek zorunda kalan Kıptîlerin çoğu bu hürriyet ortamında eski mezhepleri olan Ya'kûbîliğe dönmüştür. Bir kısmı da aynı mezhepte kalmayı tercih etmiştir. Amr b. el-Âs, iki mezhebe de aynı mesafede durmuştur. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra, Kıptîlere verilen din ve dil hürriyetine rağmen, Kıptî Hristiyanların sayısı sürekli azalmıştır. Bunun sebebi de Kıptîlerin hızlı bir şekilde İslâm'a girmiş olmalarıdır. Kıptîler bazen ferdî olarak, bazen de topluluklar hâlinde İslâm'ı kabul etmişlerdir.⁵²⁸ Kıptîler, Müslümanların bölgeyi fethetmesinden yaklaşık iki yüz yıl sonra Mısır'da azınlık durumuna düşmüşlerdir.⁵²⁹

Ülkede sağlanan din serbestliğinin ardından Kıptî rahipler tekrar ortaya çıkmışlar ve Müslümanlara itaat etmişlerdi. Fetihle birlikte Kıptî Patrik Bünyamin eski makamına getirildi. Bu durum Kıptîler tarafından memnuniyetle karşılandı.⁵³⁰ Patrik

⁵²⁷ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 256, 258.

⁵²⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 24.

⁵²⁹ Artokça, *Kıptîler*, s. 5.

⁵³⁰ Kâşif, Served, *Âşûr, Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 35.

Bünyamin 39/659 yılında ölümüne kadar vazifesini İskenderiye’de devam ettirdi.⁵³¹ Bu şekilde Kıptî halkın gönlü kazanıldı. Kıptîler, şehirde itaatkâr bir topluluk olarak varlıklarını devam ettirdiler. Vergilendirmeler sebebiyle ortaya çıkan küçük birtakım ayaklanmalar dışında idareye karşı siyasî nitelikli herhangi bir başkaldırılarını olmadı.

İskenderiye’nin Müslümanlar tarafından fethinden sonra Kıptîler Grekçeyi (Yunanca) büyük ölçüde terkederek ana dilleri olan Kıptîceyi tekrar canlandırmışlardır. Hatta Grekçe olan mezar kitâbeleri Kıptîce yazılmaya başlanmıştır. Emevî valisi Abdullah b. Abdümelik (86-90/705-708) dönemine gelindiğinde Arapçanın resmî yazı dili olarak kabul edildiğini görüyoruz. 101/720 yılına kadar bazı papirüslerde Grekçe ve Arapça yazılara birlikte rastlanılmış, 163/780’de Grekçe yazılan papirüsler görülmüştür. Öte yandan halkın büyük çoğunluğu Kıptîceyi kullanmaya devam etmiştir. Arapçanın resmî dil olarak kullanılmaya başlanması ve ihtidâ hareketleri sonucunda Müslüman olanların Arapçayı öğrenmeye yönelmeleri üzerine, Kıptîce birkaç asır içinde günlük hayattan kalkmış, yalnız kiliselerde ibadet dili olarak varlığını sürdürmüş ve XII. yüzyıldan sonra da halk tarafından anlaşılamayan bir dil hâline gelmiştir.⁵³²

Kıptîler fetihten hemen sonraki dönemde sahip oldukları resmî görevlerine devam etti. Özellikle vergilerin toplanması gibi konularda kendilerinden faydalanıldı. Bu uygulama Emevîlerde Abdümelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanına kadar devam etti. Zamanla bu vazifelerde görevli değişikliğine gidildi. Ancak bu uzun yıllar aldı.⁵³³ Böylesine bir özgünlük ortamında Kıptîler istedikleri meslekleri yaptıkları gibi, hiçbir mesleği yapma noktasında herhangi bir baskıyla da karşılaşmadı.

2.2.2.2. Yunanlılar

İskenderiye ve bölge halkı ırk bakımından, Akdeniz ırkının bir kolunun zenci unsurlarla karışmasından meydana gelmiştir. En önemli etnik farklılık, Pysematik’in döneminde bölgeye Yunanlıların gelmesiyle ortaya çıktı. XXVI. sülale içerisinde yer

⁵³¹ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde, Beyrût, 1988, II/270; Rufeyle, *Târîhu’l-Ümmeti’l-Kıptiyye*, s. 62.

⁵³² DİA, ”Kıptîler”, *DİA*, XXV/425.

⁵³³ Kâşif, *”Ta’rîbu Muctemei’l-İskenderiyye”*, s. 195.

alan Pysematik, orduda ilk kez Yunanlı askerler kullanmaya başladı. Bu vesileyle ülkeye gelen Yunanlılar, burada bir yabancı çekirdeği oluşturdu. Mısır'daki Suriyeliler ve Yahudilerle kaynaşmış vaziyette yaşayan yerli halk, ülkeye yeni gelen Yunanlılara alışamadı. Çünkü Yunanlıların yaşam tarzları yerli halka uymuyordu. Yunan diline hayran olan bazı idareciler, Mısırlı çocukların Yunanca tahsil görmelerini emrettiler. Halk ise hükümdarlarının aksine hem Yunanlılardan, hem de Yunancadan nefret ediyordu.⁵³⁴

Zamanla İskenderiye ve çevresinde Grek (Eski Yunan) kökenli insanların ağırlığı kendisini hissettirir olmuştu. Greklerin sadece kendileri değil kültürleri de buraya gelmişti. İskenderiye Müslümanlar tarafından fethedilince Grek aileler çareyi büyük çoğunlukla şehri terketmekte buldular. Böylece ülkeye sonradan eklenen ve zamanla şehrin önemli bir unsurunu teşkil eden bu kişiler, İskenderiye'de rol aldıkları sahneden çekilmiş oldular.⁵³⁵

Şüphesiz İskenderiye tarihinde Yunanlıların etkisi büyüktür. Şehrin planlayıcısı olan mimar Deinokrates Yunanlıdır.⁵³⁶ İskenderiye, kuruluşundan itibaren zamanla adeta Yunan medeniyetinin başkenti oldu. Ancak zaman zaman şehirde Yunanlılarla başka etnik gruplar arasında çatışmalara varan sürtüşmeler de yaşanmıyor değildi. Örneğin Neron döneminde (m. s. 54-68), Yahudilerle Yunanlılar arasındaki problemler günden güne arttı. Yahudiler İmparator Tirâcân döneminde birçok kez ayaklandılar. Bu ayaklanmalar şehirdeki birçok mimarî yapının yok olmasına sebep oldu. Yahudi Mahallesi ve en büyük kilise yıkıldı. Yahudiler de Yunanlılara ait bir mabedi yaktılar.⁵³⁷

Yunanlıların şehre en büyük katkıları, ortaya koydukları ilim ve kültür hazinesi yönüyle olmuştur. İskender'in ölümünden sonra onun komutanlarından biri olan Batlamyus Soter, İskenderiye'yi ülkesinin başkenti yaptı. Bu komutan, daha sonra bu şehirde Yunan kültür ve ilimlerinin okutulduğu bir akademi kurdu. Batlamyus bu

⁵³⁴ Özer, *Mısır Tarihi*, s. 311.

⁵³⁵ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 30.

⁵³⁶ Terzioğlu, "*İskenderiye Kütüphanesi*", s. 427.

⁵³⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 40-41.

akademinin yanında bir de kütüphane açtı.⁵³⁸ Dünyaca ünlü İskenderiye Kütüphanesi'nde Yunanca eserlerin kopyaları büyük bir yekûn tutmaktaydı. İlim adamları da çoğunlukla Yunanlılardı.⁵³⁹ Milâdî VII. yüzyıla gelindiğinde Müslümanların İskenderiye'yi fethinden önce Yunanca resmi dil idi. Fakat bu, halkın devamlı kullandığı bir dil olmadı. Yunanlılar daha çok şehir merkezinde varlık gösteriyorlar, şehir dışındaki yerlerde varlıkları hissedilmiyordu.⁵⁴⁰

Yunanlılar çoğunlukla İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulduğu İskenderiye'nin en seçkin mahallelerinden biri olan Melikî (Brucheion) Mahallesinde yaşıyorlardı.⁵⁴¹ Şehrin ev mimarisine Yunanlılar etki etmişlerdi. Bu etkiyle Melikî Mahallesinin dışındaki birçok ev Yunan mimarisiyle inşâ edildi. Roma hâkimiyeti döneminde halk sınıfları arasında çok belirgin farklılaşmaların başladığını görüyoruz. İskenderiye'de Yunan kökenliler çeşitli imtiyazlar elde ettiler ve şehrin üst tabaka insanları hâline geldiler.⁵⁴²

Fetih gerçekleştiği sırada kiliselerde dinî eğitim Yunanca yapılıyordu. Siyasî ve kültürel baskıyla Yunanca olan ibadet dili fetih sonrasında eski hâline yani Kıptîceye çevrildi. Daha önce baskı yoluyla Yunancaya çevrilmiş olan yerleşim yerleriyle köylerin isimleri de aynı şekilde tekrar Kıptîce oldu.⁵⁴³

İskenderiye'deki Yunanlılar, Roma hâkimiyetinin son zamanlarında ve Perslerin şehre hâkim oldukları dönemde daha önce sahip oldukları imtiyazlarını kaybetmeye başladılar. Son aşama olarak şehrin Müslümanlar tarafından fethiyle birlikte de birçok Yunan bilim adamı ve halk topluluğu yapılan anlaşmaya uygun olarak kendi tercihleriyle şehri terk etti.

⁵³⁸ Fazıl, Halil İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, sy. I, Ocak-Haziran, Şanlıurfa, 2001, s. 169.

⁵³⁹ Ünver, "21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi", s. 790.

⁵⁴⁰ Kâşif, İsmail, "Ta'ribu Muctemei'l-İskenderiyye", *Muctemeu'l-İskenderiyye Abre'l-Usûr*, İskenderiye, 1973, s. 198; Râfîi, - Âşûr, *Mısr fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 74.

⁵⁴¹ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 18.

⁵⁴² Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

⁵⁴³ Ahmet, Abdürrezzak, *Târîhu Mısr*, s. 49.

2.2.2.3. Yahudi Topluluğu

Daha önce dinî bir topluluk olarak konu edindiğimiz Yahudiler, bu başlık altında etnik bir kimlik olarak konu edilecektir. Yahudilik Mısır'da yayılan ilk ilâhî dindir. İskenderiye şehri, kuruluşundan itibaren Yahudiler için güvenli bir merkez olmuştur. Yahudiler kendi yurtlarında gördükleri baskılar sebebiyle buraya sığınmışlardır. İskenderiye'de Yahudilerin Yunanlılarla kaynaşmaları neticesinde felsefe ilmi gelişme gösterdi. Yahudilerin sahip olduğu vahiy kültürüyle Yunanlıların uğraştıkları felsefe ilmi imtizaç etmiş, felsefe kuvvet kazanmıştır. Hristiyanlık ortaya çıkınca Yahudilerle Yunanlılar birbirine daha fazla yakınlaşmışlardır.⁵⁴⁴

Romalılar bölgeye hâkim olunca, bu durumu Yahudiler memnuniyetle karşıladılar.⁵⁴⁵ Yahudiler İskenderiye'de önemli bir mevki elde etmiş olsalar da birtakım çatışmaların dışında kalamamışlardır. Romalılar döneminde zaman zaman fitneler, iç karışıklıklar ve ayaklanmalar yerli halk unsurları arasında Mısır'da ve özellikle de İskenderiye'de kendini gösterdi. Miladi I. asırda Yahudilerle Yunanlılar arasında İskenderiye'de çok büyük çatışmalar meydana geldi. Bunların en büyüğü miladî 38 senesinde meydana gelen hadiselerdir. Çıkan olaylarda çok sayıda Yahudi katledildi. Olaylar güçlkle yatıştırıldı.⁵⁴⁶

Yine m. I. asrın ortalarında ve II. asrın başlarındaki ayaklanmalarda binlerce Yahudi öldürüldü.⁵⁴⁷ Milâdî III. yüzyıla gelindiğinde Hristiyanlık inancının büyük oranda taraftar bulduğunu ve bu taraftarların da genellikle İskenderiye Yahudileri olduğunu görüyoruz.⁵⁴⁸

Etnik bir kimlik olarak kendilerine has anlayışları olan Yahudiler, İskenderiye şehrinin doğu bölgesinde ikamet ediyorlardı.⁵⁴⁹ Bu mahalleye Yahudi Mahallesi

⁵⁴⁴ Zeydan, *İslâm Medeniyet Târîhi*, III/272.

⁵⁴⁵ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 40.

⁵⁴⁶ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 132.

⁵⁴⁷ Görgün, "Mısır", *DİA*, XXIX/557.

⁵⁴⁸ Apak, *Amr b. el-Âs*, s. 90-91.

⁵⁴⁹ Abdülhamid Muhammed Ömer, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 2010, s. 21-22.

(Delta Mahallesi) denirdi. Mahalle büyük doğu limanının arka kısmındaydı. Kânûbî yolunun başlangıcından Melikî Mahallesinin güneydoğusuna kadar uzanırdı.⁵⁵⁰

Fetihten sonra Yahudiler ehli zimmet kabul edildi. Amr b. el-Âs, fetih sonrası şehirde kalan Yahudileri cizye vergisiyle sorumlu kıldı. Fetihle birlikte şehri terk etmeyen Yahudilerin konumu kanunî ve ictimaî açıdan iyileşti.⁵⁵¹ Fetihten sonra Yahudi sakinlerden büyük bir kısmı şehri terk etti. Halbuki İskenderiye anlaşmasına uygun olarak, isteyen Yahudiler şehirde kalabileceklerdi. İbn Abdilhakem, kadın ve çocukları dâhil edip etmediğini belirtmediği rivayetinde, Amr'ın şehre girdiği gece 70.000 Yahudi'nin şehri terk ettiğini söyler.⁵⁵²

Kendi inançlarına sıkı bir şekilde bağlı olan Yahudi topluluğunun İskenderiye'de kalabalık bir nüfusa sahip olduğu bilinmesine rağmen, kaynaklarda kendilerine ait olan mabetleri hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

2.2.2.4. Romalılar

Milattan önce otuz yılından itibaren Romalıların hükmü altına giren Mısır toprakları, binlerce yıla uzanan tarihinde yeni bir döneme daha girmiş oldu. Bu dönem miladi 395 yılına kadar devam edecek bir süreci kapsamaktadır.⁵⁵³

Romalılar hüküm sürdükleri dönemde burada varlık göstermeye çalışan Hristiyanlara büyük zulümler yaptılar. M.s. 313 tarihine gelindiğinde Hristiyanlığın Romalılar döneminde resmî din kabul edildiği görülecektir.⁵⁵⁴

Şehirde yönetenler ve yönetilenler olmak üzere aralarında büyük mesafelerin bulunduğu iki tabaka meydana gelmiş, Romalılar yönetenler kısmını oluşturmuşlardır. Asırlar boyu halkın maruz kaldığı baskılar, Müslümanlara şehrin fethi için avantaj sağlamıştır.

⁵⁵⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27; Abdülhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 21-22.

⁵⁵¹ Kâsım, *el-Yehûd fî Mısır*, s. 12.

⁵⁵² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 106.

⁵⁵³ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, s. 193.

⁵⁵⁴ Artokça, *Kiptiler*, s. 10.

Halka inanç yönünden gösterilen bu ayrımcı politikanın ekonomik anlamda da karşılık bulduğunu görüyoruz. Mısır halkı Romalıların son döneminde büyük fakirlik içindeydi.⁵⁵⁵ Halk yönetime baş vergisi ödemeye devam ederken vergiler de son dönemde iyice artırılmıştı.⁵⁵⁶ Baş vergisi halkın büyük çoğunluğundan alınırken, Romalı, Yunanlı ve Yahudi olan imtiyazlı kişilerden alınmıyordu.⁵⁵⁷ Hâliyle vatandaşlar arasında uygulanan ekonomik ayırım, ağır vergi yükü altındaki halk nezdinde yönetime öfke duyulmasına sebep oluyordu.

Romalılar, şehrin kuzeydoğu bölgesinde, Yahudi Mahallesinin hemen batısında kendilerine ait, çoğunlukla yöneticilerin yaşadığı bölgede oturuyorlardı.⁵⁵⁸

2.3. Araplaştırma ve İskân Faaliyetleri

İskenderiye fetih öncesi genel itibariyle farklı mezhep müntesiplerinin oluşturduğu Hristiyanlardan ve Yahudi topluluktan oluşan bir şehirdi. İnsanların ağır Bizans vergileri altında sıkıntı içinde yaşamaları, etnik ve mezhepsel baskılar halkı çileden çıkarmaya yetmişti. Müslümanlar fetih için surların önüne geldiğinde yerli halk olan Kıptîlerin, şehrin yeni idarecisi olacak insanları hoşnutlukla karşıladıklarını görüyoruz.

Araplar, İskenderiye'ye girdiğinde kullanımda olan iki dil vardı. Bunlardan birisi genelde Yunanlıların kullandığı Grekçe idi. Bu dil, bilim diliydi. Aynı zamanda halka zorla dayatılan resmî dildi. Yunanca daha çok bilim çevrelerinde konuşuluyor, şehir merkezinde kullanılıyordu. Fakat bu hiçbir zaman halkın devamlı kullandığı bir dil olmadı. Bir diğer dil ise yerli Kıptî halkın kullandığı Kıptîce idi. İskenderiye'ye Arap unsurunun dâhil olmasıyla Arap dili kısmen kullanılmaya başlandı.⁵⁵⁹ Şehirde Arapçanın dil olarak kullanılmaya ve halkın yeni din İslâm'ı kabul etmeye başlaması Araplaşmanın en belirgin özellikleri olarak görülmelidir. Bu iki unsurun etkisiyle

⁵⁵⁵ İskenderî, *Târîhu Mısr*, s. 137.

⁵⁵⁶ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/300.

⁵⁵⁷ Abdülhâdî, *Fethu Mısr*, s. 15.

⁵⁵⁸ Ebyârî, Fethi, *Menâratü's-Sekâfe*, "el-İskenderiyye", Kâhire, 2008, III/16; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27.

⁵⁵⁹ Kâşif, "Ta'ribu Muctemei'l-İskenderiyye", s. 198.

İskenderiye halkının yaşayışı ve âdetlerinde bir takım değişiklikler kendisini gösterecektir.

Müslümanlar fetihten sonra yerli halkın inancına ve etnik kimliğine kesinlikle karışmamışlar, herkes inandığı gibi yaşamaya devam etmiştir. Eski kiliseler tamir edilmiş, ihtiyaç duyulduğu zamanlarda yenilerinin yapılmasına müsaade edilmiştir. Yerli halka sağlanan serbestlik sayesinde Müslümanlara sempatiyle yaklaşılsa da, İskenderiye'nin fethinden sonra ilk dönemde nüfusun çoğunluğu önceki dinlerinde kalmış ve kendi dinlerini ve dillerini değiştirme yoluna gitmemiştir. Böylece, zamanla gerçekleşecek olan Araplaşma, iskân ve İslâmlaşma birkaç yüzyıl almıştır.⁵⁶⁰ Zamanla şehir, Yunan fikir akımının başkenti olma özelliğini kaybetmiş, Müslümanların buraya gelişiyle yeni bir süreç başlamıştır.⁵⁶¹

Araplar, Mısır'da iktisadî yönden gayrı Müslimlere cizye vergisi uygularken tarım alanlarındaki mülkiyete, vergi karşılığı dokunmadılar. Sonraları doğudan gelerek Kuzey Afrika'ya gitmekte olan Arap topluluklarından bazıları Nil vadisine, savaşlar nedeniyle Mısır'a gelen Arap askerleri de Mısır'ın kıyı ve iç kesimlerine yerleştiler. Böylece Müslüman Arap nüfusu yavaş yavaş arttı. Bu nedenle Arap dili, Grekçenin yerini ancak m. VIII. yüzyıldan itibaren alabildi.⁵⁶²

Fetihden sonra Müslümanların Kıptîlere devlet kapılarını açmaları bu sürece olumlu katkı sağlamıştır. Pek çok dairede Kıptî memur istihdam edilmiştir. Mısır'ın ilk valisi Amr b. el-Âs, Rumların vergilerini toplama işinde Kıptîleri görevlendirmiş, Arap görevli istihdam etmemiştir. Bu uygulama Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanına kadar sürecektir.

Araplaştırmada önemli bir etken de, divanların Arapça yazılmaya başlanmasıdır. Bu sayede yerli halktan idarî görevi olanlar Arapça öğrenmek zorunda kalmışlardır.⁵⁶³ Buna rağmen Arap dilinin şehirde İslâm dininden daha yavaş

⁵⁶⁰ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 2.

⁵⁶¹ Zağlûl, "*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtûmî*", s. 103.

⁵⁶² Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, s. 107.

⁵⁶³ Râfîi, -Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 34; Kâşif, "*Ta'ribu Muctemei'l-İskenderiyye*", s. 198.

yayıldığını görüyoruz. İslâm'ın yayılışı, Arapçanın da yayılmasını hızlandırmış, İslâmlaşmayla birlikte Arap dili, yazı ve konuşma dili olmaya başlamıştır.⁵⁶⁴

Yerli halka Mekke, Medine gibi bazı kutsal mekânlar hariç ülkenin herhangi bir yerine gitme konusunda kısıtlama getirilmeyerek kendilerine tam bir seyahat hürriyeti sağlanmıştır. Ülkeye gelen Müslümanlarla yerli halk bir araya gelerek bir bütünlük oluşturmuşlar, böylece ülkede bir güven ve huzur ortamı sağlamışlardır.⁵⁶⁵ Sağlanan bu huzur ortamı halkın bir kısmının Araplara sempati duymasına, dolayısıyla Arap dilinin de sempati görmesine sebep olmuştur.

Amr, fetih için Mısır topraklarına sefer düzenlediğinde yanında çoğunluğu Yemenli askerlerden oluşan yaklaşık 3.000 kişilik bir topluluk vardı. Bunlar Fustât, Cîze ve İskenderiye'ye yerleştiler.⁵⁶⁶ İskenderiye'ye gelen topluluk, boş buldukları evlere yerleşti.⁵⁶⁷ İskenderiye'de Arap halk "ehâiz" adını verdikleri ganimet olarak ele geçirdikleri yerlerde yaşıyorlardı.⁵⁶⁸ Amr b. el-Âs, Mısır valiliği yaptığı dönemde İskenderiye'yle özel olarak ilgilenmiş ve buraya bir garnizon kurmuştur. Ayrıca Lahm, Cüzâm, Kinde, Ezd ve Huzâa kabilelerinden birçok kişiyi buraya yerleştirmiştir.⁵⁶⁹ Mısır'a gelen Arap askerlerinin içinde Kureyşli azdır. Amr'ın Mısır'a getirdiği kabileler Mehra, Tücîb, Lahm, Cüzâm, Benû Bahr, Ğâfig, Hadramevt, Yahsab, Meâfir, Sebe', Müzâaane, Benû Vâil, Müzhic, Ğatîf, Beliyy, Havlân, es-Sadiff kabileleri idi.⁵⁷⁰ Bunlardan Lahm kabilesi Kevmü'd-Dekke'ye, Cüzâm kabilesi Rakketü Cüzâm bölgesine yerleştirilmiştir.⁵⁷¹ Kinde kabilesi Berâkil'e, Ezd kabilesi Hârate'l-Ezdî'ye, Hadramevt kabilesi Şâriu'l-Hadârime'ye, Huzâa ve Müzâane kabilesi ise İskenderiye'nin doğu bölgesinde bulunan Ebû Kayr'a yerleştirilmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁴ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 100.

⁵⁶⁵ Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi", s. 158.

⁵⁶⁶ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 102.

⁵⁶⁷ Kâşif, "Ta'ribu Muctemei'l-İskenderiyye", s. 193.

⁵⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 157.

⁵⁶⁹ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, s. 574.

⁵⁷⁰ Mu'nis, Hüseyin, *Târîhu'l-Hadârati'l-Mısriyye (el-Asru'l-Yûnânî ve'r-Rûmânî ve'l-Asru'l-İslâmî)*, Mısır, tsz, II/364; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 91.

⁵⁷¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 91.

⁵⁷² Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 92.

İskenderiye’de kalıcı iskân, fetihten çok sonra başladı. Başlangıçta Arapların küçük askerî birlikleri geçici bir süre yaz ve kış görevleri için terkedilmiş evlere yerleştirildiler. Daha sonra Emevîler döneminde Muâviye zamanında buraya yaklaşık 27.000 kişilik büyük bir askerî birlik, sürekli olarak yerleştirildi.⁵⁷³

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân, yönetim dilini ve maliye dilini Arapçalaştırma faaliyetlerine başladı ve 76/695’de ilk parayı bastırdı. Öncesinde Fars ve Bizans paraları tedavüldeydi.⁵⁷⁴ Vali Abdülaziz b. Mervân ise İncil’i, bazı kitapları ve yazışmaları Arapçalaştırma faaliyetlerini başlattı.⁵⁷⁵ Bu çalışmalar da bölgeyi Araplaştırma noktasında katkı sağladı. Şehrin hızlı bir şekilde Araplaştırılmasında bir diğer önemli etken de, evlilikler ve muvâlât olmuştur.⁵⁷⁶ Evlilikler, Arap unsurlarla yerli unsurların kaynaşmasına büyük katkılar sağlamıştır.

Emevîler döneminde bölgenin Harac âmillerinden Ubeydullah b. Habhâb, 109/727’de Hişâm b. Abdülmelik’e gelerek bölgede güney Araplarının hâkimiyetini kırmak için Kaysîlerden ve Kuzey Araplarından Mısır’a insan nakletmek istediğini söyledi. Yaptığı teklif kabul edildi ve aynı yıl Kays kabilesinden yaklaşık 3.000 aile bölgeye yerleştirildi.⁵⁷⁷ Daha önce fetih için buraya gelen Müslümanlara konulan ziraatle uğraşma yasağı kaldırılarak, bu kişilerin ziraatle meşgul olmaları emredildi.⁵⁷⁸ Bu iskân faaliyeti, Mısır topraklarında Arap dilinin ve İslâm’ın yayılmasındaki etkili girişimlerden birisi oldu.⁵⁷⁹

Artık h. III. asra gelindiğinde Mısır halkından büyük bir topluluk Müslüman olmuş, Arapça bütün Mısırlıların kullanacağı ortak bir dil hâlini almıştı. Daha önce Kıptîce olarak yazılan divanlar, yazışmalar ve ilmî çalışmalar artık Arapça kullanılarak yapılıyor, Müslümanların dışında kalan Yahudi ve Hristiyan topluluklar da Arap dilini

⁵⁷³ Suyûtî, *Husnü’l-Muhâdara*, I/163; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*, s. 258.

⁵⁷⁴ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 2005, s.122-123; Kâşif, “*Ta’rîbu Muctemei’l-İskenderiyye*”, s. 195.

⁵⁷⁵ Kâşif, “*Ta’rîbu Muctemei’l-İskenderiyye*”, s. 195; Ahmet Abdurrezzâk, *Târîhu Mısır*, s. 57.

⁵⁷⁶ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 5.

⁵⁷⁷ Kâşif, “*Ta’rîbu Muctemei’l-İskenderiyye*”, s. 199; Râfîi, -Âşûr, *Mısır fî Usûri’l-Vüstâ*, s. 41.

⁵⁷⁸ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre’l-Usûr*, s. 103.

⁵⁷⁹ Ahmet Abdurrezzâk, *Târîhu Mısır*, s. 55.

kullanıyorlardı.⁵⁸⁰ Öyle ki Saîd b. el-Patrîk⁵⁸¹ gibi Kıptî müellifler bile eserlerini Arapça olarak kaleme aldılar.⁵⁸²

Bu arada bir kısım Kıptîlerin cizyeden kurtulmak için İslâm'ı kabul ettiklerine yönelik iddialar mevcuttur. Çünkü Hafs b. Velîd, Mısır'da valiyken (126/744) Müslüman olanların cizye vermeyeceğini söyleyince 24.000 kadar Hristiyanın Müslüman olduğu söylenir. Buna benzer bir bildiri de 132/750 de Abbâsî devletini kuran Ebu'l-Abbas Abdullah tarafından yayınlanmıştı.⁵⁸³

Müslümanların dışında kalan topluluklar cizye ödemeyi zillet olarak görüyorlardı. Ancak Kıptîlerin cizyeden kurtulmak için Müslüman oldukları iddiasının gerçeği yansıttığı söylenemez. Çünkü onlar cizye vermemek için Müslüman olsalar bile, içlerinden zekât vermesi gerekenler bu kez de zekât sorumluluğundan kurtulamayacaklardı.⁵⁸⁴

2.4. Yönetime Karşı Gerçekleştirilen İsyenlar

Gerek Mısır genelinde gerekse İskenderiye'de Müslümanların idaresi altındaki halk huzurlu bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşler; daha önce ülkede bulunmayan güven ve huzur ortamı tekrar sağlanmıştı. Bu sebeple İskenderiye Kıptîleri, Hz. Ömer dönemini kendileri için en mutlu dönem olarak kabul etmişlerdir. Fetih öncesi Bizans döneminin aksine, halkın devletle bütünleşmesi sağlanmıştı. Kıptî halk, sadık bir millet olarak huzura katkı sağlamıştı. Öyle ki bu huzur ortamı İskenderiye'nin fethinden itibaren zaman zaman inkıtaya uğrasa da, Abbâsîler dönemine kadar durum bu şekilde devam edip gitmiştir. Bu başlık altında fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar İskenderiye'de ve bölgede yönetime karşı gerçekleştirilen isyan nitelikli hareketler ele alınacaktır.

⁵⁸⁰ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 48. Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 101.

⁵⁸¹ Saîd b. el-Patrîk, zamanın önde gelen ilim adamlarından Mısırlı bir tabib idi. H. 263'de doğdu. El-Kâhir'in hilâfetinin ilk senesinde 321/933'de patrik olarak İskenderiye'ye görevlendirildi. Bu görevde tam 7 yıl 6 ay kaldı. 328/940'da öldü. Bkz. Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek, (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Thk. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa, Beyrût, 2000, XV/127.

⁵⁸² Mu'nis, *Târîhu'l-Hadâratil-Misriyye*, II/370; Râfii, - Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 35.

⁵⁸³ Çağatay, *İslâm Târîhi*, s. 160.

⁵⁸⁴ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 100.

Fetihle birlikte Kıptîlerden oluşan yerli halk şehrin yeni sahiplerine kucak açmıştır. Fakat İskenderiye sadece Kıptî halktan oluşmuyordu. Kıptîlerin yanısıra Rumlar başta olmak üzere irili ufaklı birçok topluluk vardı. Müslümanlara yönelik ilk isyan hareketi fetihten hemen sonra Hz. Osman'ın halifeliği döneminde meydana gelmiştir. Amr b. el-Âs'ın valilik görevinden azledilmesinden sonra İskenderiye'nin de içinde bulunduğu Mısır topraklarının idaresine Abdullah b. Sa'd getirilmişti. Amr'dan sonra vali olan Abdullah gelirleri artırmakla birlikte, halkın üzerine ağır vergiler yükledi. İskenderiyelilerin isyanının sebebi artırılan bu vergilerdi. Baş vergisi olan cizyenin miktarı belli idi. Fakat arazi vergisinin tahsil edilmesinde kurallara riayet edilmiyordu.⁵⁸⁵

İskenderiye'de birtakım iç çekişmeler yaşanıyor. Şehirdeki bu durum Rumları harekete geçirmiştir. Onlar, Bizans İmparatoru II. Kostans'a (21-47/641-668) mektup yazarak yardım istediler. Mektuba II. Kostans ordu göndererek cevap verdi. Manuel İskenderiye'de bulunan az sayıdaki muhafız birliğini katletti.⁵⁸⁶ Rumlar köyleri talan ettiler. Bu durum halkın nefretine sebep oldu.⁵⁸⁷

Bu arada bazı müellifler Bizanslıların isyan etmeleriyle ilgili olarak şöyle bir rivayet nakledebilirler: “Rum olan İhnâ Meliki Talmâ, İskenderiye'nin birinci fethinden sonra Amr'a gelerek kendilerine itaat edeceklerini belirtmiş ve ne kadar cizye ödemeleri gerektiğini sormuştur. Amr ise Talmâ'nın hoşuna gitmeyecek türden ifadeler kullanmıştır.⁵⁸⁸ Amr'ın sözleri İhnâ Meliki'ni öfkelenmiş, Müslümanlara karşı kin gütmesine sebep olmuştur. Bizans İmparatoruna gelen İhnâ Meliki yalnız gittiği yoldan Komutan Manuel'le birlikte dönmüştür.⁵⁸⁹ İbn Abdilhakem'de geçen İhnâ lideriyle ilgili hadisenin gerçek olup olmadığı bir yana, gerçek olan bir durum var ki, o da halkın vali Abdullah b. Sa'd döneminde yüksek vergiler sebebiyle idareden şikâyetçi oluşuydu.

⁵⁸⁵ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 245.

⁵⁸⁶ Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Harâc*, I/341; Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 233-234.

⁵⁸⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ*, s. 69.

⁵⁸⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 204; Kilâî, *el-İktifâ*, II/358; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/159.

⁵⁸⁹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/159; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 249.

Yönetime karşı gerçekleştirilen bir başka isyan hareketi, Hâricî nitelikli kalkışmalardır. Her ne kadar merkezi Irak bölgesi olsa da, İskenderiye şehri konumu sebebiyle 80/700 ve 90/710'lu yıllarda Halife karşıtı Hâricîlerin merkezi hâline gelmişti.⁵⁹⁰ 91/710 yılında Hâricîlerin çıkardığı isyanları bastıran Kurre b. Şerîk, kendisine komplo hazırlayan Hâricî lideri Muhâcir b. Ebu'l-Müsennâ et-Tücîbî'nin de aralarında bulunduğu yüz kadar Harici'yi İskenderiye'de yakalamış ve cezalandırmıştır.⁵⁹¹ Kaynakların verdiği bilgilere göre Mısır valisi Kurre b. Şerîk, İskenderiye'ye giderken Hâricîler ondan kurtulmak için bir plan hazırladılar. Bu gayeyle bunlardan yüz civarında kişi Fener'in yakınındaki bir meydana toplandılar. Toplantı haberi valiye ulaşınca, kendisi için hazırlanan suikast planından yara almadan kurtuldu. İsyancıları tutuklayan vali, onları ölümle cezalandırmadan önce Fener'in zemin katında bir süre hapsedti.⁵⁹²

Emevîler döneminde İskenderiye'de hayat süren Kıptîlerin tepkisine sebep olan bir takım davranışların bazı idareciler tarafından ortaya konulduğunu görüyoruz. Bunlardan birisi Yezîd b. Abdülmelik (101-105/719-723) zamanında Kıptî kiliselerinin şekil ve putlarının kırılması olaylarıdır.⁵⁹³

İskenderiye'de yaşanan isyanların genellikle ekonomik boyutunun olduğu aşikârdır. Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdilmelik'in valisi Hurr b. Yûsuf'un (105-108/724-727) valiliği döneminde harac âmili olan İbnü'l-Habhâb tarafından harac vergileri artırıldı. Vergilerin artırılması halk nezdinde rahatsızlıklara sebep oluyordu. 107/725 senesine gelindiğinde uygulanan ağır vergi politikaları sebebiyle Kıptîler isyan ettiler. Hurr b. Yûsuf bu isyanları şiddetli bir şekilde bastırdı ve çıkan olaylarda birçok Kıptî öldürüldü.⁵⁹⁴ Bir başka isyan da Saîd Kıptîleri tarafından 121/739'da gerçekleştirildi. Hanzala b. Safvân (119-124/737-741) onlarla savaştı. Onlardan birçok kişiyi öldürerek isyanı bastırdı.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 261.

⁵⁹¹ Özkuyumcu, Nadir, "Kurre b. Şerîk", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/446.

⁵⁹² Zağlûl, "Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî", s. 105.

⁵⁹³ Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, s. 118.

⁵⁹⁴ Ahmet Abdurrezzâk, *Târîhu Mısır*, s. 55.

⁵⁹⁵ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 68.

Halife Mervân b. Muhammed, görevi süresince İskenderiye'ye çok önem verdi. İskenderiye'ye dört kez geldi. Şehir âdeti ikinci başkent oldu.⁵⁹⁶ Fakat Emevîler döneminin sonuna gelindiğinde 132/750'de Raşîd'de Kıptîler ayaklandı. Mervân b. Muhammed onlara ordu gönderdi ve isyancıları yendi.⁵⁹⁷ İbn Haldûn, Mervân b. Muhammed'in halifeliği döneminde İskenderiye ve Mısır'da Hristiyanların şiddetle karşılaştığını, mala hasar tazminatı aldıklarını ve İskenderiye patriği Ebû Mihâîl'in tutuklandığını ifade eder.⁵⁹⁸ Emevî devletinin 132/750'de sona ermesine kadar olan sürede İskenderiye zaman zaman isyan ve baş kaldırırlarla gündeme gelmiştir. Fakat genel olarak baktığımızda şehrin, fethinden Abbâsîler'e kadar geçen yaklaşık yüz on yıllık dönemde sükûnetle idare edildiğini söylemek mümkün olacaktır.

2.5. Halk Oyunları ve Bayramlar

Her milletin kendine has örf ve âdetleri vardır. Kaynaklarımız İskenderiye'de de bu şekilde bayram günlerinin varlığını haber verir.

Şehirde asırlar öncesine dayanan geçmişle, bir oyunun oynandığı rivayet edilir. Muhtemelen Amr b. el-Âs'ın Câhiliye döneminde İskenderiye'ye yolu düştüğünde, kendisine dîbâc ismi verilen ipek bir elbise giydirelerek katıldığı top oyunu budur.⁵⁹⁹

Rivayetlere göre Amûdu's-Sevârî'nin⁶⁰⁰ olduğu yerde her yüzyılın başında bir kez oynanan bir oyunları vardı. Bu oyunu seyretmek için genç-yaşlı herkes oyun alanına gelirdi. Oyunu ittifakla Ka' b b. Abdi'l-Gıfârî'nin⁶⁰¹ şehre getirdiği rivayet edilir. Ka' b b. Adî bu bayramlardan birinde bulunmuş ve gördüklerini şöyle anlatmıştır: “İskenderiye'ye gitmiştim. Her yüzyılın başında yapılan bir bayrama rast geldim. Oynayacakları oyunları oynuyorlardı. Oyun bitince bir münâdi minbere çıkıyor ve şöyle sesleniyor; “Ey insanlar! Önceki bayramımıza içinizden kim katıldı. Söyleyin bize. İçinizde en faziletli olan kim?” İçlerinden hiç kimse cevap vermez.

⁵⁹⁶ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 260.

⁵⁹⁷ Ahmet Abdurrezzâk, *Târîhu Mısır*, s. 56.

⁵⁹⁸ İbn Haldûn, *Târîh*, II/271.

⁵⁹⁹ Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, s. 73; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/95.

⁶⁰⁰ İbn Zahîra, *el-Fedâilü'l-Bâhira*, s. 58.

⁶⁰¹ İbn Zahîra, *el-Fedâilü'l-Bâhira*, s. 57.

Ardından münâdi, “Bilin ki, içinizden hiç kimse önceki bayrama katılmadığı gibi, bundan sonraki bayrama da erişemeyecek.” Bu onlar için bir öğüt, ibret vesikası ve üzüntü olur.” ⁶⁰²

Fetihten sonra Müslüman halkın da Fener’in olduğu yerde oynadıkları bir oyuna şahit oluyoruz. Bahar mevsimi geldiğinde şehir halkı eski Kıptî bayramlarından olan *Hamîsü’l-Ahd*⁶⁰³ isminde bir günü kutlardı. Fenere çıkarlar veya etrafında toplanırlardı. Bayram günü şarkılar söylerler, oyunlar oynarlar, yiyip içerler ve eğlenirlerdi.⁶⁰⁴

İslâm öncesinde kutlanıp âdet olarak Müslümanların da devam ettirdiği bir gün daha vardır ki, yılbaşı olması hasebiyle Tût⁶⁰⁵ ayının ilk günü, bayram olarak kutlanırdı. Bu günün bayram olarak kutlama geleneği Abbâsîler, Fâtımîler ve Memlûklüler döneminde de devam etmiştir.⁶⁰⁶

İslâm’ın buraya yerleşmesinden sonra yeni bayramlar şehre renk katmıştır ki bunlarda Müslümanların kutladıkları dinî bayramlar olmuştur.

3. İSKENDERİYE’DE EKONOMİK VE MALÎ DURUM

İskenderiye gibi büyük bir şehrin medeniyet tarihinde elde ettiği seviye sahip olduğu canlı ekonomik hayatla izah edilebilir. İskenderiye’nin bir liman şehri olması, ekonomik ve ticarî imkânlardan son derece yararlanmasına fırsat vermiştir. Tarihî İpekyolu üzerinde bulunan İskenderiye’ye hâkim olmak, Akdeniz ticaretini ele geçirmek demektir. Roma döneminde başlatılan Kızıldeniz limanlarından Hindistan’a ticarî seferler, şehri ayrıcalıklı bir konuma getirmişti.⁶⁰⁷ Aynı şekilde Çin ve Hindistan’dan gemilerle batıya taşınan mallar, Dimyat ve İskenderiye limanları

⁶⁰² İbn Zûlak, *Fedâilü Mısr*, s. 60; İbn Zahîra, *el-Fedâilü’l-Bâhira*, s. 57-58; Zağlûl, *Kitâbu’l-İstibsâr*, adlı eserinde bu bayramın ismini Mihricân olarak verir. Bkz. Zağlûl, Sa’d, *Kitâbu’l-İstibsâr fî Acâibi’l-Emsâr*, b.y.y., 1985, s. 100.

⁶⁰³ Bu bayram birçok kaynakta “*Yevm-i Hamîsi’l-’Ades*” olarak geçer. Ancak Cemaleddin Şeyyâl bu ismin yanlış kayda geçirildiğini, doğrusunun “*Hamîsü’l-Ahd*” olduğunu zikreder. Bkz. Şeyyâl, *Târîhu Medîneti’l-İskenderiyye*, s. 37.

⁶⁰⁴ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti’l-İskenderiyye*, s. 37.

⁶⁰⁵ Güneş Takvimine göre 11 Eylül – 10 Ekim tarihlerine karşılık gelmektedir. Bkz. Artokça, *Kıptîler*, s. 8.

⁶⁰⁶ Artokça, *Kıptîler*, s. 8.

⁶⁰⁷ Görgün, “Mısır”, *DİA*, XXIX/557.

vasıtasıyla Akdeniz'e açılmaktaydı.⁶⁰⁸ Her çevreden ve meslekten insan İskenderiye'nin sahip olduğu ekonomik imkânlardan istifade etmek için buraya akın ediyordu.

İskenderiye fethedildiğinde Hz. Ömer'e giden elçi, şehirde bulunan zenginlikleri haber verdi.⁶⁰⁹ Her ne kadar verilen rakamlar abartılı olsa da, İskenderiye'nin o günün şartlarında nasıl bir yüksek ekonomik seviyeye sahip olduğu noktasında bize fikir vermektedir.

Fetihten sonra şehir ekonomik bakımdan eski canlılığını koruyamamıştır. Birçok tarihçi şehrin gerilemesinin sebebini başkentin İskenderiye'den Fustât'a alınmasıyla izah eder. Ancak İskenderiye'nin gerileyiş sebeplerini sadece başkentin Fustât'a çevrilmesiyle izah etmek yeterli olmaz. Çünkü zaten Müslümanların İskenderiye'yi fethettiği sırada şehrin eski zamanlardaki şaşalı dönemleri kalmamıştı. Bunun birtakım sebepleri söz konusudur. Öncelikle Putperestlik ve Hristiyanlık çatışmasıyla Mesih'in tabiatı konusunda Bizans'la İskenderiye Kiliseleri arasındaki mezhepsel tartışmalar, çatışmalar ve bunların etkisiyle yerli halka yapılan baskılar, şehrin sahip olduğu önemi yitirmesinde önemli sebeplerdir.

Siyasî olarak devletlerarasındaki çekişmeler ve savaşlar şehrin ekonomik durumunu olumsuz etkileyen bir diğer etkendi. Şehrin tarihî yapısı milâdî VII. asrın başlarında Fârisîlerin muhasarası sırasında büyük çoğunlukla tahrip edilmişti. Fârisîlerin şehre girişinde birçok kişi öldürüldü. Bir kısmı da diğer Fars beldelerine gönderildi.⁶¹⁰ İskenderiye'nin ekonomik yönde gerileyişi Müslümanların buraya gelişiyle değil, onların İskenderiye'yi fethinden çok önce başlamıştı.⁶¹¹

Şehrin ekonomik gerilemesinin bir diğer sebebi de halktan alınan ağır vergiler olmuştur. Alınan vergiler halkın devlet idaresine öfkeyle bakmasına sebep oluyordu. Bölge halkı, Bizanslılarla en büyük rakipleri olan Fârisîler arasındaki sonu gelmez

⁶⁰⁸ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 9.

⁶⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX/308.

⁶¹⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 81.

⁶¹¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 78.

savaşların gerektirdiği masrafları karşılamak üzere yüklenen ağır vergilerden hoşnut değildi.⁶¹²

İnsan faktörünün dışında meydana gelen doğal âfetler de şehrin medeniyet ve ekonomik terakkisini olumsuz yönde etkilemiştir. Son yüzyılda yapılan araştırmalar İskenderiye'nin yaşadığı depremler sebebiyle yıkıma uğradığını göstermektedir. Yaşanan şiddetli depremler sebebiyle şehrin altı veya yedi metre yerin dibine battığı, şehrin kuzey bölgesinde denizin taşıdığı tahmin edilmektedir. Yine bu taşma Melikî (Kraliyet Mahallesi) ve Yahudi Mahallesinin bir bölümünü de kapsıyordu.⁶¹³ Deniz altında İskenderiye Şehrinin Ebû Kayr ve Doğu Limanı bölgesinde elde edilen bulgular, tarihte yaşanan büyük depremlere ve ardından yaşanan kara çökmesi ve su yükselmesi hadiselerine çok net ışık tutmaktadır.

4. İskenderiye Limanında Su Altında Bulunan Kalıntılar.

siralio.com internet adresinden 21.02.2017 tarihinde alınmıştır. (Bölgede bulunan kalıntılardan, m.s. VIII. yüzyıl sonrasına ait bir kalıntının bulunmaması bu tarihlerde su altında kaldığını düşündürmektedir.)

⁶¹² Hasan, *İslâm Târîhi*, I/300; Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 1.

⁶¹³ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 75-77.

5. İskenderiye Limanında Su Altında Bulunan Kalıntı ve Paralar.

Elaana.com internet adresinden 21.02.2017 tarihinde alınmıştır. (İskenderiye'nin yaşanan depremler sonrası suların altında kalan tarihî kalıntıları, şehrin Ebû Kayr ve Doğu Limanı bölgesinde bulunmuştur.)

Fetih gerçekleşince yeni idareyi hoşnutlukla karşılayan ve halkın büyük bir çoğunluğunu oluşturan Kıptî yerli halkın yanında bir de siyasî çekişmelerden bıkmış ve geleceğinden endişe içinde olan başka etnik gruplar da vardı. Böyle bir ortamda herkese dilediği gibi yaşama hakkı tanınarak, yerli halktan dileyenlerin mallarını ve değerli eşyalarını yanlarında götürmelerine izin verildi. Ayrıca dileyen Yahudiler şehirde kalabilecek dileyen de İskenderiye'den çıkabilecekti. Yahudiler'in büyük bir kısmı şehirden çıkmayı tercih ettiler. İbn Abdilhakem, İskenderiye'de Rumlardan 200.000 erkek olduğunu, Rumlardan 30.000 kişinin yüz büyük gemiyle çıktığını, bunun yanında Amr'ın şehre girdiği gece 70.000 Yahudinin de şehri terk ettiğini söyler.⁶¹⁴ Böylesine büyük bir göç dalgasının şehrin ekonomik yapısına yapacağı etki ortadadır. Özellikle bu kimselerin şehrin zenginlerini oluşturan idareci, tüccar ve ilim ehli insanlardan olması etkinin boyutunu daha net ortaya koyacaktır.

Fethin gerçekleştiği sırada tablo bu şekildeydi. Ancak fetihten sonra bölgede iktisadî, malî ve sosyal alanlarda büyük bir kalkınma gerçekleştirilmiştir. Müslüman Araplar çözümünde zorlandıkları yönetimle ilgili problemleri, Mukavkis'la istişare ederek çözüme yoluna gittiler.⁶¹⁵ Müslümanlar fetihten sonra yerli halkın elinde

⁶¹⁴ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 79-80.

⁶¹⁵ Âkil, *Târîhu Asri'r-Rasûl*, s. 262.

bulunan araziye dokunmadılar ve arazinin sadece vergisini aldılar. Bu gayeyle idareyi tanzim için hâkimler tayin edilmiş, vergi düzene konmuştur.

Fetihten sonra şehirde insanlar arasında adaletin tesis edilmesi gerekiyordu. Bu gayeyle Amr, Bizanslıların koyduğu ağır vergileri kaldırdı. Hz. Ömer, Amr'a mektup yazarak Mukavkıs'a verginin ne zaman alınması gerektiğini sormasını istedi. Çünkü şehrin durumunu en iyi bilecek kişi Mukavkıs idi. Mukavkıs, 1. Mısır'ın haracını yılda bir kez ve ziraat bittiğinde almalarını, 2. Heryıl su kanalları kazmasını ve açık tutmasını, 3. Köprüleri onarmasını, 4. Haracı yılda bir kez yükseltmesini ve bunu da üzümün suyunun sıkıldığı zaman yapmasını tavsiye etti. Müslümanlar bu tavsiyelere uygun hareket ettiler. Kanallar açmak, köprüleri tamir etmek ve setler yapmak suretiyle sulama işine önem verdiler. Nil için ölçü aletleri ve havuzlar yaptılar. Bu ıslahatlardan Kıptiler başta olmak üzere tüm halk memnun kaldı. Yapılan ıslahatlar sonucu halkın ekonomik durumu güçlendi.⁶¹⁶

3.1. Vergi Gelirleri

İskenderiye'de İslâm öncesi ve sonrasında devletin en temel gelir kaynağı vergilerdi. Fetih sonrası en önemli vergi kalemini ise cizye ve harac vergileri oluşturuyordu. Bunun yanında çiftçilerden ve ticaretle uğraşanlardan da vergi alınmıştır. Bu tür vergilerden fetih öncesi Yahudi, Yunan ve Romalı önde gelen kişilerin ödemedikleri dönemler olmuştur.⁶¹⁷ Fetih sonrası ise adaletli bir sistemle herkes bu vergileri ödemek durumunda kalmıştır. Çiftçiler ve tacirler kazançları oranında vergi ödemişlerdir. Vergileri toplamada gayr-ı müslim görevlilerden faydalanılmıştır ki, onlar bu işi daha önce yaptıkları için Müslümanlardan daha iyi biliyorlardı. Netice itibariyle birtakım farklılıklar olsa bile vergilendirme fetih öncesinde uygulanan sisteme çok yakındı. Müslüman tebaadan mükellef olan kişilerden zekât ve öşür toplamaya başka şehirlerde olduğu gibi burada da devam edildiğinde şüphe yoktur.

⁶¹⁶ Takkûş, *Târîhu'l Hulefâi'r-Râşidîn*, I/317.

⁶¹⁷ Abdülhâdî, *Fethu Mısr*, s. 15.

İskenderiye’de uygulanan vergi sistemine dair bu bilgilerden sonra halktan elde edilen vergiler hakkındaki tespitlerimizle konuya devam edilecektir.

3.1.1. Cizye Vergisi

İslâm devletindeki gayr-ı müslim tebaanın erkeklerinden can ve mal güvenliğini sağlama karşılığında alınan baş vergisine cizye vergisi denir.⁶¹⁸ Fetihle birlikte diğer bölgelerdeki insanlara olduğu gibi İskenderiyelilere de İslâm’ı kabul etme veya kendi dinlerinde kalarak cizye vergisi ödeme seçenekleri sunuldu. İskenderiyeliler tercihlerini genellikle ikinciden yana kullandılar.⁶¹⁹ Böylece Müslüman idarecilerle halk arasında bir anlaşma yapıldı. Fetihden sonra bölgenin ilk valisi olan Amr b. el-Âs, İskenderiye’de iktisadî ve ekonomik hayata dair Kıptiler lehine bazı düzenlemeler yaptı. İskenderiye’deki Kıptîlerden daha önce alınan ağır vergiler kaldırıldı. Fetih öncesinde de halk cizye vergisi ödüyordu. Fakat bu vergi adaletten yoksundu ve idarenin arzu ettiği miktarda alınmıyordu.⁶²⁰

İskenderiye’nin idaresini elinde bulunduran Mukavkıs, Bizans vergi tahsil usüllerini hiçbir zaman uygulamamış ve halka ağır vergiler yüklemiştir. Halbuki kendisi, fetih sonrası Müslümanların nasıl vergi toplaması gerektiği konusunda fatihlere yardımcı olmuş, tavsiyelerde bulunmuştur. Harac vergisi mahsulün hasat edilmesinden, üzümden ise sıkılıp şıra yapıldıktan sonra toplanırdı. Vergiler kuraklık ve sel baskınları göz önünde bulundurularak alınırdı.⁶²¹

İbn Lehîa’nın rivayetine göre fetihden sonra Amr b. el-Âs, İskenderiye’den 600.000 dinar cizye vergisi topladı. Çünkü orada ehli zimmeden kabul edilen 300.000 kişi vardı. Amr, her bir kişiyi iki dinar vergi ödemekle sorumlu kıldı.⁶²²

Abdullah b. Sa’d zamanında cizye vergisinin Amr’ın dönemine göre Mısır genelinde on iki milyon dinardan on dört milyon dinara çıktığını, yani iki milyon dinar

⁶¹⁸ Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/42.

⁶¹⁹ Şakir, Mahmud, *Hız. Adem’den Bugüne İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın, İstanbul, 2004, III/47.

⁶²⁰ Abdülhâdî, *Fethu Mısır*, s. 15.

⁶²¹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 7-8.

⁶²² Makrizî, *Hutat*, I/310; Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 81-82; Kâşif, Served, *Âşûr, Târîhu Mısır Abre’l-Usûr*, s. 49.

bir artışın olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu artış halktan her bir ferдин vermesi gereken iki dinar cizyenin yanında, Müslümanların ihtiyaçları için aylık olarak buğday, zeytinyağı, bal ve sirke vermeleri de kararlaştırılmış ve bu vergilerin, mezkûr kişilerin cizyelerine ilâve olarak tahsil edileceği belirlenmiştir. Hz. Ömer'in halifeliğinin son yılında yapılan ikinci bir anlaşmayla arazi sahipleri ve zenginlerden her ay tahsil edilen aynî vergiler, paraya çevrilmiş ve bu kişilerin cizye miktarları, yıllık ikişer dinar daha arttırılarak, dört dinara çıkarılmıştır. Onlar da bu uygulamayı sevinerek kabul etmişlerdir. İşte Abdullah b. Sa'd zamanında Medine'ye iki milyon dinar daha fazla vergi gönderilmesinin sebebi, uygulamada yapılan bu değişiklikten kaynaklanmış olmalıdır.⁶²³

Ehl-i zimmeden alınan vergilerin tahsil devrelerine gelince, genellikle yılda bir defa ve def'aten alınmıştır. Ancak, mükelleflere kolaylık olması için, yılda iki veya daha çok taksitler hâlinde de tahsil edildiği olmuştur. Cizye ve diğer vergilerin tahsilinde para birimi olarak ise dinar kullanılmıştır.⁶²⁴ Cizye, Müslümanlardan alınan zekâtta gibi belirli yerlere harcanma mecburiyeti olmayan bir vergi olması sebebiyle kamu yararına uygun olarak ihtiyaç duyulan alanlara harcanıyordu.⁶²⁵

Bu baş vergisi sadece geliri olan erkeklerden alınan bir vergiden ibaretti ki kadınlar, çocuklar, yaşlılar, gerek Hristiyan gerekse Yahudi olsun din adamları bundan muaf tutuldu.⁶²⁶ Ancak Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır harac âmili olan Asbağ b. Abdülazîz rahipleri tespit ederek kişi başına bir dinar cizye almıştır. Bu olay Abdülmelik b. Mervân'ın para reformu yaptığı tarihe (74 / 693) rastlamaktadır. Bu rahiplerden alınan ilk cizye olup daha sonra da onlardan zaman zaman cizye vergisi alındığı görülmektedir.⁶²⁷ Nitekim Abdülmelik'in oğlu Velîd zamanında Mısır'da vali olarak bulunan Kurre b. Şerîk döneminde (91-95/709-714) rahiplerden cizye alınmamış, ancak Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) Mısır harac âmili olan Üsâme b. Zeyd et-Tennûhî, yeniden rahiplerin sayımını

⁶²³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 99; Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII/44.

⁶²⁴ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 118.

⁶²⁵ Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII/45.

⁶²⁶ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 4.

⁶²⁷ Makrizî, *Hitat*, IV/408.

yaptırarak kişi başına bir dinar cizye almaya devam etmiştir.⁶²⁸ Böyle bir uygulamaya gidilmesinin sebebi, pek çok Hristiyanın cizye vermemek için rahip olması, böylece vergiden muaf tutulmaları olmalıdır.

Rahiplerden cizye alındığına dair bir diğer örnek ise İskenderiye patriği Theodisius'un uygulamalarında görülmektedir. 81–105/700-724 yılları arasında İskenderiye patrikliği ve aynı zamanda bölgesinde, Emevî halifelerine bağlı olarak harac âmilliği yapan Theodisius, İskenderiye'deki patrik Enbâ Agotha ve onun talebeleri olan rahip adaylarından cizye vergilerini toplar ve bu vergileri doğrudan Dimeşk'te bulunan halifeye götürürdü.⁶²⁹

Rahiplerden cizye alınması konusunda Ömer b. Abdülaziz döneminde farklı bir durumla karşılaşyoruz. Ömer b. Abdülaziz, rahiplerden daha önce birer dinar olarak alınan cizyeyi iki dinara çıkarmıştır.⁶³⁰

Belâzûrî'de İskenderiye'nin cizye vergisinin miktarıyla ilgili çok düşük bir rakamın rivayet edildiğini görüyoruz. Rivayete göre Emevîler döneminde Hişam b. Abdülmelik'ten önce İskenderiye'nin cizyesi 18.000 dinar iken, Halife Hişam zamanında 36.000 dinara ulaşmıştır.⁶³¹ Amr döneminde üç yüz bin cizye mükellefinin bulunduğu bir şehirde Müslüman olanların sayısı artmış olsa da bu kadar düşük bir miktar, İskenderiye'nin cizye vergisi toplamını kesinlikle ifade edemez. Muhtemeldir ki belirtilen rakam, o dönemde gayri müslim din adamlarından alınan cizye miktarı olacaktır.

İskenderiye'den toplanan cizye miktarını her bir mükellef için yıllık iki dinar olarak tespit edildiğini belirtmiştik. Ancak Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs'ın vefatını müteakip, Mısır valiliğine tayin ettiği kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân zamanında Mısır harac amilliği yapan Verdân'a yazdığı mektupta, Mısır Kıptîlerinden alınan cizyenin birer kırat arttırılmasını emretmiştir. Verdân ise, halifenin bu emrine karşı çıkmış ve ona: *“Onlarla yapılan anlaşmada, vergilerin arttırılamayacağı hükmü yer*

⁶²⁸ Erkal, “Cizye”, *DİA*, VIII/43.

⁶²⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 106.

⁶³⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 111.

⁶³¹ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 255.

almışken, nasıl olur da ben onların vergisini artırırım?” şeklinde bir cevap göndermiştir.⁶³² Bunun üzerine Muâviye, Verdân'ı Mısır harac âmilliğinden azletmiştir.

Muâviye döneminde cizyeyle ilgili normalin dışında bir uygulamayla karşılaşılıyor. Muâviye'nin, Peygamberimizin Kıptilere iyi davranılması yönündeki tavsiyesi üzerine, Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in annesi Mâriye'nin köyünden daha önce alınan cizye vergisini kaldırdığını görüyoruz.⁶³³

3.1.2. Harac Vergisi

Toprak vergisi olarak ifade edilen harac vergisinin İskenderiye'nin ekonomik hayatında büyük yeri vardır. Şehrin gelirindeki en büyük pay liman ticaretinden alınan vergiler olsa da tarımdan alınan vergiler önemli bir yer tutuyordu. Fetihden sonra İskenderiye'yle çevresindeki bazı köylerin toprakları yerli halkın elinde bırakılmış ve Müslümanlara ödenmek üzere harac vergisi konulmuş olduğundan bahsedilir. Bu durumla ilgili kaynaklarda ittifak vardır. Ancak kaynaklar belirli bir harac miktarı bildirmemekte; buna karşılık, İskenderiye'nin cizye ve harac miktarlarının buranın valilerince belirlendiğini ifade etmektedirler.⁶³⁴

Bir kısım kaynaklarda Mukavkıs'ın Mısır'dan yıllık 20.000.000 dinar vergi aldığı nakledilmektedir. İskenderiye civarındaki üzüm bahçelerinin haracını Mukavkıs'ın hanımının aldığını, onun, üzümlerin sıkımından sonra, vergilerin şarap olarak verilmesinden memnun olmadığını ve şarap yerine para verilmesini istediğini, çiftçilerin ise bunu kabul etmediklerini, bunun üzerine üzüm bağlarını sulayan kanalları tahrip ettirdiği de bildirilmektedir.⁶³⁵ Mukavkıs'ın kendi döneminde yıllık 20.000.000 dinar vergi topladığını, buna karşılık Amr'ın valiliği döneminde 12.000.000 dinar vergi topladığını düşünecek olursak bunda şehri terkedenler sebebiyle vergi gelirlerinin düştüğünü ve halkın üzerindeki vergi yükünün oldukça hafiflediğini söyleyebiliriz. Verilen bu bilgilere rağmen Hz. Ömer dönemi Mısır

⁶³² Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 248-249; Hasan, *İslâm Târîhi*, I/180.

⁶³³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 250.

⁶³⁴ Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul, 1989, s. 62.

⁶³⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 8.

bölgesi haracına ait bilgiler kaynaklarda çok azdır. Bunun başlıca sebebi, bölgenin fethinin Hz. Ömer'in hilâfetinin son yıllarında gerçekleşmiş olması, Hz. Osman göreve geldikten sonra Amr'ı görevden alıp yerine Abdullah'ı getirmesi ve onun döneminde malî konularda bazı değişiklikler yapılmasıdır.

İslâm'dan sonra Mısır topraklarında harac vergisi sabit bir miktarda alınmamıştır. Mısır'da Amr döneminden başlayarak, harac vergisi miktarının iki temel esas dâhilinde tespit edildiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi, burada daha önce uygulanmakta olan Bizans vergi usulünün aynen devam ettirilmesidir. Mısır diyarının harac vergisinin tespiti hususunda dikkate alınan ikinci esas ise, Makrizî'nin bildirdiğine göre, Nil nehrinin senelik rejimi olmaktaydı.⁶³⁶

Vergi miktarının doğru bir şekilde tespit edilmesi konusunda arazi ölçü birimi de önem arz etmektedir. Çünkü vergi mükelleflerinin herhangi bir hileye başvurmadan objektif ölçü birimlerine ihtiyaç vardır. Müslümanlar fethettikleri yerlerde genellikle o bölgede kullanılan ölçü birimlerini aynen kullanmaya devam ettiler. Fetihden önce İskenderiye'de arazi ölçüsü olarak "feddan"⁶³⁷ kullanılıyordu.⁶³⁸ Bu ölçü birimi aynen muhafaza edildi.

Amr b. el-Âs, bölgede ziraatı ve üretimi artırmaya yönelik tedbirler almıştır. Yeterli sulama sağlanabilmesi için kanal, köprü ve su yolları yapılmış, eskiler de ıslah edilmiştir.⁶³⁹ Bu faaliyetler, ülke tarım ve ekonomisinin gelişmesine, dolayısıyla halkın refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Amr'ın yürüttüğü bir dizi sulama projesiyle tarım üretimi artırıldı. Her vilâyet kendi bent, baraj ve kanallarının

⁶³⁶ Mısır'ın fethinden sonra Hz. Ömer'e Nil nehrinin, arazilerin sulanmasında ve alınacak ürün miktarında önemli bir yer tuttuğu, buna göre Nil nehri normalin altında aktığında kuraklık, normalin üzerinde aktığında ise sel felâketi olduğu, her iki hâlde de az ürün elde edildiği için fiyatlarda artma görüldüğü ve halkın da ihtikâr yaptığı bildirilmiştir. Hz. Ömer de, Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, bu durumu araştırmasını ve kendisine bilgi vermesini istemiştir. Halife'nin bu mektubunu alan Amr, hemen bir araştırma yaptırmış ve neticede Nil nehrinin 14 zira yüksekliğinde aktığı zaman normal ürün alınmakta olduğunu, 16 zira olarak aktığında ise daha fazla arazi sulandığı için bolluk olduğunu ve ürünlerin artıp bir sonraki yıla da yettiğini, ancak 14 zira'nın altında ve 12 zira'a düşerek aktığında kuraklık, 16 zira'ın üzerinde 18 zira'da aktığında ise sel felâketi meydana geldiğini ve bu yüzden ürün kayıplarının ortaya çıktığını Hz. Ömer'e bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 112-114.

⁶³⁷ 1 feddan, 6368 metrekareye tekabül ediyordu. Bkz. Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 80.

⁶³⁸ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 116.

⁶³⁹ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 178.

bakımından sorumlu olmakla birlikte, ülkenin sulama sisteminin tamamı merkezileştirildi. Sulama sisteminin can damarı olan kanal ve barajların bakımı, temizlik ve onarım aracı erkeklere uygulanan angaryaydı.⁶⁴⁰

Hız. Osman döneminde (24-36/644-656), Mısır'dan harac vergisi olarak gelen paralar 12.000.000 dinara ulaşırken⁶⁴¹ Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde (41-60/661-680), Mısırlılar arasında Müslüman olanların sayısının çok artmasından dolayı Mısır'ın vergi geliri bir ara 5.000.000 dinarın altına düşmüştü. Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) döneminde bu gelir daha da azaldığından, Mısır valisi Hayyan b. Şureyh, bundan sonra Müslüman olacakların, cizye ve harac vergilerinden muaf tutulmalarını, yani Müslüman olanlardan da cizye ve harac alınmasını Ömer b. Abdülaziz'e önermiş, Halife de "Allah, Hz. Muhammed'i insanlara doğruyu bildirmek için yolladı, vergi tahsildarı olarak yollamadı," diyerek teklifi reddetmiştir. Daha sonra gelen halifeler, ekonomik dengeleri göz önünde bulundurarak yeni Müslüman olanların eskisi gibi cizye ve harac vermelerini istediler. Ancak bu uygulama çok uzun sürmedi. Valilerden düzensiz ve zorbaca davrananlar olmuştur.⁶⁴²

Emevîlerin son döneminde elde kalan harac gelirinden 2.180.000 dinarın Musa b. İsa eliyle Abbasoğulları devletine taşındığını İbn Rüsteh haber verir.⁶⁴³

3.1.3. Diğer Gelirler

Yönetimin halktan topladığı cizye ve harac vergilerinin dışında en önemli gelir kaynağı müşriklerin, İslâm Ülkesi ve limanlarına giren ticaret malları ve gemileri için ödediği gümrük vergisi, pazarlarda satılan belli miktardaki ticaret mallarından alınan belli miktardaki vergiler, değirmen vergisi ve Müslümanlardan alınan zekât ve oşür gelirleri zikredilebilir.⁶⁴⁴

Çin ve Hindistan'dan gelen gemilerle batıya taşınan mallar, Dimyat ve İskenderiye limanları aracılığıyla Akdeniz'e açılmaktaydı. Yoğun bir ticarî

⁶⁴⁰ Marsot, *Mısır Târîhi*, s. 4.

⁶⁴¹ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 246.

⁶⁴² Çağatay, *İslâm Târîhi*, s. 160.

⁶⁴³ İbn Rüsteh, Ebu Ali Ahmed b. Ömer (IV/X. Asır), *el-A'lâku'n-Nefise*, Frankfurt, 1992, s. 118.

⁶⁴⁴ Barış, *Bayındırlık Faaliyetleri*, s. 19.

hareketliliğin görüldüğü İskenderiye’de ticaret mallarının vergisi harbîlerden 1/10, zimmî tacirlerden 1/20 ve Müslümanlardan da 1/40 oranında yılda bir defa olmak üzere alınırdı. İlk defa Hz. Ömer döneminde alınan bu verginin bazı dönemlerde valiler tarafından miktarının artırıldığı olmuştur.⁶⁴⁵ Mısır’da bu vergilerin alındığı bilinmesine rağmen araştırmamıza konu olan İskenderiye şehrinden çalışma dönemimiz içerisinde yıllık ne kadar ticaret vergisi elde edildiğiyle ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

Mısır’da değirmen vergisi diyebileceğimiz tavâhîn adı verilen bir verginin ilgililerden tahsil edildiğini görüyoruz.⁶⁴⁶ Fakat bu verginin nasıl ve hangi miktarlarda alındığı kaynaklarda geçmemektedir.

Emevîler döneminde Kurre b. Şerîk’in harac âmili olduğu zamanda (90-96/708-715) cizyelerini ve haraclarını zamanında ödemeyenler için gecikme cezası denilebilecek “*garâmât*”, olağanüstü vergiler anlamında “*füdûl*” ve mirasla ilgili vergiler şeklinde anlaşılabilen olan “*mevârîs*” adlı bazı vergiler de halktan alınan vergilerdendir.⁶⁴⁷

3.2. Ticarî Faaliyetler

İskenderiye, Antik çağlardan bu yana Afrika’nın ve Akdeniz’in önemli liman şehirlerinden biridir. Nil deltasının batı kenarında yer alan şehir; Asya, Afrika ve Avrupa’yı birbirine bağlayan yolların birleştiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. O dönemde İskenderiye’ye hâkim olmak, Akdeniz ticaretini büyük oranda elde tutmak demektir. Zira dünyanın en büyük limanlarından biri buradaydı.

M.ö. 38 ile m.s. 68 yılları arasında ülkede aşamalı bir ıslah hareketi yaşandı. Kızıldeniz yoluyla Şark ve Hind ile birlikte Mısır’ın ticaret hareketliliği arttı. Buna bağlı olarak ziraat faaliyetleri de gelişti.⁶⁴⁸ Hindistan ticareti vasıtasıyla baharat,

⁶⁴⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 258; Suyûtî, *Husnü’l-Muhâdara*, I/136.

⁶⁴⁶ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 122.

⁶⁴⁷ Özkuyumcu, “Kurre b. Şerîk”, *DİA*, XXVI/446.

⁶⁴⁸ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 131.

karabiber, karanfil, hindistan cevizi, tarçın, zencefil gibi ürünlerin ticareti yapıyordu. Bunun yanında inci ve kıymetli taşlar da ticârî metâ olarak kullanılıyordu.⁶⁴⁹

Limanının işlekliliyle tanınan İskenderiye'nin İpekyolu güzergâhı üzerinde bulunması hem şehrin hem de Mısır'ın Bizans için önemini arttırıyordu. Bizanslı tacirler önce İskenderiye'ye gider, daha sonra Eyle'den (Akabe) Kızıldeniz'e açılarak veya kara yolunu takip ederek İpekyolu ticaretine katılırlardı. Aden-Kızıldeniz yoluyla İskenderiye Limanı'na gelen ticaret malları da buradan Batı'ya taşınırdı.⁶⁵⁰ İskenderiye'de imal edilen mallar, liman vasıtasıyla dış ülkelere satılırdı. Aynı zamanda ticareti kolaylaştıracak bir niteliğe sahip olan Nil nehrine bağlı ve İskenderiye'nin içinden geçen uzun bir kanal da ticaret gemilerinin geçişine imkân sağlıyordu.⁶⁵¹

Fethin gerçekleşmesinden kısa süre önce İskenderiye'nin Fârisîlerin eline geçtiği dönemde ve Müslümanların şehri fethettikleri sırada ticarete duraksamalar söz konusu oldu. Özellikle şehrin 25/646 tarihinde ikinci kez fethinde ticaret büyük yara aldı. Ancak ticarî hareketlilik hiçbir zaman yok olmadı.⁶⁵² Başkent'in İskenderiye'den Fustât'a taşınması kısmen de olsa ülke içi ticareti olumsuz yönde etkiledi.

İlk dönemde ağaç, cam, mermer ve altın işlemeciliği önemli ticarî sektörler arasındaydı.⁶⁵³ İskenderiye şehri özellikle cam işlemeciliğinde Batlamyuslar, Romalılar ve Bizanslılar döneminde dünyanın zirvesindeydi.⁶⁵⁴ Mimarisinde mermer işlemeciliğinin çokça kullanılmasıyla dikkatleri çeken şehrin, mermerleri de burada imal ediliyordu.⁶⁵⁵ Deltada çok yaygın olan papirüs kâğıt imalâtı İskenderiye'de de yaygındı.⁶⁵⁶ Bunların yanında buğday ve pamuk ziraati yapılıyor, elde edilen ürünler uzak bölgelere satılıyordu. En büyük sanayi ise gemi imalâtı alanındaydı. İskenderiye

⁶⁴⁹ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1087.

⁶⁵⁰ Avcı "Mısır", (Bizans Dönemi), *DİA*, XXIX/558.

⁶⁵¹ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1086.

⁶⁵² İskenderiye tarihi üzerine araştırmalar yapan Paul Kahle, eserinde şehrin Müslümanlar tarafından ikinci kez fethedildiğinde çok zarar gördüğünü, ticaretin tamamen durduğunu ve tüm ticari ilişkilerin kaybedildiğini iddia eder. Bkz. Kahle, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria*, s. 31-32.

⁶⁵³ Mu'nis, *Târihu'l-Hadâratî'l-Mısriyye*, II/375.

⁶⁵⁴ Mu'nis, *Târihu'l-Hadâratî'l-Mısriyye*, II/601.

⁶⁵⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 9.

⁶⁵⁶ Sâlim, *Târihu'l-İskenderiyye*, s. 107.

tersanesinde buğday, büyük mancınklar, taş ve ateş fırlatan aletler taşıyan büyük gemiler imal ediliyordu.⁶⁵⁷

İskenderiye’de ticarete kullanılan ve tedavülde olan para birimi dinar idi ve altından imal edilirdi. Dinarın küçüğü olarak da gümüşten imal edilen dirhem kullanılırdı.⁶⁵⁸ Müslümanlar ilk başta Bizanslıların kullandığı parayı, ağırlığını ve şeklini değiştirmeden kullandılar. Sonrasında Emevî idarecilerinden Abdülmelik b. Mervân döneminde İslâm dinarına geçildi. Fakat Müslümanlar daha önceki Bizans parasının ağırlığını düşürdü. İnsanlar daha çok Bizans dinarını tercih ediyorlardı. Yine de iki para da halk arasında tedavüldeydi.⁶⁵⁹

3.2.1. Gemi İmalâtı

Fetih öncesinde Bizans Mısır’ının iki önemli tersanesi vardı. İlki Akdeniz filosu için İskenderiye’de, diğeri de Kızıldeniz filosu için Kliysma’daydı.⁶⁶⁰ Ancak Müslümanların şehri fethi sırasında Bizans deniz filosunun büyük bir kısmı zarar gördü.⁶⁶¹

Fetihten sonra limanın ne kadar önemli olduğunu anlayan Müslüman idareciler, hiç vakit kaybetmeden tekrar ticareti canlandırmak için gayret gösterdiler. Bu gayeyle şehrin Sevârî bölgesinde Abdullah b. Sa’d döneminde Dâru’s-Sınâa adı verilen bir tersane kuruldu.⁶⁶²

Daha önce Mısır’da iki olan tersane sayısı İslâmî dönemde sekize ulaşmıştı. Fustât bölgesinde yeni üç tersane (Ravzâ Adası, Fustât ve kuzeyde el-Meks), Dimyat, Raşîd ve Nil’in doğu kanadında yer alan es-Sâlihiyye’de de yeni tersaneler inşa edilmişti.⁶⁶³

⁶⁵⁷ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü 'l-İslâmiyye*, s. 224.

⁶⁵⁸ Mu'nis, *Târîhu'l-Hadâratî'l-Misriyye*, II/376.

⁶⁵⁹ Mu'nis, *Târîhu'l-Hadâratî'l-Misriyye*, II/376.

⁶⁶⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 29.

⁶⁶¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 70.

⁶⁶² Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/23-24.

⁶⁶³ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 29.

Fetihten sonraki ilk dönemde İskenderiye’de en büyük sanayi gemi imalatı alanındaydı. İskenderiye’de ticaret gemilerinin yanında savaş gemileri de inşa ediliyordu. Bu gayeyle gemi yapımında yerli ağaçlar ve Lübnan sahillerinden getirilen sedir ağaçları kullanıldı.⁶⁶⁴ Gemi imalatında kullanılan katran Makedonya ormanlarından getiriliyordu.⁶⁶⁵

Tersanelerin tekrar eski işlerliğini kazanması için yerli halktan istifade edildi. Daha ilk dönemde Hz. Osman’ın valisi Abdullah b. Sa’d, eski Kıptî ustaların yardımıyla genişlettiği tersanede yapılan gemilerden oluşturduğu donanmayla İskenderiye Limanı’nı ticarî ve askerî bir üs hâline getirmiştir.⁶⁶⁶ Limandaki ticarî canlılığın etkisiyle diğer sektörlerde canlılık göstermiştir.⁶⁶⁷ Gemi imalatında mahir olan İskenderiyeli yerli halk olan Kıptîler, gemi inşa etmek üzere kadın ve çocuklarıyla yaklaşık 1.000 aile Tunus’a gittiler ve Afrika sahillerinin kuvvet kazanmasına da katkı sağladılar.⁶⁶⁸

Kısa zamanda buradaki tersane o kadar güçlendi ki, İskenderiye donanması Kıbrıs kuşatmasına ve 34/654 tarihinde gerçekleşen Zâtu’s-Sevârî savaşına katılacak güce ulaştı.⁶⁶⁹ 46/666 tarihine gelindiğinde başında Abdullah b. Kays’ın olduğu İskenderiye donanması Sıkilliye Yarımadası’na gazaya çıkmıştır.⁶⁷⁰ Son olarak 98/716’da İskenderiye gemi filosu Süleymân b. Abdülmelik zamanında Konstantiniye kuşatmasına katılmıştır.⁶⁷¹ Bütün bu gelişmeler gemi imalat sanayisinin ne kadar geliştiğini gösteren işaretler olmuştur.

3.2.2. Dokuma

İskenderiye’de dikkatleri çeken önemli bir sektör de dokuma sektörüdür. Şehirde yün ve elbise dokuyucuları, hasır samanından dokumalar yapan dükkanlar

⁶⁶⁴ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 107.

⁶⁶⁵ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 107.

⁶⁶⁶ Seyyid, “*İskenderiye*”, XXII/574.

⁶⁶⁷ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısr Abre’l-Usûr*, s. 50.

⁶⁶⁸ Zağlûl, “*el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*”, s. 105.

⁶⁶⁹ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 109.

⁶⁷⁰ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 111.

⁶⁷¹ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 109.

vardı.⁶⁷² Yün, ipek ve pamuk dokuma meşhurdu.⁶⁷³ Bölgede renkli ve altın-gümüş işlemeli yazılarla süslenmiş kumaşlar dokunuyordu.⁶⁷⁴ Keten, en yaygın dokumaydı. Pahalı, ince işçilik dokuma İskenderiye’de yaygındı. Emir ve halifelerin giysileri çoğunlukla burada dokunurdu. Kâ’be’nin örtüsünün Hz. Ömer döneminden itibaren uzun yıllar buralardaki atölyelerde dokunduğu bilinmektedir.⁶⁷⁵

İskenderiye şehri dokumacılıkta çok ileri seviyedeydi. Eşsiz güzellikteki kumaşları sadece şehrin kendi ihtiyacı için imal edilmez, aynı zamanda dünyanın dört bir yanına ihraç edilirdi. İskenderiye’de imal edilen bir çeşit keten tül, o kadar inceydi ki, kendi ağırlığında gümüşle tartılarak satılırdı.⁶⁷⁶ İslâm’ın ilk döneminde bu ticarî hareketlilik eskisi kadar devam edemedi. Hz. Osman döneminde vali Abdullah b. Sa’d zamanında dokuma atölyeleri tekrar işlerlik kazandı ve eski seviyesine geldi. Doğu ile Batı arasındaki ticaret tekrar canlandı.⁶⁷⁷ Şehirde fetihten önce yönetilen ve alt tabakayı oluşturan Kıptîler olduğu için mensûcât işlerinde de genellikle bunlar çalışıyorlardı.⁶⁷⁸

İskenderiye’de bulunan Dâru’t-Tırâz’da dokuma işleri yapılıyordu. Bu kurumun geçmişi Romalılara kadar uzanıyordu. Öyle anlaşılıyor ki bu yer, yeni düzenlemelerle faaliyetlerine İslâmî dönemde de devam etmiştir.⁶⁷⁹

3.3. Tarım Faaliyetleri ve Yetiştirilen Ürünler

İskenderiye ve çevresi Nil’in kanalları vasıtasıyla sulanabilen topraklara sahipti. Fetih öncesi ziraatle genellikle Kıptî yerli halk uğraşıyordu. Kıptîlerin kendilerine has kullandıkları takvimleri vardı. Takvimin hazırlanmasındaki temel hedef, Nil’in taşma vakitlerini, ekin ekme ve toplama vakitlerini ve vergi dönemlerini belirleyip bir sistematik tesis etmeye çalışmaktır.⁶⁸⁰

⁶⁷² İbn Zûlak, *Fedâilü Mısır*, s. 61.

⁶⁷³ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre’l-Usûr*, s. 125.

⁶⁷⁴ Mu’nis, *Târîhu’l-Hadâratî’l-Misriyye*, II/373.

⁶⁷⁵ Mu’nis, *Târîhu’l-Hadâratî’l-Misriyye*, II/373.

⁶⁷⁶ Guest “İskenderiye”, *İA*, s. 1087.

⁶⁷⁷ Kâşif, İsmail, “*Ta’rîbu Muctemei’l-İskenderiyye*”, s. 194.

⁶⁷⁸ Râfii, -Âşûr, *Mısır fî Usûri’l-Vüstâ*, s. 68.

⁶⁷⁹ Ebyârî, *Menâratü’s-Sekâfe*, III/23-24.

⁶⁸⁰ Artokça, *Kıptîler*, s. 8.

Müslümanların şehri fethetmesinden sonra ziraatı ıslah gayesiyle Amr tarafından önemli bazı sulama projeleri gerçekleştirilmiştir.⁶⁸¹ Bu gayeyle büyük sulama kanalları açılmıştır.⁶⁸²

İskenderiye şehri, konumu sebebiyle tarım yönünden avantajlı bir noktadaydı. Güneyinde bulunan Meryût Gölü'ne Nil'in tatlı suları ulaşırdı. Bu bölge bahçelerle, ziraî ekim alanlarıyla doluydu.⁶⁸³ Özellikle şehrin doğu kısmı ekim dikim işleri için müsait topraklara sahip olduğundan yerli halk buralarda ziraatle uğraşıyordu.⁶⁸⁴ Pamuk yetiştiriciliği, yün ve ipek dokumacılığı sektörlerinin fetihten sonra gelişmesine imkân sağlamıştı.⁶⁸⁵

Hız. Ömer, fatih askerlere fethettikleri İskenderiye ve Mısır topraklarında ziraatle uğraşmayı yasakladığından⁶⁸⁶ şehrin fethinden sonraki ilk dönemde Müslüman Araplar, yerli halkın elinde bulunan araziye dokunmamışlar, sadece vergisini almışlardır.⁶⁸⁷ Bundan maksat askerlerin toprağa bağlı kalarak cihattan geri kalmalarını engellemektir.⁶⁸⁸

Zamanla bu uygulama değişti. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik döneminde harac âmili olan Ubeydullah el-Habhâb, 109/727 senesinde halifeye gelerek Kays kabilesinden ve Kuzey Araplarından bölgeye aileler getirmek istediğini söyledi. Halife bu isteğe izin verdi ve yaklaşık 3.000 aile buraya getirildi. Ubeydullah önceki durumun aksine, bu kişilere ziraatle geçimlerini temin etmelerini emretti.⁶⁸⁹

Nil nehrinin cömert imkânlarından faydalanan İskenderiye halkı ziraatte önemli ilerlemeler sağlamıştır. Müslüman idareciler arazinin sulama işine önem verdiler. Bu amaçla tarım alanında birçok ıslahat gerçekleştirildi.⁶⁹⁰

⁶⁸¹ Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 212.

⁶⁸² Ağırakça, *Hız. Ömer*, s. 97.

⁶⁸³ Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/21.

⁶⁸⁴ Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/16.

⁶⁸⁵ Râfii-Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 68.

⁶⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 189.

⁶⁸⁷ Hasan, *İslâm Târîhi*, I/309.

⁶⁸⁸ Râfii-Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 71.

⁶⁸⁹ Kâşif, Served, *Âşûr, Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 103.

⁶⁹⁰ Takkûş, *Târîhu'l Hulefâi'r-Râşidîn*, I/317.

İskenderiye, kendi insanının ihtiyacı olan ürünleri yetiştirdiği gibi aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun da bir kısım ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehir, Roma için âdeta buğday deposuydu. Romanın buğday ihtiyacının büyük bir bölümü buradan karşılanıyordu.⁶⁹¹ Buğdayla birlikte arpa da yetiştiriliyordu. Antik dünyanın tahıl ambarı olan Mısır toprakları, İslâmî çağda da ürünlerini diğer ülkelere gönderiyordu.⁶⁹²

Binlerce yıl öncesinden Mezopotamya'dan Eski Mısır'a geçmiş olan pamuk, en kaliteli şekliyle burada yetiştiriliyordu. Pamukla birlikte keten yetiştiriciliği de yapılıyordu.⁶⁹³ Yetiştirilen pamuk ve ketenin bir kısmı şehirdeki Dâru't-Tırâz denilen işletmede işleniyor, kumaş olarak değişik coğrafyalara satılıyordu.⁶⁹⁴ Pamuk bitkisinin yanında zeytin yetiştiriciliği de önemli bir geçim kaynağıydı. Yetiştirilen bu ürünlerle bağlantılı olarak zeytinyağıyla pamukyağı üretimi için işletmeler bulunmaktaydı.⁶⁹⁵

İskenderiye bölgesinde çörekotu yetiştiriciliği de yapılıyordu. Çörekotu daha çok Terûce köyünde yetiştiriliyordu.⁶⁹⁶ Yâkût el-Hamevî tarih belirtmeden verdiği bilgide İskenderiye'nin meyvelerinin çoğunun Ternût adlı şehirden geldiğini belirtir.⁶⁹⁷ Bu durum gösteriyor ki, tahıl yetiştiriciliğinde ileri seviyede olan İskenderiye, meyvecilikte kendi ihtiyacını karşılayabilecek durumda değildi.

Şehirdeki tarım ürünlerinin en önemlilerinden birisi de üzüm yetiştiriciliği idi. Vergi toplama işleri üzüm hasat zamanında yapılırdı. Fetih öncesinde İskenderiye'nin bahçeleri Mukavkıs'ın hanımının üzüm bağlarıydı.⁶⁹⁸

Bu hâliyle geniş sulama imkânları bulunan İskenderiye şehri ziraat yönüyle birçok üründe kendi halkının ihtiyacını karşıladığı gibi, başka beldelere de ihracat

⁶⁹¹ Anter-Abbâdî, *Delil Mûciz*, s. 4.

⁶⁹² Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 28-29; Râfii-Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 39.

⁶⁹³ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 28-29.

⁶⁹⁴ Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/23-24.

⁶⁹⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 9.

⁶⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/28.

⁶⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II/27.

⁶⁹⁸ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/87.

yapma imkânını bulmuştur. Ticaret yolları üzerinde bulunması da yetiştirilen ürünlerin zorluk çekmeden alıcı bulmasını sağlıyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ, KÜLTÜREL VE MİMARÎ AÇIDAN İSKENDERİYE

İskenderiye, fetih öncesi ve sonrasında siyasî ve ekonomik bir merkez olmakla beraber, şehrin en önemli özelliği kurulduğu günden itibaren tarihin her döneminde sahip olduğu ilmî birikimle dünyada eşine ender rastlanır bir ilim şehri olma özelliğini muhafaza etmiş olmasıdır. Şehir, başta İskenderiye Kütüphanesi olmak üzere insanlığın kültürel mirasına yaptığı katkılarla adından her daim söz ettirmiştir. İskenderiye, Arap müellifler başta olmak üzere birçok müellifin eserlerinde dünyanın yedi harikasından birisi diye bahsettikleri İskenderiye Deniz Feneri ve daha birçok mimarî yapıyla medeniyete büyük katkılar sunmuş bir şehirdir.

Bu bölümde Müslümanların şehirdeki ilmî-kültürel ve mimarî faaliyetlerine de ışık tutması açısından ilk dönemlerden itibaren İskenderiye’de bu alanlarda yürütülmüş faaliyetlere yer verilecek, böylece Müslümanların inşâ ettiği yeni medeniyetin hangi temeller üzerinde bulunduğu ve şehrin yeni sakinlerinin medeniyete ne tür katkılar sunduğu ortaya konulacaktır.

1. İSKENDERİYE’NİN İLMÎ DURUMU

İskenderiye, siyasî ve ekonomik merkez olmasının yanında kadîm zamanlardan itibaren aynı zamanda bir ilim şehriydi. Bu başlık altında şehrin İslâm öncesi ve İslâmî dönemde sahip olduğu ilmî birikim ve bu yönüyle medeniyete katkısı konu edilecektir.

1.1. Fetih Öncesi Dönem

Ülke, İskenderiye şehrinin kurucusu olan Büyük İskender’in m.ö. 323 yılında ölümünden sonra, yaklaşık yirmi yıl süren iç mücadeleler neticesinde, komutanlar arasında paylaşıldı. İskender’den sonra Mısır toprakları, Ptolemaios Soter I’in (m.ö.

304-285) yönetiminde kaldı. Mısır'da Ptolemaioslar hanedanını başlatan Soter I ve onu izleyen Philadelphos (m.ö. 285-247), ilme merakları sebebiyle İskenderiye'yi dünyanın en ileri ilim ve kültür merkezi hâline getirdiler. Dünyaca meşhur İskenderiye Kütüphanesi de Ptolemaios Soter I ve Ptolemaios Philadelphos tarafından kuruldu.⁶⁹⁹ İskenderiye'de ki bu kurum, kurulduktan sonra içinde bulunan kitapların sayısı ile ilgili olarak 200.000 ile 900.000 arasında rakamların verildiği dünyanın en büyük kütüphanesi oldu.⁷⁰⁰

Batlamyus Soter I, ilim adamları ve mütefekkirlerin dünyanın dört bir yanından buraya gelmesini istiyordu. Bu düşüncelerle o, coğrafya, astronomi, matematik, tıp, tarih, edebiyat ve felsefe ilimlerinde temayüz etmiş kişileri şehre topladı.⁷⁰¹

Burada toplanan ilim adamları sayesinde zamanla İskenderiye'de özellikle tıp, felsefe ve matematik alanlarında çeşitli ekoller ortaya çıktı. Yeni Eflâtuncu İskenderiye felsefe ekolü mensuplarından IV-VII. yüzyıllar arasında yaşayan Theon, Proklus, Ammonius, Simplikius, Damaskius, Olympiodoros, Loannes Philoponus, Stephanus, Apameialı Loannes, Amidalı Aetius, Aeginalı Paulus ve Ahron, eserleriyle eski Grek bilim ve felsefesinin Müslümanlara geçişinde önemli rol oynamışlardır.⁷⁰² Yine Helenizm kültürünün tarihteki en büyük merkezi İskenderiye olmuştur. Arşimed, Öklid, Yeni Eflatunculuğun kurucusu Plotinus hep burada tahsil görmüşlerdir.⁷⁰³

İskenderiye, tıp alanında tarihteki parlak dönemlerinden birini de İslâm'dan hemen önce yaşadı. Tıp bilimi dünyanın hiç bir bölgesinde olmadığı kadar burada ilerledi. Bu durum, teorik tıp bilimlerinin bütün Bizans dünyasında, bilhassa Latin Batı'da donuklaştığı ve durgunlaştığı dönemden sonra oldu. İskenderiye Akademisi bu durağanlığı fark etmiş ve teorik tıbbı yeniden canlandırmak için başarılı çalışmalar yapmıştır. Bunun için Akademi, tıbbın temel kitaplarından yirmi tanesini tespit etti ki, bunlardan dördü Hipokrat, diğerleri Galen'e ait idi. Öğretime uygun bir plan çerçevesinde sıralanan bu kitaplar, amaçlarına uygun bir şekilde özetle yeniden

⁶⁹⁹ Apak, "İskenderiye Kütüphanesi", XVI/176-177.

⁷⁰⁰ Alar, Halis, *Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2001, XVI/300.

⁷⁰¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 34.

⁷⁰² Avcı, "Mısır", (Bizans Dönemi), *DİA*, XXIX/558.

⁷⁰³ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/453-454.

yazıldı. Bu öğretim koleksiyonu, “*Cevâmiu’l-İskenderâniyyîn*” adıyla meşhur oldu. İskenderiye Akademisi bu şekilde yeniden teorik tıbbı itibar kazandırdı. Bu oluşumun şöhreti İskenderiye’nin sınırlarını aşmış ve Mısır’da yeni kurulmuş olan tıp okullarında “*Cevâmiu’l-İskenderâniyyîn*” ders kitabı olarak okutulmaya başlamıştır.⁷⁰⁴

1.2. Fetih Sonrası Dönem

Müslümanların İskenderiye’yi fethetmesinden kısa bir süre önce şehirde hâkimiyet el değiştirmiş, daha önce Rumların elinde olan şehir Fârisîlerin eline geçmişti. Şehir yaklaşık on yıl Fars egemenliğinin ardından tekrar Rumlara geçmişti. Bu el değiştirmeler sırasında şehir sadece siyasî yönden değil, ilim ve kültür yönüyle de olumsuz etkilenmişti. Her ne kadar fetih sonrası Müslümanlar, yaptıkları anlaşmayla halka iyi muamele edeceklerini garanti etseler de, İslâm orduları tarafından yaklaşık beş yıl arayla şehrin iki kez fethedilmek zorunda kalınması, şehirdeki tahribatı da artırmıştı. Böyle bir ortamda bilimsel çalışmalarının da sağlıklı bir zeminde yürümeyeceğini düşünen Yunan ve Yahudi kökenli birçok ilim adamı şehri terk etti. Bütün bu olumsuz şartlar altında ilmî faaliyetler büyük oranda olumsuz etkilendi.

Şehrin idaresinin Müslümanların eline geçmesinden sonra ilmî faaliyetlerde en çok dikkat çeken husus, dinî ilimlerin toplum hayatında yer bulmaya başlamasıdır. Daha önce var olan ilimlerin devam etmesine ilâve olarak, fetihle birlikte İslâm dinine has ilimlerin de burada hayat bulduğunu görüyoruz. İskenderiye İslâmî dönemde Fustât’la birlikte bölgede merkez olma özelliğini ilmî faaliyetlerle devam ettirmiştir. Bu bölüm içerisinde şehrin İslâmî dönem ilmî durumu incelenirken, öncelikle müspet ilimlerle ilgili olarak İslâm öncesi dönemde de var olan, sonrasında da devam eden ve bu alanda öne çıkan bazı şahsiyetler konu edilecektir. Ardından dinî ilimler alanında yapılan çalışmalarla bu alanda öne çıkan şahsiyetler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

⁷⁰⁴ Hamârîne, Neşet, İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum, çev. Eyyüp Tanrıverdi, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 2012-1, XX/164.

1.3. Dil ve Edebiyat

Müslümanlar, fethedilen her yerde olduğu gibi, burada da yerli halkın kullandığı dile müdahale etmemişler, herkesi kendi dilinde ve kültüründe serbest bırakmışlardır. Fetih gerçekleştiği sırada şehirdeki yerli halk, Grekçe (Yunanca) zorunlu olmasına rağmen çoğunlukla ana dilleri olan Kıptî dilini kullanırken, idare ve aristokrat tabakayı temsil eden Roma ve Yunan menşeli topluluklar Grek dilini kullanmayı tercih ediyorlardı.

Fetih sonrası Kıptîler açısından konuşulan dil konusunda olumlu gelişmeler söz konusu olmuştur. Fetih, mağdur Kıptî halkın kültürel ve dinî kimliklerini yeniden kazanmalarına vesile olmuştur. Kıptîler, kendileri üzerinde baskıcı bir hâkimiyet kuran Ortodoks Yunanlıların siyasî ve sosyo-kültürel etkisi azaldığı için kendi kimliklerini yeniden ortaya koymaya başlamışlardır. Daha önce resmî dil olarak kabul edilen Yunancanın yerini yeniden Kıptîce almış, ibadetler de bu dille yapılmıştır.⁷⁰⁵

Uzun zaman geçtikten sonra Müslümanların şehirde varlıklarını tam anlamıyla kabul ettirmesiyle birlikte Arapça hâkim dil olmaya başlamıştır. Fakat bu süreçte kimsenin dil hürriyetini kısıtlayıcı bir uygulamaya gidilmemiştir. Durum bu şekilde olmasına rağmen İslâm Medeniyeti üzerine çalışmaları bulunan Barthold, bu özgürlük ortamını “*Halifelik nezdinde Müslüman olmayan kavimler arasında Arap dilinin yayılışı pek de arzu edilmeyen bir hâldi. Hristiyanların Arapça konuşması ve çocuklarının Müslüman mekteplerinde okuması engellendi. Böyle olmasına rağmen İslâm dini, halkın çoğunluğu tarafından kabul edilen bir din oldu ve Müslüman olmayan kavimler de Arap dilini kabul ettiler*”⁷⁰⁶ diyerek hakikate muhalif bir yorumda bulunmuştur.

Müslümanların sağladığı ortamın bir sonucu olarak, İskenderiye’de ilk önce Kıptîce olan fakat daha sonra baskılarla Yunancaya çevrilen şehir, bölge ve köy isimleri Yunancadan kurtularak tekrar eski isimlerine kavuşmuştur.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Râfii -Âşûr, *Mısr fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 74.

⁷⁰⁶ Barthold, *İslâm Medeniyet Târîhi*, s. 21-22.

⁷⁰⁷ Kâşif, Served, *Âşûr, Târîhu Mısr Abre'l-Usûr*, s. 98.

Emevîler dönemine gelindiğinde ise özellikle devlet kurumlarındaki divanların Arapça tutulmasıyla birlikte Arap dilinin yaygınlaşması hız kazanmış, Hristiyanların bazı dinî kitapları Arapçaya çevrilmiştir.⁷⁰⁸ Bu dönemde devlet kurumlarında hâkim dil Arapça olmuştur. Divanlar, Medine’de Hz. Ömer’in kurduğu merkez divanında olduğu gibi, Arapça olarak tutulmuştur. Hz. Ömer’in kurduğu divan, kuruluşundan itibaren hep Arapça olarak tutulurken gayr-ı müslimlerden alınan vergilerin kaydedildiği harac divanlarıysa, her bölgede o bölgenin diliyle, bu arada Mısır’da da Rumca ve Kıptîce olarak yazılmıştır. Harac divanlarının Arapçaya çevrilmesi ilk olarak Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından 81/700-701’de, Şam harac divanının Arapça’ya çevrilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Mısır harac divanıysa, Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) zamanında Mısır valisi olan Abdullah b. Abdülmelik tarafından 86/705-706 yılında Arapçaya çevrilmiştir.⁷⁰⁹ Arap dilinin cemiyet hayatında yaygınlık kazanmasında, hâkim olan unsurun sahip olduğu dili öğrenme isteğinin yanında, Müslüman olan insanların dinlerini öğrenmek için dile ihtiyaç duymalarının da büyük etkisi söz konusudur.

1.4. Tercüme Hareketleri

Teknik anlamda “tercüme hareketleri” denildiğinde genel olarak medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşp temas kurmaları sırasında birikim ürünü eserlerin karşılıklı nakledilmesi anlaşılmaktadır. İslâm düşüncesi tarihi açısından tercüme hareketleri terkibi, özellikle milâdî VIII, IX ve X. asırları içine alan dönemde önceki kültür ve medeniyet birikimlerinin İslâm’ın medeniyet dili olan Arapçaya aktarılmasını ifade etmektedir. Milâdî VII. yüzyılın sonunda fetihler sonucu İslâm coğrafyasının hızla genişlemesi Müslümanları kadîm kültürlerin birikimiyle karşı karşıya getirmiştir. Amr b. el-Âs’ın 21/642 yılında Mısır’ı fethetmesi, sonuçta Büyük İskender’den beri Yakındoğu’da hâkim olan Helenistik kültürün Pers ve Bizans kontrolünden çıkmasını sağlamıştır. Böylece Mısır, Suriye ve Bâbil artık Müslümanların kültürel ve fizikî coğrafyasına katılmıştır.⁷¹⁰

⁷⁰⁸ Tomar, Cengiz, “Mısır” (Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/575.

⁷⁰⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 131.

⁷¹⁰ Macit, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, XXXX/498-499.

İskenderiye, fetihten önce Yunan ve Roma kültürünün önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Fetihden sonra buradaki ilim adamlarının birçoğu savaşlar sebebiyle şehri terk ettiler. Bu dönemde Araplar diğer medeniyetlerin eserlerini kendi dillerine tercüme etmeye büyük rağbet gösterdiler. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde belirtildiğine göre, Emevî emirlerinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (41-85/661-704) kimya ilmi öğrenmek istediğinde Mısır'da yaşayan Yunanlı filozofların getirilmesini emretti. Yunanca ve Kıptî dilinde yazılmış eserleri Arapçaya tercüme ettirdi.⁷¹¹ Bu tercümeleşmeler çoğunlukla tıp alanındaki kitaplardan oluşuyordu.⁷¹² Hâlid b. Yezîd, İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emîri kabul edilir.⁷¹³

Hâlid b. Yezîd, İskenderiyeli bir rahip olan Maryânos'u (Marianos Romenus) Suriye'ye davet ederek Grekçe ve Kıptîce'den konuyla ilgili tercümeleşmeler yaptırmıştır. Ayrıca Hâlid'in, Maryânos'un hocası olduğu anlaşılan İskenderiyeli rahip Staphon'a da astronomi, kimya ve tıp alanlarında çeviriler yaptırdığı bilinmektedir. Kendisinin de Maryânos'tan ders gördüğü, böylece kimya başta olmak üzere aklî ilimler alanında önemli bir şahsiyet olarak temayüz ettiği görülmektedir.⁷¹⁴

İskenderiye Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada şehirde tıpla ilgili çok sayıda kitap, başta Galen (Câlinûs) ve Hipokrat'ın kitaplarından bazıları olmak üzere kadîm uygarlıklara dair eserler bulunuyordu. İslâm tıp tarihinde Galen'e ve Hipokrat'a ait eserlerden oluşan külliyyât, Cevâmiu'l-İskenderâniyyîn adıyla şöhret kazanmıştı ve bunlar İskenderiye'de okutuluyordu.⁷¹⁵ Milâdî ikinci asırda yaşamış olan Galen, İskenderiye Okulu mensupları nezdinde hayranlıkla takip edilen bir kişiydi. İslâm'ın ortaya çıkışından önce aralarında Yahyâ en-Nahvî'nin de bulunduğu İskenderiye okuluna bağlı hekim ve düşünürler Galen'in eserleri üzerinde inceleme, ihtisar ve tefsir

⁷¹¹ İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrût, 1997, s. 300; Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 117-118.

⁷¹² Fazıl, "Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri", s. 171.

⁷¹³ Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, "Hâlid b. Yezîd", *DİA*, İstanbul, 1997, XV/292.

⁷¹⁴ Hireysât, "Hâlid b. Yezîd", *DİA*, XV/293.

⁷¹⁵ Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyet Târîhi*, Ankara, 2006, s. 30.

şeklinde yoğun çalışmalar yapmışlar ve bu çalışmalarını İslâm kültürüne kazandırmışlardır.⁷¹⁶

Yine Emevîler döneminde Halid b. Yezid'den sonra Mervân b. Hakem ve Ömer b. Abdülaziz zamanında da çeviri faaliyetleri devam etmiş ve özellikle tıp alanında önemli mesafeler alınmıştır.⁷¹⁷

Mervân b. el-Hakem'in hilâfetinin ilk günlerinde isim yapan, İran asıllı bir Yahudi olan Mâserceveyh (684-685), Ahrûn adını kullanan İskenderiyeli bir papaz tarafından aslen Grek dilinde telif edilen tıpla ilgili Süryanice "*Künnâş*" adlı eseri Arapçaya tercüme etti.⁷¹⁸ Künnâş, Müslümanlar arasında Arapça yazılmış tıp ilmiyle ilgili ilk kitaptır. Rivayete göre Ömer b. Abdülazîz bu eseri sarayın Hazâinü'l-Kütüb adlı bölümünde bulmuş ve kırk gün istihâre yaptıktan sonra yararlı olduğuna kanaat getirerek halkın istifadesine sunulmasını emretmiştir. İbnü'l-Kıftî, Mâserceveyh'in adı geçen eseri Ömer b. Abdülazîz'in isteği üzerine Arapçaya çevirdiğini söylüyorsa da, onun Mervân b. Hakem döneminde yaşadığı görüşü ağır basmaktadır.⁷¹⁹ Hişâm b. Abdülmelik'in kâtibi olan Ebu'l-Alâ künyeli Sâlim de, Aristo'nun risalelerinden bir kısmını İskenderiye'ye taşımıştır.⁷²⁰

Sonuç olarak İslâm dünyasında tercüme faaliyetleri zannedildiği gibi Abbasîler döneminde değil Emevîler döneminde başlamıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar Abbasîler döneminde hız kazanacak olan tercüme hareketlerinin de temelini oluşturmuştur. Bu çalışmalar sayesinde gayri müslim unsurların önemli eserleri Müslümanlarla tanışma imkanı bulurken, ilmî terakkinin de kuvvet kazanmasına zemin oluşturulmuştur.

1.5. Eğitim-Öğretim Kurumları

İslâm Tarihinde eğitim-öğretimin yapıldığı ilk mekânlar mescidler olmuştur. Kurumsal anlamda ise ilk eğitim mekânı küttablardır. İlk defa ne zaman kurulduğu

⁷¹⁶ Kutluer, İlhan, "Câlinus", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/33.

⁷¹⁷ Kocabaş, Osman, "*Bağdat Hikmet Evi*" Bilim Tarihi Serisi (III), Ankara, 2016, s. 3.

⁷¹⁸ Fazıl, "*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*", s. 171.

⁷¹⁹ Kaya, Mahmut, "Mâserceveyh", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/74-75.

⁷²⁰ Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, s. 135.

belli olmasa da Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm şehirlerinde faaliyet gösteren küttablar, Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren çok yaygın hâle gelmiştir. Ancak küttabların varlığına, çalıştığımız tarih aralığı itibariyle İskenderiye’de rastlayamadık. Buna rağmen büyük bir Müslüman nüfusu barındıran İskenderiye’de de ilk dönemlerden itibaren bu kurumların varlığının bulunması büyük bir olasılıktır.

Aslında ilmî faaliyetler şehir hayatının her alanında gerçekleştirilmekteydi. Hadis ve fıkıh alanında yetişen insanlar düşünüldüğünde sokaklar, çarşı-pazarlar dahi ilim mekânı idi. Sahâbe ve Tâbiinden olan alimlerin evleri de aynı şekilde eğitim-öğretim kurumu gibi vazife görüyordu.

İskenderiye’de ilk günden itibaren teşekkül ettirilen mescidler, ibadetin yanı sıra Müslümanların ilk ilmî faaliyetlerini gerçekleştirdikleri Mescid-i Nebî gibi, ilmî faaliyetlerin yapıldığı en temel merkezlerden birisiydi. Çünkü Müslümanlar her gittikleri yerde mescidleri ilmî mekânlara çevirmişlerdir. Aslında Mısır topraklarında ilmî hareketliliğin merkezi başkent Fustât’ta Amr b. el-Âs camiidir.⁷²¹ Ancak İskenderiye’de de fetihle birlikte inşâ edilen ya da kiliseden çevrilen mescidlerin başlıcaları olan Mescid-i Süleyman, Mescid-i Hıdr, Mescid-i Zü’l-Karneyn, Mescid-i Amr b. el-Âs (Mescidü’r-Rahme) ve Mescid-i Mûsa’da dinî nitelikli ilmî faaliyetlerin gerçekleştirilmesi söz konusudur.⁷²² Örneğin Amr’ın şehri fethettiği zaman inşâ ettiği el-Câmiu’l-Garbî, diğer ismiyle Bin Sütunlu Mescid ibadetin yanında tasavvuf ehli kişilerin toplanıp sohbetler ettikleri bir merkez görevi de görmüştür.⁷²³

Müspet ilimler açısından şehre baktığımızda ise eski günlerin arandığına şahit oluyoruz. Bunda şehrin yaşadığı savaşlar ve mezhepler arası çekişmeler gibi birçok etkenin kendisini gösterdiğini daha önce söylemiştik. Özellikle Melkânîler ile Ya’kûbîler arasındaki çekişmeler eğitim kurumlarının çok zarar görmesine sebep olmuştur.⁷²⁴

⁷²¹ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre’l-Usûr*, s. 107.

⁷²² Seyyid, “İskenderiye”, *DİA*, XXII/574.

⁷²³ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 103-105.

⁷²⁴ Ebyârî, *Menâratü’s-Sekâfe*, III/16.

İskenderiye'nin Müslümanlar tarafından fethi sırasında burada tıp ilmi başta olmak üzere tabiat bilimleri ile ilgili bir okulun varlığından söz edilmektedir.⁷²⁵ Burası, adına “*Dâru'l-İlm*” denilen, tıp eğitimi veren müstakil bir okuldu. Şehir Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada sadece Galen ve Hipokrat'ın kitapları değil, tıp alanında yazılmış daha birçok kitap İskenderiye'deki bu okulda okutuluyordu.⁷²⁶ “*İskenderiyeliler*” adıyla bilinen bir grup hekim, bilimsel çalışmalarını bu okulda sürdürüyordu. Bu hekimler, Galen'in kitaplarını eğitimde esas olarak kabul etmişlerdi. İskenderiyeli hekimler, Galen'in kitaplarının taşınmasını ve ezberlenmesini kolaylaştırmak maksadıyla özetlerini yazdıkları gibi, tefsirlerini ve külliyatlarını da meydana getirmişlerdi.⁷²⁷ Bu okul hicretin birinci asrının sonlarına tekabül eden Ömer b. Abdülaziz'in hilâfetine kadar bütün şarkta ilmî tedrisatın merkezi olmaya devam etmişti. Birçok yerden ilim meraklıları İskenderiye'ye ilim tahsili için geliyorlardı. Bunlardan birisi de 61/680 yılında İskenderiye'ye tıp öğrenmek için gelen Yakûb er-Ruhavî isminde bir kişidir. Er-Ruhavî ilim tahsilini tamamladıktan sonra Antakya tıp okulunun başına getirilmiş ve orada on bir yıl hocalık yapmıştır.⁷²⁸

İskenderiye'deki bir diğer önemli eğitim-öğretim kurumu da Hristiyan halkın istifade ettiği kiliselerdir. Unutulmamalıdır ki halkın büyük bir kısmı Hristiyandır. Kiliseler o dönemde ibadet mahalli olarak kullanıldığı gibi, aynı zamanda eğitim ve öğretim mekânları olarakta kullanılmaktaydı. Bu konuda el-Kadîs Kilisesi ile Kayseriyyûn Kilisesi meşhurdur.⁷²⁹ Bu kiliselerde müspet ilimlerin öğretildiği bilgisine sahip değiliz. Muhtemelen Hristiyan ilâhiyatı alanında eğitimde bulduklarını düşünmekle birlikte hangi alanlarda eğitim verildiğini de bilmiyoruz.

⁷²⁵ Kocabaş, “*Bağdat Hikmet Evi*”, s. 2-3.

⁷²⁶ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyet Târîhi*, s. 30.

⁷²⁷ Fazıl, “*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 170.

⁷²⁸ Aycan, “*Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi*”, s. 215.

⁷²⁹ Zağlûl, “*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî*”, s. 102.

1.6. Yetişen İlim Adamları

İlim yönüyle canlı bir şehir olan İskenderiye, İslâm'ın ilk döneminde birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Bu başlık altında İskenderiyeli olan veya bir süreliğine dahi olsa burada bulunup ilimle meşgul olan kişiler konu edilecektir.

Kâ'b b. Adî, Hanzale et-Tenûhî (ö. 25/646)

Kâ'b b. Adî b. Hanzale et-Tenûhî'nin Hîre'de doğduğu tahmin edilmektedir. Tenûhî diye künyelenen Kâ'b, Hz. Ebû Bekir zamanında Müslüman oldu. Câhiliye döneminde Hz. Ömer'le ticarî ortaklıklar yaparak kumaş ticaretiyle meşgul oluyordu.⁷³⁰ Babası Hîre'de Hristiyan din adamı olan Kâ'b, diplomatik alanda başarılı olmuş bir kişidir. Hz. Ebûbekir döneminde İskenderiye'de ikamet eden Mısır Mukavkıs'ı Cüreyc b. Mînâ'ya elçi olarak geldi. Aynı görevle Hz. Ömer döneminde de 15/636 senesinde İskenderiye'deki Mukavkıs'a gedi.⁷³¹ Hadis alanında kendisinden Nuaym b. Uceyl rivayette bulunmuştur.⁷³²

Mısır'ın fethine katılan ve fetihden sonra oraya yerleşen Kâ'b, muhtemelen 25/646 yılı civarında Mısır topraklarında vefat etti.⁷³³ Kendisinin orada çocuğu ve evi olduğu rivayet edilir.⁷³⁴ İbn Hacer, Kâ'b b. Adî'yi sahabîler arasında zikretmiştir.⁷³⁵

Ebu'd-Derdâ Uveymir b. Abdullah (ö. 31-32/651-652)

Sahâbe-i Kirâm'dandır. İsmiinin Uveymir olduğunda ittifak vardır.⁷³⁶ Aynı şekilde künyesinde de ittifak vardır ki o da Ebu'd-Derdâ'dır. Babasının isminin ne olduğunda ise ihtilâf vardır.⁷³⁷

⁷³⁰ İbn Yûnus el-Mısırî, *Târîhu İbn Yûnus*, I/410.

⁷³¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV/456; Cevad Ali, (ö. 1408/1987), *el-Mufasssal ft Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, b.y.y., 2001 XIV/96.

⁷³² İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III/1322.

⁷³³ Efendioğlu, Mehmet, "Kâ'b b. Adî", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/1.

⁷³⁴ İsbehânî Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (430/1039), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Adil b.Yûsuf el-İzâzî, Riyâd, 1998, V/2375.

⁷³⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V/449.

⁷³⁶ Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Ali b. Fâris (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, Beyrût, 2002, V/98.

⁷³⁷ Şeyyâl, Cemâleddin, *A'lâmu'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, Port Saîd, 2001, s. 16.

Ebu'd- Derdâ, Medineli olup Hazrec kabilesindedir.⁷³⁸ O, Bedir savaşı zamanında h. II. yılda Müslüman oldu.⁷³⁹ Rasûlullah (as), Medine'ye hicretten sonra Selmân ile Ebu'd-Derdâ'yı kardeş yaptı.⁷⁴⁰ Ebu'd-Derdâ, Mısır'ın fethine katılan komutanların büyüklerindedir. İskenderiye'nin fethine de katıldı. İskenderiye'de ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte fazla kalmadığı düşünülmektedir.⁷⁴¹

İyi bir fıkıh ve hadis bilgisine sahip olan Ebu'd-Derdâ, Hz. Ömer döneminde Dımeşk kadılığı yaptı.⁷⁴² Kendisinden çok sayıda kişi rivayette bulundu. Dımeşk kurrâsının efendisi olarak anılırdı.⁷⁴³

İskenderiyeliler Ebu'd-Derdâ'nın İskenderiye'de vefat ettiğini iddia ederler ve ona ait olduğunu ifade ettikleri bir kabirden bahsederler. Ancak gerçek olan onun ve eşinin Dımeşk'te vefat ettiği ve orada medfun olduğudur.⁷⁴⁴ İbn Hacer, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde vefat eden Ebu'd-Derdâ'nın vefat tarihinde ihtilâf bulunduğunu zikreder.⁷⁴⁵

Mesleme b. Muhalled, el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 62/682)

Mesleme b. Muhalled b. es-Sâmit el-Hazrecî, sahâbîdir. Ebû Ma'n, Ebû Mes'ûd, Ebû Muâviye, Ebû Ma'mer diye künyelenirdi.⁷⁴⁶ Mısır'ın fethine katılmış ve oraya yerleşmiştir. Kendisi birçok hadis rivayet ederken, Mısırlı Ali b. Rabâh, Hişâm b. Ebî Rukayye, Ebû Kabîl, Hilâl b. Abdurrahman, Muhammed b. Ka'b ve daha birçok kişi de ondan rivayette bulunmuştur. Uzun süre İskenderiye'de bulunan Mesleme, 62/682'de altmış yaşındayken burada vefat etti.⁷⁴⁷

Mesleme, Mısır valiliği görevinde bulundu. Görevinde on beş yıl dört ay kaldı. Kıraat, ilim, adalet ve cihad yönüyle valilerin en hayırlılarındanı.⁷⁴⁸ Kur'an'ı çok iyi

⁷³⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II/335.

⁷³⁹ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 16.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI/94.

⁷⁴¹ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 24.

⁷⁴² İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/622.

⁷⁴³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II/335-336.

⁷⁴⁴ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 31.

⁷⁴⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/622.

⁷⁴⁶ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/1398.

⁷⁴⁷ İbn Yûnus el-Mısri, *Târîhu İbn Yûnus*, I/473-474.

⁷⁴⁸ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 180.

hıfzetmiş bir sahâbî idi. İbn Uyeyne'nin İbrahim b. Meysere'den yaptığı bir rivayete göre Mesleme, insanların içinde hıfzı çok sağlam bir kişiydi. Bir gün insanlara sabah namazı kıldırması ve namazda Bakara sûresinin tamamını okumuştur. En küçük bir harf hatası bile yapmamıştır.⁷⁴⁹

Mesleme, İslâm coğrafyasında ilk defa mescidlere minare yaptıran (53/672) kişidir.⁷⁵⁰

Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö. 85-86/704-705)

İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emîridir. Ebû Hâşim diye künyelenen Hâlid b. Yezîd,⁷⁵¹ İskenderiyeli filozof ve ilim adamlarıyla münasebet kurmuş, onların tıp alanında tercüme ettikleri kitaplardan istifade etmiş, kimya alanında çalışmalar yapmıştır.⁷⁵² Kimyanın yanında şairlik yönü de bulunan Hâlid, aynı zamanda astronomiye de ilgi duymuş, bu alanda çalışmalarda bulunmuştur.⁷⁵³ Kimya başta olmak üzere aklî ilimler alanında önemli bir şahsiyet olarak temayüz eden Hâlid, İslâm toplumunda “*ilk müslüman filozof*” ve “*Hakîmü Benî Ümeyye*”⁷⁵⁴ unvanlarını elde etmiştir.⁷⁵⁵

Kimya ilmine özel bir ilgi duyan Hâlid'in bu alanda üç tane risalesi vardır. Bunlardan birinde kimya ilminde uzman olan Rum Maryânos'tan kimyayla ilgili bilgileri öğrenme sürecini dile getirir. Tıp ilmine dair meseleleri de Yahyâ en-Nahvî'den okumuş olan Hâlid, İstefan el-Kadîm'den bir kimya kitabının tercümesini istemiş ve o da bunu yapmıştır.⁷⁵⁶

⁷⁴⁹ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III/1398.

⁷⁵⁰ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III/1398.

⁷⁵¹ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V/359.

⁷⁵² Fazl, “*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 171.

⁷⁵³ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V/359-360.

⁷⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 300.

⁷⁵⁵ Hireysât, “*Hâlid b. Yezîd*”, *DİA*, XV/293.

⁷⁵⁶ Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, s. 164.

Hadis rivayetine ilgi duyan ve ikinci tabakaya dâhil olan Tâbiîn neslinden bir muhaddis sayılan Hâlid'in rivayet ettiği hadis sayısı beşi geçmemektedir. Hâlid, 85/704 veya 86/705 yılında Humus'ta vefat etti.⁷⁵⁷

Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec el-Medenî (ö. 117/735)

Tâbiîn neslinden olan Ebû Dâvûd Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec el-Medenî Muhaddis ve Kurrâ idi.⁷⁵⁸

Başta Ebû Hüreyre olmak üzere Abdullah b. Abbâs, Muhammed b. Mesleme, Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Buhayne gibi birçok sahâbîden hadis rivayet etti. Kendisinden de Zührî, Ebu'z-Zinâd, Sâlih b. Keysân ve Abdullah b. Lehîa gibi muhaddisler rivayette bulundular. Kıraat ilminde temayüz eden el-A'rec, Ebû Hüreyre, İbn Abbâs ve Abdullah b. Ayyâş'tan arz usulüyle kıraat tahsil etti. Yedi kıraat imamından Medine'nin meşhur kıraat âlimi Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym'a da aynı yolla kıraat okuttu. Arap dili konusunda yaşadığı dönemin sayılı kişilerinden olan Abdurrahman b. Hürmüz, çok hadis rivayet etmesiyle tanınan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan güvenilir bir muhaddistir.⁷⁵⁹

Abdurrahman'ın İmam Malik'in hocası olduğu ve İmam Malik'in kendisinden yedi yıl ders aldığı rivayet edilir.⁷⁶⁰ Abdurrahman, ilim ehli güvenilir bir insandır. Zehebî Tabakât adlı eserinde onun Kureyş nesebini en iyi bilenlerden biri olduğunu rivayet eder.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ Hireysât, "Hâlid b. Yezîd", *DİA*, XV/293.

⁷⁵⁸ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût, 1999, I/105.

⁷⁵⁹ Aydınli, Abdullah, "A'rec, Abdurrahman b. Hürmüz", *DİA*, İstanbul, 1991, III/350-351.

⁷⁶⁰ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 39.

⁷⁶¹ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Beyrût, 1997, s. 22.

Ömrünün sonlarında murâbit olarak İskenderiye'ye giden Abdurrahman'ın⁷⁶² vefatından önce burada kadılık yaptığı, eğitim-öğretimle ve hadis rivayetiyle uğraştığı gelen bilgiler arasındadır.⁷⁶³

Günümüzde İskenderiye'de Ra'su't-Tîn caddesinde Abdurrahman b. Hüzmüz'e ait olduğu iddia edilen bir kabir ve kendi ismiyle anılan bir mescid vardır. Fakat tarihçiler bunda ittifak etmezler. Kabrin, mescidin banisi olan şahsa ait olduğu da rivayetler arasındadır.⁷⁶⁴ Halife b. Hayyât, Abdurrahman'ın h. 117 senesinde vefat ettiğini nakleder.⁷⁶⁵

Ebû Hazre Yâ'kûb b. Mücâhid (ö. 149-150/767-768)

Benî Mahzûm kabilesinin mevlâsı olan Ebû Hazre, Ebû Yûsuf diye künyelenirdi. Kassâslık görevinde bulundu. İskenderiye'de 149/767 veya 150/768 senesinde vefat etti.⁷⁶⁶

Ebû Hazre'nin asıl ismi Yâ'kûb b. Mücâhid'dir. Hadis ilmiyle meşgul olan Ebû Hazre, az sayıda rivayette bulunmuştur. Kendisinden Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî, Hâtim b. İsmail, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Huseyn el-Cûfî rivayette bulunmuştur. Kendisi de Ubâde b. el-Velîd, Kâsım b. Muhammed, Muhammed b. Ka'b, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Atîk, Abdurrahman b. Câbir'den rivayette bulunmuştur.⁷⁶⁷

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed el-Kureşî (ö. 151/768)

İbn İshâk, 80/699'da Medine'de doğdu.⁷⁶⁸ 115/733 veya 119/737'de İskenderiye'ye geldi. Orada Yezîd b. Ebû Habîb, Sümâme b. Şefî, Ubeydullah b.

⁷⁶² İbn Kuteybe, ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992, s. 465; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV/228; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrût, tsz., I/74-75; İbnü'l-İmâd, Şihâbü'd-dîn Ebi'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Muhammed el-Arnaûd, Beyrût, 1986, II/80.

⁷⁶³ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 42-43.

⁷⁶⁴ Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 43.

⁷⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 418.

⁷⁶⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 491.

⁷⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî (ö. 327/939), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrût, 1952, IX/215.

⁷⁶⁸ Fayda, Mustafa, "İbn İshâk", *DİA*, İstanbul, 1999, XX/93.

Muğîre, Ubeydullah b. Ebû Cafer, Seken b. Ebî Kerîme ve Kâsım b. Kuzmân'dan hadis rivayet etti.⁷⁶⁹ Yezîd b. Ebû Habîb, Kays b. Ebû Yezîd ve İshâk b. İbrahim b. Mûsâ kendisinden hadis rivayet ettiler.⁷⁷⁰ İlk dönem siyer müelliflerinden olan İbn İshâk, es-Sîre isimli eseriyle meşhur olmuştur. İbn İshâk'ın İskenderiye şehrinde bulunduğu ancak bunun süresinin ne kadar olduğu bilinmemektedir.⁷⁷¹ Şüphe yok ki hayatı boyunca ilimle meşgul olan İbn İshâk, İskenderiye'de bulunduğu dönemde de aynı işle meşgul olmuştur.

Eğitimini başta babası olmak üzere birçok âlimden hadis, siyer-megâzî, şiir, eyyâmü'l-Arab ve ensâb bilgileri alarak tamamladı. Ona ders veren Medine'nin meşhur âlimleri arasında Âsım b. Ömer b. Katâde, Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir, Yezîd b. Rûmân, Muhammed b. İbrahim et-Teymî, Ebân b. Osman b. Affân, Muhammed el-Bâkır, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi', Atâ b. Yesâr, Abdurrahman b. Esved, Sâlim b. Abdullah b. Ömer ve İbn Şihâb ez-Zührî bulunmaktadır. İbn İshâk'ın, çoğu sahâbe çocuğu olan yüz kadar Medineli raviden hadis aldığı söylenir. Başta Buhârî olmak üzere Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁷² İbn İshâk, 151/768 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁷³

Abdülmelik b. Ebcür el-Kinânî (ö. 181/797)

Emevîler döneminde Müslümanlar arasında tıp ilminin gelişmediğini görüyoruz. Bunda tercüme faaliyetlerinin yeni başlamış olmasının önemli bir etkisi olmalıdır. Müslümanlar, İskenderiye'yi aldıkları zaman İbn Ebcür, Ömer b. Abdülaziz'in vesilesiyle Müslüman oldu. İbn Ebcür, ilim sahibi mahir bir tabip idi. Önceleri İskenderiye'de ikamet ediyordu. İskenderiye okulunda öğretim işleriyle görevliydi. Ömer b. Abdülaziz o vakitlerde henüz halife olmamıştı. Halife Ömer, İskenderiye'deki tedrisatı Antakya ve Harran'a taşıdı. Halife, İbn Ebcür'dan tıbbî

⁷⁶⁹ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrût, 1985, VI/501; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I/19.

⁷⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI/501.

⁷⁷¹ Algül, *İslâm Târîhi*, I/25.

⁷⁷² Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX/93-94.

⁷⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali (463/1072), *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrût, 2002, II/7; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/28.

hizmet alıyor, onu özel doktoru olarak istihdam ediyor ve bu konuda kendisine güveniyordu.⁷⁷⁴ İbn Ebcür 181/797 yılında Harun er-Reşîd döneminde Basra’da vefat etti. Cenaze namazını Süfyân es-Sevrî kıldırdı.⁷⁷⁵

Ya’kûb b. Abdurrahman el-İskenderânî (ö. 181/797)

İslâm Tarihinde İskenderiye’ye nispetle meşhur olmuş âlimlerden biri de Ya’kûb b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Abdulkârî el-İskenderânî’dir. O aslen Medinelidir fakat İskenderiye’ye yerleşmiştir.⁷⁷⁶ İskenderiye’ye ne zaman yerleştiği bilinmemektedir.

O, Ebû Hâzim ve Ebû Süheyl b. Mâlik’ten rivayette bulunmuştur. Ondan da el-Leys, İbn Vehb, Kuteybe b. Saîd, es-Sabbâhî, Ebû Hâşim Hânîi b. el-Mütevekkil el-İskenderânî, Ebû Şerîf el-Murârî ve bir grup Mısırlı rivayette bulunmuştur.⁷⁷⁷

İbn Ebî Hâtim, Ya’kûb b. Abdurrahman’ın sika bir ravi olduğundan bahseder.⁷⁷⁸ İyi bir kârî olan Ya’kûb b. Abdurrahman İskenderiye’de 181/797 tarihinde vefat etmiştir.⁷⁷⁹

2. İSKENDERİYE’DE KÜLTÜREL HAYAT

Mısır toprakları farklı etnik ve dinî toplulukların birlikte yaşadığı, birbirleriyle etkileşimde buldukları, zaman zaman istisnai durumlar görülse de, bunu barış içerisinde gerçekleştirdikleri ender coğrafyalardan biridir. Müslümanlar, İskenderiye’yi fethettiği ilk dönemde buradaki halk Kıptîler, Rumlar, Yahudiler ve

⁷⁷⁴ İbn Ebî Useybia, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Eubbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrût, tsz, s. 171; Zeydan, *İslâm Medeniyet Târîhi*, III/273; Ph. K. Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 354; Fazıl, “*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 172; Aycan, İrfan, “*Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi*”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan, Ankara, 2000, II/6., s. 221.

⁷⁷⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, VI/362.

⁷⁷⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I/58.

⁷⁷⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed (ö. 354/965), *es-Sikât*, Haydarâbâd, 1973, VII/645-646.

⁷⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, IX/210.

⁷⁷⁹ İbn Yûnus el-Mısırî, *Târîhu İbn Yûnus*, II/259.

Müslüman Araplar olmak üzere başlıca dört ana etnik unsurdan teşekkül ediyordu. Bu başlık altında, incelediğimiz tarih aralığında İskenderiye’de yaşamış olan milletlerin, şehrin kültürel mirasına sundukları katkıları ele alacağız.

2.1. İskenderiye’de Kültürel Durum

İskenderiye, fetih öncesi yoğun bir şekilde ilmî ve kültürel hareketliliğin yaşandığı bir merkezdi. Sahip olduğu kütüphane, bölgeyi dünyanın gözde merkezlerinden birisi haline getirdi. Zamanla kütüphane tahrip olsada ilmî ve kültürel yaşam, şehirdeki canlılığını asırlar boyu devam ettirdi.

2.2. İskenderiye Kütüphanesi

İskenderiye’de kültürel durum denince akla gelen ilk şey, tarihte şöhret bulmuş ve şehrin dünyanın ilim ve kültür merkezi hâline gelmesine sebep olan İskenderiye Kütüphanesi’dir. İskenderiye Kütüphanesi’nin dünya ilim ve kültür tarihindeki yerini ve önemini ortaya koyabilmek için ayakta kalabildiği dönemlerdeki diğer kütüphanelerin ve burada bulunan Kütüphane’nin özellikleri konu edilerek çalışmaya devam edilecektir.

2.2.1. Eski Çağ Kütüphaneleri

Yazının icadıyla birlikte kitaplar telif edilmeye başlanmış, kitaplar çoğalınca bunları koruyacak mekânların ortaya çıkması zorunlu olmuştur. Kütüphaneleri yeryüzünde ilk tesis edenler m.ö. 1700 senelerinde Bâbilliler olmuştur. Bunları eski Mısırlılar, onları da Yunanlılar takip etmişlerdir.⁷⁸⁰

İlk olarak Mısır ve Mezopotamya’da kil tabletlerden oluşan kütüphaneler, daha sonra Eski Yunan ve Roma dünyasına geçerek yeni bir boyut kazanmıştır. Eskiçağ kütüphaneleri, özellikle Yunan ve Roma’da yaygınlık kazanırken Akdeniz Havzası kütüphaneleri ise kuruldukları bölgelerde çok çabuk büyümüş ve Eskiçağ kültür dünyasına damgasını vurmuştur. Konumuzla bağlantısı yönüyle Akdeniz Havzasına geldiğimizde, önemli kütüphanelerden Mısır ve Yunan Kütüphanelerini görüyoruz.

⁷⁸⁰ Zeydan, *İslâm Medeniyet Târîhi*, III/435-436.

Eski Mısır kütüphaneleri, ayakta kaldıkları dönemlerin teokratik yapısına bağlı olarak çoğunlukla tapınaklarda yer alıyordu. Böylece kütüphanelere Tanrı'nın himayesi veriliyor, buralar kutsal bir nitelik kazanıyordu.⁷⁸¹

Bu dönemde telif edilen kitapların konuları daha çok din ve dinî törenler, felsefe, tıp, kimya ve devlet yazışmalarını içeriyordu. Her kutsal tapınağın bir okulu ve kütüphanesi bulunuyordu ve kütüphanelerin kullanımı dinî temsil niteliği olan kişilerin elindeydi. Mısır'da genellikle tapınaklarda kurulmuş olan kütüphane koleksiyonları, gelişmiş bir katalog sistemiyle organize edilmişti. Bu nedenle kütüphanecilik tekniğinin ilk defa Mısır kütüphanelerinde kullanıldığı sanılmaktadır.⁷⁸²

Yapılan arkeolojik çalışmalar fizikî yapı olarak, Eskiçağ Kütüphanelerinin farklı yönleri bakmakla birlikte çoğunlukla doğuya doğru inşâ edildiklerini göstermektedir.⁷⁸³ Bunun sebebi güneş ışıklarından daha çok faydalanmak, aynı zamanda kitap ve kağıt tomarlarının rutubet sebebiyle zarar görmesini engellemek olmalıdır.

2.2.2. Helenistik Kültür

Ortadoğu'yu da içine alarak tüm Akdeniz Havzasını kapsayan bölge, kültür tarihi içerisinde Helenistik Dünya diye anılır.⁷⁸⁴ İskender'le başlayıp Romalıların Mısır'ı ele geçirmesiyle son bulan yaklaşık üç asırlık Yunan kültürünün hâkim olduğu düşünce, fikir ve ruhunun şark hayatının normlarıyla mücadelesi ve bunlarla birleşmesi keyfiyetine Helenizm denir.⁷⁸⁵ İskender'in Asya seferleriyle başlayan Helenistik kültür, etkilerini uzun süre göstermekle birlikte, Mısır'ın Romalıların tarafından alınmasıyla son bulmuştur. İskenderiye, coğrafi konumunun da etkisiyle, çok kısa zamanda büyük bir gelişme göstererek, Yunan kültürünün Mısır'a girmesine aracılık etmiştir. Zamanla şehir Helenistik kültürün merkezi durumuna gelmiştir. Bu da Büyük İskender'in başlatmış olduğu "kültür faaliyetlerinin genişleyerek dünya

⁷⁸¹ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 1-2.

⁷⁸² Alar, "Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler", s. 298.

⁷⁸³ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 17.

⁷⁸⁴ Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian", s. 52.

⁷⁸⁵ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 4.

medeniyeti hâline gelmesi” politikasının bir sonucu olmuştur. Fakat bu politikayı tamamlamak İskender’in genç yaşta ani ölümü sebebiyle kendisine nasip olmamış, bunu kendinden sonra gelen mirasçıları gerçekleştirmiştir. Zira Mısır’da hüküm süren ve ilmi seven Ptolemaioslar zamanında İskenderiye, dünyanın önde gelen kültür merkezlerinden biri durumuna gelmiştir.⁷⁸⁶

İskenderiye’yi tesis eden İskender ve kendisinden sonra gelen yöneticilerin amacı, fethettikleri yerlerde zihinlerindeki Helenizm düşüncesini ulaşabildikleri her yere yaymaktı. Helenistik kültürün kendisini en fazla hissettirdiği yere ulaştıkları bölgeler içerisinde Mısır bölgesi olmuştur.⁷⁸⁷

Helenistik düşüncenin bir sonucu olarak bilime ve kitaba düşkün birçok insan, büyük kütüphanelerin kuruluşundan önce kendi özel kitaplık ve koleksiyonlarını oluşturmuşlardı. Öyleki Peisistoratos’un Kütüphanesi, Nicorates’in Kütüphanesi, Polycrates’in Kütüphanesi, Eucleides’in Kütüphanesi bunlardan sadece birkaçı olarak zikredilebilir. Daha sonraları, bu özel şahıs kütüphane ve koleksiyonlarının dışında, halka açık büyük kütüphaneler kurulmuştur. Bunların içerisinde en meşhuru, şüphesiz ki Büyük İskenderiye Kütüphanesi’dir. Bu kütüphaneye eşdeğerde olmasa da, dönemin diğer meşhur kütüphaneleri arasında, Serapeion Halk Kütüphanesi, Bergama Halk kütüphanesi, Antakya Patrikliği Kütüphanesi sayılabilir.⁷⁸⁸

Helenizmin sonucu olarak Akdeniz Havzasında kurulan büyük kütüphanelere baktığımızda bunların çoğunlukla stratejik önemi olan liman şehirlerde kurulduğunu görmekteyiz. Zira çeşitli yerlerden toplanan kitapların gemilerle bu kütüphanelere getirilme imkânı vardı. Ayrıca buraya gelen gemilerdeki kitaplar kopya ediliyor veya asıllarına el konuluyordu. İşte bunlar halka açık tutulan krallık kütüphaneleriydi.⁷⁸⁹

İskender’in ölümünden sonra Ptolemaios kralları, kentin kuruluşunu ve gelişimini devam ettirdiler. İskenderiye, Helen kültür ve sanatının mimarî yapıları ve kurumları olan Tiyatro, Agora ve Gymnasium’un yanısıra ünlü Serapeion ve Poseidon

⁷⁸⁶ Hornung, *Mısır Tarihi*, s. 148.

⁷⁸⁷ Güçlüay, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 5-6.

⁷⁸⁸ Çelik, “Süryani Kaynaklarında Göre İmparator Marcian”, s. 53-54.

⁷⁸⁹ Güçlüay, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 11.

Tapınakları, İskenderiye Kütüphanesi, Felsefe Okulu ile Helenistik dünyanın en önemli ticaret, edebiyat, kültür, sanat ve bilim merkezi hâline geldi.⁷⁹⁰ Arşimed, Öklid, Yeni Eflatunculuğun kurucusu Plotinus burada tahsil gördüler.⁷⁹¹ İşte bu Helenistik kültürün etkisiyle Akdeniz Havzasında büyük kütüphaneler kurulmuştur ki bahse konu olan İskenderiye Kütüphanesi de bunlardan biridir.

Müslümanlar, Helenistik dünyanın en büyük üniversitesi olarak kabul edilen İskenderiye Kütüphanesi'nde ilmî faaliyetlerini devam ettirme fırsatını yakalayan Aristoteles, Öklid, Hipokrat, Galen, Ptolemaios gibi filozof, tabip ve matematikçilerle bu kütüphane vesilesiyle tanışma imkânı buldular.⁷⁹²

2.2.3. İskenderiye Kütüphanesinin Kuruluşu

Yunan ve Greko-Romen dünyasındaki kütüphanelerin tarihi, İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasıyla başlamaktadır. Bu kütüphane, Eskiçağ'ın evrensel niteliği olan en büyük kütüphanesiydi.⁷⁹³

Mısır toprakları m.ö. 332'de İskender tarafından ele geçirilse de, İskender'in m.ö. 323'de ani ölümünden sonra imparatorluk komutanlar arasında paylaştırıldı. Bunlardan Ptolemaioslar m.ö. 301'de Mısır'da bir krallık kurdular.⁷⁹⁴ Büyük bir medeniyet inşâ etme düşüncesinde olan Ptolemaioslar, bilime ve sanata çok değer verdiler. Batlamyus Soter I, Aristoteles'in öğrencilerinden, malî yönetim alanında eğitilmiş Demetrius Phalerius'a İskenderiye'de musoion (Dâru'l-Hikme) ve kütüphane inşâ etmesini söyledi.⁷⁹⁵ O, bu yapıların ilim elde edilen üniversite yapısında olmasını ve ilim adamlarının dünyanın dört bir yanından buraya gelmesini istiyordu. Bu amaç doğrultusunda coğrafya, astronomi, matematik, tıp, tarih, edebiyat ve felsefe ilimlerinde temayüz etmiş birçok ilim adamı buraya yerleştiler.⁷⁹⁶

⁷⁹⁰ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, s. 158.

⁷⁹¹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/453-454.

⁷⁹² Apak, "İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti", s. 177.

⁷⁹³ Güçlüay, *Hiz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 15.

⁷⁹⁴ Yavi, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, s. 158.

⁷⁹⁵ Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi*, çev. Elif Böke, Ankara, 2006, s. 15

⁷⁹⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 34; Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian", s. 55.

İskenderiye’de o dönemde iki kütüphane vardı. Bunlar Brucheion’daki Büyük İskenderiye Kütüphanesi’yle bundan üç yıl sonra kurulan ve İskenderiye Kütüphanesi’nden daha küçük olan Serapeion Kütüphanesi’ydi. Serapeion Kütüphanesi daha çok bir sanat merkezi gibi kullanılıyordu. İskenderiye Kütüphanesi’nin Sezar tarafından tahrip edilmesinden sonra buradaki kitapların Serapeion Kütüphanesi’ne nakledildiğine dair görüşler mevcuttur. M.s. 391’de Theophilus’un putperestlikle mücadelesi sırasında tapınak kütüphanesi durumunda olan Serapeion Kütüphanesi’nin yok edildiği belirtilmektedir.⁷⁹⁷

İskenderiye Kütüphanesi, şehrin en seçkin mekânlarından olan Yunanistan ve Makedonyalıların yoğun şekilde yaşadığı Brucheion Mahallesinde bulunan saraya bitişik Musoion’a bağlı olarak inşâ edilmiştir.⁷⁹⁸ Kütüphane ilimle meşgul olanların keyif alacağı ağaçlık bir bölgede kurulmuştur.⁷⁹⁹

Kütüphaneden günümüze üç taş blok ve bir hatip heykelinin alt kısmından başka birşey kalmamıştır. Araştırmacılar, kütüphanenin mimari yapısı hususunda, çağdaş kütüphanelerle klasik Roma mimarisine bakarak, çeşitli fikirler yürütmeye çalışmaktadırlar. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.⁸⁰⁰

Kütüphanenin müştemilâtına baktığımızda mimarînin birçok alanda hizmet verebilecek şekilde düzenlendiğini görüyoruz. Öyle ki ilmî çalışmalar yapan ve öğrenim gören kişilerin oturmaları için meskenler, ilmî münakaşaların yapıldığı konferans salonu, ders çalışma odaları, yemekhane ve rasathane, kitapların yazıldığı veya çeşitli yollardan temin edilen eserlerin tamir edildiği salonlar, kütüphane personelinin dinlendikleri ve gezdikleri kısımlar kütüphane içinde düşünülmüştü. Ayrıca avluda farklı coğrafyaların bitkilerini ve hayvanlarını bir araya toplayan büyük bir bahçe düzenlenmiştir.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 12.

⁷⁹⁸ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 18.

⁷⁹⁹ Sertoğlu, “İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı”, 36.

⁸⁰⁰ Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 55.

⁸⁰¹ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 19.

6. İskenderiye Kütüphanesi'nin İçini Gösteren Tasvir.

(Pressreleasepoint.com internet adresinden 18.03.2017 tarihinde alınmıştır.)

Kütüphanede okuma salonuyla kitap depolarının aynı yerde olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca burada kölelerden oluşan bir müstensihler topluluğu bulunuyordu. Kitaplar satın alma, ganimet olarak elde etme, şahısların yaptığı kitap bağışları, limana gelen gemilerdeki kitaplara el koyma şeklinde temin ediliyordu.⁸⁰² Örneğin Philadelphos (m.ö. 285-247), Yunanlıların eserlerini ücret karşılığında kütüphanedeki mevcut eserlere dâhil etmiştir. Philadelphos'tan sonra gelen Batlamyus (m.ö. 247-222) ise ilimle meşgul olup yanında kitap bulunan kişiler eğer İskenderiye'den geçecek olurlarsa bir nüshasını kütüphaneye bırakma zorunluluğu getirmiştir.⁸⁰³

Kütüphane bugünkü manada hem kütüphane, hem tapınak, hem akademi ve hem de yüksek tahsil veren bir müesseseydi. Kütüphanedeki bilim adamları kraldan gerekli ilgi ve desteği görüyorlardı. Kral sık sık buraya gelir ve bilim adamlarıyla sohbet ederdi.⁸⁰⁴

⁸⁰² Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 22-24.

⁸⁰³ Zeydan, İslâm Medeniyet Târîhi, III/264.

⁸⁰⁴ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 24.

Kütüphanenin en bariz özelliklerinden birisi de burada yapılan tercüme çalışmalarıdır. Yabancı dillerdeki eserlerin bir kısmı bu kütüphanede Yunanca'ya tercüme ediliyordu.⁸⁰⁵ Ancak tercümelemlerin yanında, orijinal olarak hangi dillerde kitapların bulunduğu noktasında yeterli bilgiye sahip değiliz. Farklı memleketlerden bilim adamlarının burada toplanmış olması, çok farklı dillerde bir kitap koleksiyonunun varlığını akla getirmektedir. Muhtemeldir ki bilim adamlarının Yunanca konuşmaları ve bölgede Yunan kültürünün hâkim konumda olması sebebiyle kütüphanedeki kitapların çoğunluğunu Yunanca eserler teşkil etmekteydi.

Kütüphane'yle ilgili olarak farklı bilgilerin ortaya konulduğu bir diğer konuyla buradaki kitap sayısıdır. Kütüphanedeki kitap sayısı ile ilgili farklı eserlerde çok farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu rakamlar genel olarak 200.000 ile 900.000 arasında değişmektedir. Bu rakamlardan 900.000 rakamı çok abartılı gelmektedir.⁸⁰⁶ Çünkü sonraki dönemlerde bile kütüphaneler bu sayıdaki eseri zor görmüşlerdir. Bir başka husus ise kurumdaki kitapların mahiyetiyle ilgilidir. Kütüphanedeki mevcut kitaplar tahmin edilenin aksine kitap şeklinde değil, papirüs tomarları biçimindeydiler.⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 28.

⁸⁰⁶ Batlamyus Philadelphos döneminde 400.000 cilt kitap vardı. Bunlara yüzbinlerce cilt ilave edildi. Antonyus iki yüz bin cilt kitabı Kleopatra'ya hediye etti. Kleopatra'nın son dönemlerinde kitap sayısı yedi yüz bine ulaştı. Bkz. Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ*, s. 35; Mehmed Mansûr ise İskenderiye Kütüphanesi'nde bulunan kitapların sayısının çok abartılı olduğunu, bazı tarihçilerin 700.000 rakamını verdiklerini, o tarihte bu kadar kitabın Avrupa kütüphanelerinde bile bulunmadığını ifade eder. Hâkimiyetleri ve nüfuzları Mısır'ın dışına taşmadığı gibi, bağımsız olarak yaşadıkları süre 60 seneden uzun olmayan Mısır hükümdarları zamanında ilimlerin yayılmasına sebep olan kağıt ve basım teknikleri bulunmamışken yalnız Yunan dilinde 700.000 kitabın bulunması şöyle dursun toplamın onda birinin dahi elde edilmesi ihtimal dışıdır. Bkz. Mansûr, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, s. 7-8; Ahmed Rıza, İskenderiye Kütüphanesi'nde ki kitap sayısının 700.000'den fazla olduğunu belirtir. Bkz. Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, çev. Ziyad Ebüzziya, Paris, 1922, s. 102; İskenderiye Kütüphanesi hakkında bir çalışma yapan Süheyl Ünver, Hristiyan kaynaklarda bu hadisenin aevlendirilmek kastıyla abartıldığını, kitap sayısının 700.000 gibi çok kabarık verildiğini, kütüphanenin zengin olduğunu fakat kitap sayısının bu rakamları bulmadığını, sadece birkaç yüz bin olduğunu ifade eder. Bkz. Ünver, Süheyl, "21 Asır Önce İskenderiye Tıp Merkezi ve Kütüphanesi", c. XXIX, sy. IV, s. 785. Dünya ilim ve kültür tarihine damga vuran İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı ile ilgili verilen rakamlara şaşmamak gerekir. Çünkü burada bulunan tomar halindeki eserler, çok farklı metodlarla ve uzun yıllar alan bir çalışmayla meydana getirilmiştir. İdareciler Kütüphane'ye gerekli ilgiyi göstermişler, kitap toplamak için hiçbir masraftan kaçınmamışlardır. Dünyanın dört bir yanından ilim sevdalılarını buraya toplamayı başarmışlardır. Gösterilen bunca çabanın neticesinde yüzbinleri bulan sayıda kitaba ulaşmak mümkün olabilmıştır.

⁸⁰⁷ Alar, "Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler", s. 300.

Bugünkü şekliyle ciltli veya ciltsiz kıvrılmış kâğıtlarla yapılmış kitaplar İskenderiye Kütüphanesi'nde mevcut değildir. Çünkü o vakit kâğıt henüz icat olunmamıştı.

2.2.4. Kütüphanenin Tarihî Gelişimi ve Tarihî Süreç İçerisinde Tahribi

Bu başlık altında Müslümanların şehri fethettiği tarih olan 21/642'ye kadar Kütüphane'nin geçirdiği evreleri konu edineceğiz. Öncelikle unutmamak gerekir ki, Ortadoğu ve Akdeniz çevresi bir medeniyetler havzası olduğu kadar, aynı zamanda bir savaşlar alanıdır. Çeşitli dönemlerde yapılan savaşlarda, insanlar kadar, onların kültürel mirasları da gereğinden fazla paylarını almışlardır. Evrensel bir nitelik taşıyan ve Helenistik dünyanın ortak ürünü olan bu Kütüphane, Hristiyanlığın doğuşundan ve daha sonra Roma'nın resmi devlet dini olmasından önce, defalarca tahribata uğramıştır.⁸⁰⁸

İskenderiye Kütüphanesi Müslümanların burayı fethettiği döneme gelinceye kadar defaatle zarar görmüştür. Şehirde m.ö. 88 yılında yaşanan iç savaş ülkeyi böldüğü gibi, İskenderiye şehrinde de büyük bir yıkıma sebep olmuştur.⁸⁰⁹ Yaşanan bu hadiselerde birçok ilim adamının şehri terk etmesi bu Kütüphane'ye de olumsuz etki etti. Böylece Kütüphane ilk darbeyi aldı.

Kütüphane Roma İmparatorları Sezar, Traianus, Aurelianus ve Diacletianus dönemlerinde yaşanan savaşlar esnasında aynı şekilde büyük tahribata uğradı. Burası Sezar döneminde m.ö. 47-48 yılında büyük bir yangına maruz kalmıştır.⁸¹⁰ Sezar döneminde yandığıyla ilgili bilgiler Saneca (m.ö. 4 - m.s. 65) tarafından ilk defa dillendirilmiştir.⁸¹¹ Sezar dönemine kadar önemini muhafaza eden Kütüphane bu dönemden sonra ne kadarı yandığı bilinmemekle birlikte eski önemini kaybetmiştir.⁸¹²

⁸⁰⁸ Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian", s. 56-57.

⁸⁰⁹ Güçlüay, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 31.

⁸¹⁰ Harimi, Tahir, "Tarihî Medeniyette Kütüphaneler", Balıkesir, 1931, s. 95; Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s. 102.

⁸¹¹ Güçlüay, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 32-33.

⁸¹² Roy Macleod, "Sezar m.ö. 47 yılında İskenderiye'yi ele geçirdiğinde, Makedonyalıların ismini taşıyan antik kütüphane yıkıntı hâlindeydi" diyerek Kütüphane'den geriye zaten bir şey kalmadığını söyler. Bkz. Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 11.

Sezar'ın kütüphanedeki yüz binleri bulan sayıdaki ruloları yokettiği yönünde rivayetler de bize ulaşan bilgiler arasındadır.⁸¹³

Bu yangından sonra m.ö. 24 senesinde İskenderiye'yi ziyaret eden Strabon'un şehrin güzelliklerini anlatıp Kütüphane'den hiç bahsetmemesi yangından sonra hasarın telafi edilemediğini akla getirir.⁸¹⁴

Milâttan sonraki döneme geldiğimizde, Traianus döneminde m.s. 117'de, Domitius döneminde m.s. 271-272 yıllarında ve Diocletianus döneminde m.s. 296'da Kütüphane'nin az veya çok tahrip olduğu tahmin edilmektedir.⁸¹⁵

Kütüphane'nin, şehirde Hristiyanlığın Roma'nın resmî dini oluşundan sonra da tahribe uğradığını görüyoruz. O tarihlerde Roma topraklarında Putperestliğin yoğun şekilde yaşandığı merkezlerin başında İskenderiye gelir. Kütüphane, Putperestlik kültürünün en büyük temsilcisiydi. Hristiyanlık ve Putperestlik arasında yapılan kanlı mücadelelerde, Kütüphane de bundan nasibini alarak, tahribata maruz kalmıştı.⁸¹⁶ M.s. 391'de Hristiyanların putperestlere karşı başlattıkları isyan hareketi sırasında putperestlerin en büyük merkezlerinden olan Serapeion Tapınağı ve Kütüphanesi tahriplerden kurtulamamıştı. Müellifler, o zamanki Hristiyan düşüncesinin, putperestlik inanç ve bilimini kendisine düşman kabul ettiğini, bu nedenle İskenderiye'de devrin bilim ve kültürünü ihtiva eden Kütüphane'nin m. 391 yılında Piskopos Theophilos ve taraftarı olan ruhbanlarla birlikte yaktırıldığını söylemektedir.⁸¹⁷

Hristiyanlığın İskenderiye'de varlık gösterme mücadelesi verdiği sırada şehirde putperestlere ait ne kadar heykel, mabet ve başka türden eser varsa isyanlar sırasında zarar görmüştür. Kütüphane de bu olumsuzluklardan etkilenmiştir.

⁸¹³ Alan Hopkinson, *The Alexandria Library*, Bilgi Dünyası, 5 (2), b.y.y., 2004, s. 247.

⁸¹⁴ Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi", s. 430.

⁸¹⁵ Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian", s. 57.

⁸¹⁶ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 35-36.

⁸¹⁷ Mansûr, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, s. 26; Fazıl, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri", s. 170; Sertoğlu, "İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı", s. 43.

M.s. 455 yılına geldiğimizde şehirde yaşanan mezhep çatışmaları sırasında İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini yakma emrini verdiğini,⁸¹⁸ böylece ölümcül darbe vurularak Kütüphane'nin tarih sahnesinden silindiğini görüyoruz. Sonuç itibariyle İskenderiye'de bulunan İskenderiye Kütüphanesi'yle beraber, Helenistik kültürün ürünleri olan tüm kitaplar da bu şekilde tarihe karışmış oldu. Müslümanlar şehre fetih için geldiklerinde öyle anlaşılıyor ki, zaten Kütüphane'den ve içinde bulunan kitaplardan eser kalmamıştı.

2.2.5. Kütüphanenin Hz. Ömer Tarafından Yaktırıldığı İddiaları

Hz. Ömer'le İskenderiye Kütüphanesi arasında gerçekte bir bağ olmadığı hâlde milâdî XIII. yüzyıldan başlayarak bugüne gelinceye kadar bir kısım kitaplarda Kütüphane'nin 21/642 tarihinde Hz. Ömer'in emriyle yaktırıldığına dair bir takım iddialar dile getirilmiştir. Halbuki fetih gerçekleştiğinde Müslümanlar şehrin tahribini değil imarını tercih ettiler. Yine tarihî bir gerçektir ki fetihten önce İskenderiye'deki Büyük Kütüphane birçok kez yangına ve tahribata maruz kalmıştı. Zaten Araplar için yakılacak bir şey kalmamıştı.⁸¹⁹ Bu tarihî gerçeklere rağmen kütüphanenin Müslümanların eliyle yakıldığına dair iddialar zaman zaman dile getirilmekten vazgeçilmemiştir. Bu başlıkta bu iddiaları inceleyecek, ortaya atılan iddiaları tahlil edeceğiz.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Hz. Ömer döneminde yine onun emriyle yaktırıldığına dair ilk iddiaların miladî XIII. yüzyılda ortaya atıldığını ifade etmiştik. Bu dönemde ortaya atılan iddialar âdeti aynı ağızdan çıkmışçasına birbirinin kopyası mahiyetindedir. Gerçekten de bir kişinin attığı iddiayı birçok müellifin sorgulamadan eserlerine aynen aldıklarını görüyoruz.

Kütüphane'nin fetihten sonra yakıldığını iddia eden ilk müellif Abdülatîf b. Yûsuf b. Ali el-Bağdâdî (ö. 629/1231)'dir. Abdülatîf el-Bağdâdî'nin iddiasıyla ilgili rivayeti şu şekildedir: *“Amûdu's-Sevârî'nin etrafında bir takım direkler gördüm ki, bunların bir kısmı sağlam, bir kısmı kırık idi. Bu direkler tavanı taşırdı. Ana sütun*

⁸¹⁸ Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 61; Güçlüay, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 37.

⁸¹⁹ Gustave Le Bon, *La Civilisation des Arabes*, Paris, 1980, s. 208.

üzerinde bir kubbe vardı ve bu sütuna dayanırdı. Bu mahallin Aristoteles'in ve kendisinden sonra gelen takipçilerinin ilim ve fen edindikleri, İskenderiye tesis olduğu zaman inşâ edilen Dâru'l-Ulûm olduğunu zannediyorum. Hz. Ömer'in izni ile Amr b. el-Âs'ın yaktığı kütüphane bunun içinde idi.”⁸²⁰

İkinci olarak iddiayı dillendiren İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) ise *Ahbâru'l-Ulemâ* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak biraz daha ayrıntıya girerek şu bilgileri aktarır: “Nahivci Yahya (Johannes Philoponos), İskenderiye, Amr tarafından fethedildiği zamana kadar yaşamış idi. Amr, Nahivci Yahya'nın ilim ve irfandaki mertebesini bildiği için kendisine seçkin bir mevki verdi. Yahya'nun, teslis inancı ve âlemin sona ermesi hakkındaki mütalâasını dinleyerek beğendi ve Araplar tarafından o zamana kadar bilinmeyen mantıkî kıyaslarla hikmetli sözlerine meftun oldu. Amr b. el-Âs akıllı, söz anlar, fikir sahibi bir kişiydi. Yahya'yı yanına aldı, onu kendisinden hiç ayırmadı. Bir gün Yahya, Amr'a dedi ki, “İskenderiye'yi bütün herşeyiyle elde ettiniz. Bulduğunuz her şeye el koydunuz. Bunlardan size faydası olanlara diyecek bir sözüm yok, fakat Kraliyet Kütüphanesindeki kitaplar sizin işinize yaramaz. Halbuki onlar bize lâzımdır...” Amr, Yahya'yı dinledikten sonra Hz. Ömer'den izin almadan bu hususta birşey yapamayacağını söyleyerek meseleyi Medine'den gelecek habere bıraktı. Hz. Ömer, Amr'a cevaben şöyle bir mektup gönderdi. “Söylediğin kitaplar Allah'ın Kitabına uygun şeyleri içeriyorsa Allah'ın kitabı bizi onlardan müstağni kılmıştır. Allah'ın Kitabına aykırı şeyler varsa onlara ihtiyaç yoktur, bu kitapları yak.” Amr, emir üzerine tüm kitapları İskenderiye hamamlarına yakılmak üzere dağıttı. O sırada İskenderiye'deki hamamların miktarını bilirken hatırımdan çıktı. Rivayete göre kitaplar, o surette fırınlarda altı ay süresince yakıldı. Bunu işitip hayrete düşmemek mümkün değil.”⁸²¹

Üçüncü bir iddia sahibi ise yine XIII. yüzyılda yaşamış olan Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî'dir. İskenderiye Kütüphanesi'ni müslümanların yaktığına dair rivayetlerin Batı Dünyasında yayılmasının en büyük sebebi de Yahudi asıllı bir Hristiyan olan bu müelliftir. Ebu'l-Ferec, gerek aslında ve gerekse Süryani tercümesinde İskenderiye

⁸²⁰ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 28.

⁸²¹ İbnü'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Ulemâ bi Ahyâri'l-Hukemâ*, s. 265-266.

Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından yakıldığına dair herhangi bir bilgi nakletmez. Ancak kendisi Süryanî nüshayı Moğol, Arap ve Yunan tarihleriyle, ilim ve edebiyatına dair bölümler ilave ederek Arapçaya tercüme etmiş ve adını *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* koymuştur. İşte bu kitabın 1663 tarihli Oxford seyyah Pocock baskısının 180. sayfasında mesele hakkında muasırı İbnü'l-Kıfî'nin verdiği bilgiyi tekrarlamıştır. Böylece Ebul'l-Ferec'in bu fikirleri Avrupa'ya yayılmış, Müslümanların İskenderiye Kütüphanesi'ni yaktıkları şeklindeki haber müsteşriklere malzeme olmuştur.⁸²²

845/1442 yılında vefat eden Hıtat müellifi Makrizî de Bağdâdî, İbnü'l-Kıfî ve Ebu'l-Ferec'in iddialarını eserine taşımıştır.⁸²³

XVII. yüzyıla geldiğimizde Osmanlı müelliflerinden Kâtip Çelebi, kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakıldığını şu ifadeleriyle dile getirmektedir. *“İslâm'ın başlangıcında Peygamber'in arkadaşları, Hz. Peygamber'den aldıkları ve rivayet eyledikleri Kitap ve sünnete yapışıp, İslâm'ın temel kaidelerini tam olarak yerleştirmeden başka ilimlerle uğraşmayı uygun görmediler. Hz. Ömer İskenderiye fethedildiğinde orada bulunan binlerce cilde ulaşan kitapları yaktırdı. Eğer yaktırmıyorsa, insanlar Allah'ın Kitabından ve Rasûl'ün sünnetinden uzaklaşıp bunlarla uğraşırlardı. Ve İslâm'ın temelleri böylesine sağlam yerleşmezdi.”*⁸²⁴

XIX. yüzyıl araştırmacılarından 1861-1914 yılları arasında yaşamış olan Corci Zeydan, *“İslâm Medeniyet Târîhi”* adlı eserinde, daha önce telif etmiş olduğu *“Târîhu Mısri'l-Hadîs”* adlı eserinde kendisinin de kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakılmadığını ifade ettiğini ama daha sonra bu fikrinin değiştiğini belirterek şunları söyler. *“Kütüphane'nin İslâmiyet'ten önce kısmen yakılmış olduğunu inkâr etmiyoruz. Fakat bunun bir kısmının İslâm'dan önce yanması, kalanının İslâm'dan sonra yakılmış olmasına engel teşkil etmez.”*⁸²⁵

⁸²² Sertoğlu, *“İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı”* s. 37-40.

⁸²³ Makrizî, *Hıtat*, I/297.

⁸²⁴ Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-Hakk*, İstanbul, 1980, s. 19.

⁸²⁵ Zeydan, *İslâm Medeniyet Târîhi*, III/78-79.

Ülkemizde ise Sibel Özbudun, İskenderiye Kütüphanesi'nin zaman içinde tahriplere uğradığını, ancak son darbenin Hz. Ömer'in emriyle vurulduğunu, insanlık birikiminin bağnazlık sebebiyle yok edildiğini iddia etmiştir.⁸²⁶

Kütüphane'yi Müslümanların yaktığına dair iddiaları ortaya ilk atanların Abdüllatif el-Bağdâdî ve İbnü'l-Kıftî gibi iki Müslüman tarihçinin olması, olaya ilk bakıldığında, hadisenin gerçek olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bu durum Kütüphane'yi Müslümanların yaktığını iddia edenlerin temel delillerinden olmuştur.

Yukarıda ifade edilen iddiaların aksine birçok müellif ise İskenderiye Kütüphanesi'nin Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-Âs tarafından yakılmadığını, bilâkis fetih sırasında zaten Kütüphane'nin var olmadığını iddia ederler. Şimdi bu iddiaları ortaya atanlar ve iddiaları ile konumuza devam edeceğiz.

Kütüphane'nin yakılması konusunu teferruatlı bir şekilde araştıran kişilerden birisi Oryantalist Butler'dir. Butler "*Fethu'l-Arab li Mısır*" adlı eserinin 418-443 sayfaları arasındaki bölümünü bu konuya ayırmış ve bu iddiayı inkâr etmiştir.⁸²⁷ Başta E. Gibbon ve Mayerhof olmak üzere birçok müsteşrik, Butler'in bu görüşünü teyid etmişlerdir.⁸²⁸

Atina Akademisi müdürü Papa Rigiopolo da yazmış olduğu umumi tarihin "*İskenderiye*" bahsinde şunları ifade eder. "*Meşhur İskenderiye Kütüphanesi Sezar'ın Mısır'a ulaşması sırasında yanmış olup, kitapların geriye kalan az bir kısmı da İskenderiye şehrinin, Müslümanların eline geçmesinden çok zaman evvel mahvolmuş olduğundan Amr b. el-Âs'ın söz konusu Kütüphane'yi yakmış olduğuna dair anlatılan hadise sonradan uydurulan bir hikayedir.*"⁸²⁹

Orientalist Ludolf Krehl'in (ö. 1825-1901), 1878 yılında Floransa'daki IV. International Orientalistler Kongresi'ne verdiği bildiri uzun yıllar konu üzerinde etki

⁸²⁶ Özbudun, Sibel, "*İskenderiye Kütüphanesi*", Virgül Dergisi sy. I, Ekim 1997, I/65-66.

⁸²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, s. 418-443.

⁸²⁸ Fazıl, "*Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*", s. 171.

⁸²⁹ Mansûr, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, s. 49; Ünver, "*21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi*" s. 794.

bırakmıştır. Krehl bu Kongre’de, İskenderiye Kütüphanesi’ni Müslümanların yakma haberinin aslı olmayan bir efsane olduğunu ispatlayan bir bildiri sunmuştur.⁸³⁰

E. Gibbon, o zamanki Hristiyan düşüncesinin, putperestlik inancını kendisine düşman gördüğünü, bu sebeple Kütüphane’nin m. 391’de Piskopos Theophilos tarafından yakıtıldığını söylemektedir.⁸³¹ İslâm kültürünün Avrupa’ya tesirleri üzerine “*Allah’s Sonne Über dem Abendland*” (Avrupa Üzerinde Allah’ın Güneşi) isimli eser sahibi Sigrid Hunke de 642’de Müslüman ordusu İskenderiye’ye girdiğinde orada eski müzenin yanındaki Kütüphane’nin mevcut olmadığını belirtir.⁸³²

Bernard Lewis, “*Kütüphane, Müslümanlar şehre gelmeden önce zaten iç karışıklıklar sırasında büyük hasar görmüştü.*”⁸³³ diyerek fetihten sonra yakma iddiasını kabul etmez.

Bir başka araştırmacı, Fransız dil ve tarihçi Joseph Ernest Renan da Kütüphane’nin müslümanların bu şehri almalarından çok evvel, henüz Rumların işgali altında bulunduğu sırada yakıldığını itiraf eder.⁸³⁴

Hitti’ye göre Kütüphane’nin Halife’nin emriyle fatih komutan Amr’ın eliyle yakıldığına dair bilgi uydurmadan başka bir şey değildir. Ona göre Kütüphane m.ö. 47-48 senesinde Sezar tarafından ateşe verilmişti. İkinci kez ise Teodosios’un emri üzerine takriben m.s. 389 yılında tamamen yok edilmişti. Bu duruma göre İslâm fütûhatı esnasında İskenderiye’de, önem taşıyan herhangi bir kitaplık mevcut olamazdı. Ayrıca o çağda yaşamış hiçbir tarihçi ne Amr’a, ne de Ömer’e bu konuda bir töhmet atfeder.⁸³⁵ Rhuvon Guest ise, fetihten sonra ahalinin teslim şartlarından istifade ederek şehri terk ettiklerini ve Halifenin emriyle Kütüphane’nin yakıldığı iddiasının hiçbir gerçekliğinin olmadığını ifade eder.⁸³⁶

⁸³⁰ Terzioğlu, “*İskenderiye Kütüphanesi*”, s. 422.

⁸³¹ Mansûr, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, s. 41-42.

⁸³² Hunke, Sigrid, “*Allah’s Sonne Über dem Abendland*”, Stuttgart, 1967, s. 189.

⁸³³ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s. 62.

⁸³⁴ Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı*, s. 101.

⁸³⁵ Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 234.

⁸³⁶ Guest, “İskenderiye”, *İA*, V/II 1086.

Medeniyet tarihi üzerine çalışmalar yapan Hasan İbrahim Hasan, “m. V. asrın başlarında Uraziyus’un İskenderiye ziyaretinde rafların boş olduğunu, Hristiyanlar’ın m. IV. asrın sonunda kitapları telef ettiklerini, eğer kitaplar fetih sırasında olsaydı bunları Konstantiniyye’ye taşıyabilecekleri”⁸³⁷ iddiasını ortaya koyar. Son dönemde bu konu üzerine Osmanlıca kapsamlı bir çalışma yapan Mehmed Mansur, “*İskenderiye Kütüphanesi’ni Müslümanlar mı Yaktı?*”⁸³⁸, Arslan Terzioğlu, “*İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır.*”⁸³⁹, Adem Apak, “*İskenderiye Kütüphanesi’nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler*”⁸⁴⁰, Sezgin Güçlüay, “*Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesi’nin Yakılması Meselesi*”⁸⁴¹, Süheyl Ünver, “*21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi*”⁸⁴², Midhat Sertoğlu, “*İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı*”⁸⁴³ isimli çalışmalarıyla bahsi geçen kütüphanenin Hz. Ömer dönemine gelmeden çoktan yakıldığını ve Müslümanlar’ın şehre hâkim oldukları zamanda Kütüphane’den eser kalmadığını ispata çalışmışlardır.

2.2.6. İddiaların Tahlili ve Değerlendirilmesi

Yukarıda karşılıklı olarak ortaya konulan iddialardan sonra yakma olayının Müslümanlar tarafından yapıp yapılmadığı konusunu değerlendireceğiz.

Daha önce Büyük İskenderiye Kütüphanesi’nin tarihî seyir içerisinde geçirdiği tahribatları gördük. Bu Kütüphane’nin suni kalıntılarının da İmparator Marcian’ın fermanıyla m. 455 yılında ortadan kaldırıldığını söyledik. İskenderiye’nin Müslümanlar tarafından fethiyle 21/642, Marcian’ın Kütüphane’yi yaktırması olayı arasında geçen 187 yıllık zamana rağmen, bu hadiseyle nasıl bağlantı kuruldu, şimdi

⁸³⁷ Hasan, *Amr b. el-Âs*, s. 173-174.

⁸³⁸ Mansur, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara, 1995.

⁸³⁹ Terzioğlu, “*İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır*”, Vakıflar Dergisi, sy. IX/419-433.

⁸⁴⁰ Apak, *İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. XVI, sy. I/176-183.

⁸⁴¹ Güçlüay, Sezgin, *Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, Elazığ, 1993.

⁸⁴² Ünver, Süheyl, “*21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi*”, İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, c. XXIX, sy. IV/785-791.

⁸⁴³ Sertoğlu, Midhat, “*İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı*”, Hayat Tarih Mecmuası, y. X, sy. I/35-43.

onu izaha çalışalım. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, konuyu daha iyi kavrayabilmek için bir kısım bilgilerin tekrar edilmesine ihtiyaç duyulacaktır.

Herşeyden önce İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanların 21/642 senesinde İskenderiye'yi fethettiklerinde Hz. Ömer'in emriyle komutan Amr b. el-Âs tarafından yakıtıldığına dair rivayetlerin kaynağının, Abdüllatîf el-Bağdâdî (628/1231), İbnü'l-Kıftî (645/1248), Makrizî (845/1442) gibi bize Müslümanların tarihi ve kültürü hakkında değerli bilgiler veren tanınmış Müslüman müelliflerden olması, ilk bakışta okuyucuda olayın doğru olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

İddiaya göre; Amr b. el-Âs, İskenderiye'yi fethedince burada bir Kütüphane'yle karşılaşmış ve ne yapacağını bilememiş, bunun üzerine Hz. Ömer'e bir mektup yazarak fikrini sormuş, o da cevabında şöyle demiştir: *“Eğer bu kütüphanede bulunan kitapların ihtiva ettiği bilgiler Kur'ân'da varsa, bunlara zaten ihtiyaç yoktur. Kur'ân'da yoksa zaten hem lüzumsuzdur, hem de dine aykırıdır.”* Bu cevap üzerine Amr b. el-Âs da Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin kitaplarını yüzlerce hamama dağıtarak altı ay süreyle yakıtmıştır.⁸⁴⁴

Başta Corci Zeydan olmak üzere, son zamanlarda Batı ve Doğu'da yazılan eserlerde nakledilen bu iddianın temeli milâdî XIII. yüzyılda yaşamış üç müellife dayanmaktadır. Bunlar; Abdüllatif el-Bağdâdî, İbnü'l-Kıftî ve Malatya Süryani Metropolit Gregory Bar Obroyo (Ebu'l-Ferec)'dir.

Bu üç yazar da iddialarını hiçbir kaynağa dayandırmamışlardır. İskenderiye'nin Müslümanlar tarafından fethiyle bu yazarların yaşadığı dönem arasında altı yüzyıla yakın bir süre vardır.⁸⁴⁵ Bu altı yüz yıl içerisinde yazılmış hiçbir eserde bu iddiadan bahsedilmemekte ve en ufak bir îmâ da dahi bulunulmamaktadır. İddia, tamamen dayanaksız ve hayal mahsulüdür. Örneğin, ortaya atılan iddia ve fetih sırasında bir kütüphanenin varolduğu bilgisi, Mısır tarihiyle ilgili baş müracaat

⁸⁴⁴ Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 61.

⁸⁴⁵ Konuyla ilgili en eski kaynağın müellifi olan Abdüllatif el-Bağdâdî'nin İskenderiye'nin fethinden tam 520 sene sonra doğmuş olduğu, İbnü'l-Kıftî'nin ondan 17 sene sonra, Ebu'l-Ferec'in de 55 sene sonra ölmesi dikkat çekicidir. Yani İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından Hz. Ömer devrinde yakıldığına dair en eski üç kaynağın müelliflerinin hepsi bu yanma iddiasından en az 520 sene sonra yaşamışlardır.

kaynakları olan ve Mısır fethiyle ilgili en ince ayrıntıları aktaran İbn Abdilhakem (ö. 257/870), Belâzûrî (ö. 279/892), Ya'kûbî (ö. 292/905), Taberî (ö. 310/922) ve Kindî (ö. 350/961) gibi müelliflerin eserlerinde yer almamıştır. Sadece Müslüman müelliflerin eserlerinde değil, o döneme yakın yaşamış olan Hristiyan Hanna en-Nakyûsî ve Saîd b. Patrîk de hiç yangından bahsetmemişlerdir.⁸⁴⁶

Ebu'l-Ferec'den çok önce yaşamış olan Eutychius X. yüzyılın başında İskenderiye'de patrik olan Hristiyan papazın eserinde şehri etrafıca anlatmasına rağmen, çok önemli bir konu olan kütüphanenin yanması hadisesinden bahsetmemektedir. Aynı şekilde Hristiyan olan el-Mekîn de İskenderiye'nin İslâm devrinde fethini en ufak detayına kadar anlatmasına karşılık Kütüphane'nin Amr tarafından yakılmasından hiç bahsetmez.⁸⁴⁷

Abdüllatîf el-Bağdâdî konu ile ilgili şunları rivayet etmektedir: “...*Amûdu's-Sevârî civarında bir takım sütun kalıntılarına rastladım... Muhtemelen Hz. Ömer'in emri ile Amr b. el-Âs'ın yaktığı kütüphane, buranın içinde idi.*”

Bağdâdî'ye nazaran, İbnü'l-Kıftî'nin verdiği bilgi ise daha uzun ve adeta senaryo mahiyetindedir. İbnü'l-Kıftî ise şunları rivayet etmektedir; “*Amr, Mısır'ı fethettiğinde Gramerci Yahya hayatta idi. Amr, Yahya'nın ilim ve irfandaki mevkiini bildiğinden, kendisine bir mevki tahsis etti... Amr'ın Halife'ye yazdığı mektuba Halife Ömer şöyle cevap verdi. “... Beyan ettiğin kitaplara gelince, bunlar Allah'ın Kitabına uygun şeyleri içeriyorsa, Allah'ın kitabı bizi onlardan müstağni kılmıştır. Kitabullah'a aykırı şeyler ise onlara ihtiyaç yoktur. Bunları yak!”*”

Üçüncü bir iddia sahibi ise yine XIII. yüzyılda yaşamış olan Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî'dir. İskenderiye Kütüphanesi'ni müslümanların yaktığına dair rivayetlerin Batı'da yayılmasının en büyük sebebi de Yahudi asıllı bir Hristiyan olan bu müelliftir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Râfii - Âşûr, *Mısır fî Usûri'l-Vüstâ*, s. 74.

⁸⁴⁷ Terzioğlu, “*İskenderiye Kütüphanesi*”, s. 426.

⁸⁴⁸ Sertoğlu, “*İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı*”, s. 37-40.

Hız. Ömer'den yaklaşık altı yüzyıl sonra yaşamış bu üç müellifte yer alan iddia, son dönemlerdeki bazı Müslüman ve Batılı yazarların eserlerinde de hiçbir tahlile tabi tutulmadan nakledilmiştir.

Herşeyden önce Müslümanların Mısır'ın fethiyle bu yazarların yaşadığı dönem arasında altı asırlık bir zaman dilimi vardır. Bu altı asırlık süre içerisinde yazılan hiç bir eserde bu iddiayla ilgili en ufak bir ima dahi yoktur. Aynı zamanda bu müelliflerin hiçbir somut delilleri olmadığı gibi, iddia tek kalemden çıkmış gibidir. Bu da sorgulamaksızın bilgileri birbirlerinden kopyaladıklarını göstermektedir.

Kütüphane'yi Amr'ın yaktığı iddiasını ilk kez ortaya atan Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin verdiği bilgilerde gerçeğe aykırı bazı ifadeler mevcuttur. Onun aktarmış olduğu rivayette geçen Büyük İskender'in hocası olan filozof Aristoteles, iddia edildiği gibi İskenderiye'de değil, m.ö. IV. yüzyılda Atina ve Makedonya'da yaşamıştır.⁸⁴⁹ İkinci kaynak İbnü'l-Kıftî'nin verdiği bilgide de hata vardır. Amr ile konuşup ondan kitapları isteyen Johannes Philoponos İskenderiye'nin fethinden yaklaşık yüz yıl önce yaşamıştır.⁸⁵⁰ Bu nedenle aynı zamanda yaşamamış iki insanın görüşmesi mümkün olmadığından İbnü'l-Kıftî'nin iddiasının da muteber kabul edilmemesi gerekir. Bu bilgiler, söz konusu rivayetlerde ciddi bir anakronizmin mevcudiyetini ortaya koymaktadır.

Mısır fatihi Amr b. el-Âs'ın, İskenderiye'yi hâkimiyeti altına aldıktan sonra Halife'ye yazdığı mektup, tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bu mektupta İskenderiye'nin zenginliğinden, şehirde bulunan saraylara ve Yahudilerin sayısına varıncaya kadar birçok şey hakkında bilgi verilmiş, fakat Kütüphane'den hiç söz edilmemiştir. Şayet sanıldığı gibi şehirde büyük bir Kütüphane o an için mevcut olsaydı, Amr'ın birçok teferruatından bahsettiği mektupta bu bilgiyi de vermesi gerekirdi.⁸⁵¹

⁸⁴⁹ Güçlüay, *Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 43.

⁸⁵⁰ Güçlüay, *Hız. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 43-44.

⁸⁵¹ Ünver, "21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi" s. 796. Çelik, "Süryani Kaynaklarında Göre İmparator Marcian", s. 64.

Konuyu yapılan İskenderiye Anlaşması yönüyle de tahlil etmek uygun olur. Çünkü Müslümanların fetih sırasında İskenderiye halkıyla yaptıkları anlaşma gereği, yerli halktan isteyen istediği yere gidebilecek ve istedikleri şeyleri yanlarında götürebileceklerdi.⁸⁵² Rivayetlere göre şehri terkedenler gemilerle gittiler. Böyle bir imkânın olduğu bir ortamda eğer şehirde bol miktarda kitap olsaydı, bu kitapların getireceği maddî gelir de dikkate alınarak şehirden çıkarılırdı. Halbuki böyle bir rivayetle de karşılaşmıyoruz.

Bu meselede işin siyasî boyutunun da ortaya çıktığını görüyoruz. Bu müelliflerin XIII. yüzyılda yani Haçlı Seferleri'nin yapıldığı sırada yaşamaları, meşhur Oryantalist Claude Cahen'in 1968'de Almanca olarak neşredilen İslâm Târîhi isimli çalışmasında belirttiği gibi, İskenderiye Kütüphanesi'nin Müslümanlar tarafından yakılması, Haçlı Seferleri'ne destek bulabilmek için Müslümanları kötölemek kastıyla uydurulmuş bir efsane olduğu şeklindeki tezini ispatlar mahiyettedir.⁸⁵³

Amr'ın kitapları hamam sahiplerine vermesi meselesinde de akla uygun olmayan hususlarla karşılaşırız. Amr, kitapları yakmak isteseydi, hamamlara dağıtmaz, kendisi bir anda o işi bitirirdi. Çünkü kitaba ilgi duyanlar para karşılığı hamamlardan bu kitapları satın alabilirlerdi. Ayrıca bunun için çok sayıda askere ve bol miktarda zamana ihtiyaç vardı. Oysa Amr, fetihten sonra Trablusgarp'ın fethi için şehirden kısa zaman içinde ayrılmak durumundaydı. Bu anılan sebeplerle kitapların altı ay boyunca hamamlarda yakılması gerçekçi gelmemektedir.

Papirüslere yazılmış olan eserler, yanmaya uygun bir madde değildi. Bütün bu tahliller gösteriyor ki, İskenderiye'de vaktiyle dünyaca meşhur olmuş bir Kütüphane mevcuttu. Ancak bu Kütüphane, Müslümanlar'ın şehre gelmesinden yaklaşık yüz elli yıl önce tarih sahnesinden silinmişti. Müslümanlar'ın Halife'nin emriyle burayı yaktığına dair nakledilen rivayet, ilmî hiçbir tahlile dayanmayan bir iddiadan, hatta iftiradan öteye geçmemektedir.

⁸⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 245-246.

⁸⁵³ Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi", s. 422.

3. İSKENDERİYE'DE MİMARÎ DURUM

Arkeolojik kazıların verilerine göre İskenderiye, tarih olarak çok eski bir geçmişe sahiptir. Şehir kurulduğu andan itibaren sistemli bir şekilde bir dizi imar faaliyetiyle karşı karşıya kaldı. Zaman içinde meydana gelen savaşlar, istilâlar ve tabii âfetler mimarî yapının olumsuz etkilenmesine sebep oldu. Bu başlıkta şehrin kuruluşundan Emevîler döneminin sonuna kadar geçen sürede şehrin sahip olduğu mimarî yapılar konu edilecektir.

3.1. Şehrin Kuruluşu

Kaynaklarımızda şehrin kuruluşuyla ilgili çok farklı rivayetleri muhtelif eserlerde görmek mümkündür. Rivayetlere göre şehir Büyük İskender'in emriyle kurulmadan önce tarihî süreç içerisinde birkaç kez inşâ edildi. Şehir, ilk olarak Nuh tufanından sonra Mesrâyim b. Baysar b. Nuh zamanında kuruldu.⁸⁵⁴ Makrizî ise zaten var olan şehrin İskender el-Makdûnî'nin (Büyük İskender) zamanında yenilendiğini belirtir.⁸⁵⁵ Bir başka rivayette ise İskenderiye şehrinin kuruluşunun ve imarının üç yüz senede tamamlandığının bilgisini verir.⁸⁵⁶

Mes'ûdî, şehrin kuruluşuyla ilgili efsane niteliğinde birtakım bilgiler aktarır. O, kaleme aldığı eserinde, denizde yaşayan hayvanların İskenderiye şehrini inşâ etmeye karar veren İskender'e nasıl mani olduklarını anlatır. Ayrıca İskender'in içinde cam sandık bulunan bir ağaç tabutu yapışını, bu sandıkla deniz hayvanlarının şeytânî sûretlerini görece derecede denizin dibine kadar dalışını, sonra gördüğü bu sûretlerin, madenlerden heykellerini yaptırıp binaların önüne diktirdiğini, denizden çıkan hayvanların kaçışmalarını, bu sûretle İskender'in şehrin yapımını tamamlayışını uzun bir hikâyeye hâlinde anlatır.⁸⁵⁷ İbn Haldûn, Mes'ûdî'yi İskenderiye şehrinin inşâsıyla ilgili asılsız rivayetleri *Mürûcu'z-Zeheb* adlı eserine aldığı için eleştirir.⁸⁵⁸

⁸⁵⁴ İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 170.

⁸⁵⁵ Makrizî, *Hıtat*, I/269.

⁸⁵⁶ Makrizî, *Hıtat*, I/274.

⁸⁵⁷ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/370-373; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddime*, İstanbul, 2011, s. 200-201.

⁸⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 87.

Yine denir ki, İskenderiye önceleri Şeddâd b. Âd'ın kurduğu bir şehirdi. O, şehri kurarken çok titiz davrandı. Sonra da Tanrı ona şehrin kusursuz olduğunu rüyasında gösterdi.⁸⁵⁹ Rivayetlere göre İskender hayattayken birçok şehir kurdu. Bunlardan biri de Mısır topraklarında, küçük balıkçı köyünün olduğu yere kurduğu İskenderiye'dir.⁸⁶⁰ İbn Abdilhakem'de şehri kuran kişi ve şehrin kuruluşu hakkında farklı bilgiler verilir.⁸⁶¹

Kaynaklarda farklı rakamlar verilse bile çoğu müellif, İskender'in İskenderiye ismiyle on üç şehir kurduğunu, bu şehirlerin sonradan isimlerinin değiştirildiğini söyler.⁸⁶²

Mes'ûdî'nin verdiği bilgilere göre İskender el-Makdûnî, Mısır topraklarında krallığını kurmak istediğinde buna uygun bir yer aradı ve İskenderiye'nin kurulduğu köyü buldu. Buraya mermerler, direkler taşıdı ve şehrin ortasına büyük bir sütun koydu.⁸⁶³ Mes'ûdî, İskender'in şehrin inşâsı tamamlandığında kapılarına, “*Bu şehir*

⁸⁵⁹ Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekerîya b. Muhammed (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrût, tsz., s. 143.

⁸⁶⁰ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (ö. 282/895) *el-Ahbâru't-Tivâl*, Kâhire, 1960, s. 87.

⁸⁶¹ İskenderiye'nin Şeddâd b. Âd tarafından kurulduğunu söyleyenler vardır. İbn Lehîa'dan rivayetle İskenderiye'de üzerinde “Ben Şeddâd b. Âd, sütunları diken kişi benim” yazılı bir taş bulunduğunu İbn Abdilhakem meşhur eserinde zikreder. Yine şehri kuran kişinin Zü'l-Karneyn olduğu ve onun adının İskender olduğu ve bu yüzden İskenderiye diye isimlendirildiği nakledilir. Zü'l-Karneyn şehri bembeyaz mermerlerle bina etti. Şehir gece gündüz bembeyazdı. Yine İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayete göre bir topluluk Hz. Peygamber'e gelir ve Zü'l-Karneyn hakkında bilgi isterler. Rasûl (as) buyurur ki; “ O, Rum asıllı küçük bir çocuktur. Ona iktidar ve güç verildi. Mısır topraklarında deniz kıyısına kadar yürüdü. Orada İskenderiye isminde bir şehir inşâ etti. Yine bir başka rivayete göre, İskenderiye'de Fravun önce kendisine bir mekân edindi. Orayı ilk imar eden oldu. Sonra Davud'un oğlu Süleyman (as) orada bir yer edindi. Mescid inşâ etti. Ardından Zü'l-Karneyn oraya melik oldu. Oradaki kralların, fravunların yaptığı yapıları yıktı. Sadece Süleyman'ın yapısını yıkmadı. Feneri de olduğu gibi bıraktı. İskenderiye şehrini de baştan inşâ etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 58-63. Yine Kazvîni de Siyer âlimlerinin şehri kimin kurduğunda ihtilaf ettiklerini; onlardan kiminin şehri I. İskender'in kurduğunu söyler ki onun Zü'l-Karneyn olduğunu, kiminin de şehri İskender b. Dârâ'nın kurduğunu ifade ettiğini söyler. Fakat onu I. İskender'le karıştırdıklarını, I. İskender'in mü'min olduğunu diğerrinin ise hocası Aristoteles'in gidişatı üzere yaşadığını ve de ikisi arasında uzun bir zaman olduğunu belirtir. Bkz. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 143.

⁸⁶² Yâkût el-Hamevî *Mu'cemu'l-Büldân* adlı eserinde bu şehirlerin yerlerini ve isimlerini şu şekilde verir: Barnakûs'da İskenderiye, Muhassane diye isimlendirilen İskenderiye, Hind bölgesinde İskenderiye, Câlîkûs'da İskenderiye, Sukûyâsîs'de İskenderiye, Bâbil'de İskenderiye, Suğd ülkesinde İskenderiye ki adı Semerkand'dır. Merğabilûs diye isimlendirilen Merv, Kûş diye isimlendirilen Belh, Mısır'daki İskenderiye. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I/183; Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/416; İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. İshak el-Hemdânî, (ö. 365/951), *Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrût, 1996, s. 616-617.

⁸⁶³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/370.

İskenderiye'dir. İstedim ki bu şehirde felah, başarı, mutluluk, sevinç ve sebat asırlar boyu devam etsin", yazdığını aktarır.⁸⁶⁴ Râkûde veya Râkûtîs diye isimlendirilen köy, koyun çobanlarının ve balıkçıların barındığı bir yerdî.⁸⁶⁵

İskenderiye şehrinin kurulduğu alanın tespitinde İskender'in iklim ve coğrafî şartları göz önünde bulundurduğu muhakkaktır. Arazinin tabiatının güzelliği, ikliminin kuruluşu, toprağının tarıma elverişli olması ve içme suyu kaynakları yönüyle zenginliği bu tercihte etkili olmuştur. Kentin askerî açıdan stratejik konumunun da dikkate alındığı muhakkaktır.

Bugünkü şehri inşâ eden Büyük İskender'in şehrin planını mühendis Dinokrates'e çizdirmiş olduğunu görüyoruz.⁸⁶⁶ İskender, şehrin inşâ işlerini de Kleomenes'e bırakmıştır.⁸⁶⁷ Mes'ûdî'den gelen bir rivayet ise şehrin planını İskender'in bizzat kendisinin çizdiğini, şehri inşâ edecek olan mimar ve ustalara planını anlatarak aynen uygulamalarını emrettiği yönündedir.⁸⁶⁸

İskender tarafından kurulan şehir, kurucusunun 33 yaşında ölmüş olması sebebiyle, kendisi hayattayken tam olarak tamamlanmamıştır. I. Batlamyus Soter zamanında Mısır'ın başkenti olmuş ve yapımı II. Batlamyus zamanında tamamlanabilmiştir.⁸⁶⁹

Şehir kurulurken yapılan binaların ahşap olması yasaktı. Bu yüzden bina yapımında taş malzeme kullanıldı.⁸⁷⁰ Bu durum yapılan binaların daha uzun ömürlü olmasını ve birçok yapının asırlar boyu ayakta kalmasını sağladı.

⁸⁶⁴ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/373.

⁸⁶⁵ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 15.

⁸⁶⁶ Âbid, "*el-İskenderiyye*", II/333.

⁸⁶⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 16.

⁸⁶⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/371.

⁸⁶⁹ Âbid, "*el-İskenderiyye*", II/333; Zehran, 2005 Yılına Kadar İskenderiye, s. 353; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 16.

⁸⁷⁰ Terzioğlu, "*İskenderiye Kütüphanesi*", s. 427.

Şehir kurulurken bölgede şehrin inşası için kullanılan malzeme yeterli olmadığından taşlar ve mermerler Sıkıllıye'den, Afrika ülkelerinden, Akdeniz'in uzak yerlerinden ve Rodos adasından gemilerle buraya getirildi.⁸⁷¹

3.2. Şehrin İsimleri

İskenderiye şehri tarih boyunca farklı isimler almıştır. Makedonyalı Philippe'nin oğlu Alexandre (İskender) tahta geçince, Mısır'da İskenderiye (Alexandria) şehrini kurdu ve şehre kendi adını verdi.⁸⁷² Batılıların dilinde Alexandria diye bilinen şehir, İbrâni dilinde ise Âmûn diye anılır.⁸⁷³ Şehrin İskenderiye diye isimlendirilmesinden önce "Derî" adıyla bilindiği de gelen rivayetler arasındadır.⁸⁷⁴

İskender, Mısır topraklarında şehri kurmayı düşündüğünde burada Rakûde (veya Râkûtîs) isminde koyun çobanlarının yaşadığı küçük bir balıkçı köyü vardı.⁸⁷⁵ Kıptîler kendi dillerinde bu ismi kullanıyorlardı.⁸⁷⁶ Bugüne geldiğimizde Batıda Alexandria olarak bilinen şehir, İslâm coğrafyasında İskenderiye olarak anılır.

3.3. Şehrin Mimarı Özellikleri

İskenderiye şehri kurulduğu günden itibaren mimarı açıdan sahip olduğu yapılar yönüyle dikkat çeken bir yer olmuştur. Şehir planlı bir şekilde, zamanın imkânları en üst seviyede kullanılarak imar edilmiştir. Bugün bile arkeolojik kazılar sonucu şehrin o dönemdeki sahip olduğu ihtişamlı yapıya ulaşmak mümkün olabilmektedir. Ancak tarihte meydana gelen bir takım doğal âfetler, mimarı yapının büyük zararlar görmesine sebep olmuş ve şehir, suyun veya toprağın altında kısmen kalabilmiştir.

⁸⁷¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/370-371; Makrizî, *Hitat*, I/278.

⁸⁷² Jean, *Chronique*, Bölüm: LIX.

⁸⁷³ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısır Abre'l-Usûr*, s. 50.

⁸⁷⁴ Safedî, Hasen b. Ebî Muhammed Abdullah el-Hâşimî el-Abbâsî, (ö. 717/1317) *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fî Muhtasarı Sîreti men Veliye Mısır mine'l-Mülûk*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Beyrût, 2003, s. 30.

⁸⁷⁵ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, s. 91; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 15.

⁸⁷⁶ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/87.

Yapılan araştırmalar Fârûs adasının eskiden İskenderiye Őhrinden ayrı olduğunu, daha sonra suyun çekilmesiyle birleŐtiĐini göstermektedir.⁸⁷⁷ Rivayetlere gÖre Fener ile İskenderiye arasında hicrî IV. asra gelindiğinde yaklaşık bir mil mesafe bulunmaktaydı.⁸⁷⁸

Gaston Jondet isimli bir araştırmacı, 1910-1916 yılları arasında yaptığı araştırmalarda İskenderiye limanının eski iskelelerinin Fârûs yarımadasının kuzeydoğusunda denizin altında suyla kaplı olduğunu tespit etmiştir.⁸⁷⁹ Yine 1933'te bazı dalgıçlar, suyun beş metre altında mermer ve granitten yapılmış birÇok sÖtun buldular. Uzunluğu otuz cm olan beyaz mermerden bir baş heykeli bunlardandır. Bu heykelin İskender'in baş heykeli olduğu dÖŐünÖlmektedir.⁸⁸⁰ 1961'de ise Kamil HÖseyin isminde İskenderiyeli bir kişi, Doğu Limanı bÖlgesinde kırmızı granitten Romalılara ait bir heykel buldu. Heykel, duran bir insan heykeliydi. Aynı Şekilde beraberinde başka heykeller ve eski paralar da buldu.⁸⁸¹ Yaşanan doğal âfetlere işaret eden bir diğer bulguda yÖksekliliği 7 metre, ağırlılığı 25 ton olan Leyzîs'e ait bÖyÖk bir heykeldir ki, bu da Kayıtbay bÖlgesinde keŐfedilmiŐtir.⁸⁸²

Tarihî dÖnemlere işaret eden bir diğer eser de Batlamyuslar dÖnemine ait Dinokrates'in Şehir planının ana unsurlarından olan Antik tiyatrodur.⁸⁸³ Tiyatro Şehrin işinde KÖm Dekke denilen bÖlgededir. 1960 yılındaki kazı ŐalıŐmalarında ortaya ŐıkarılmıŐtır.⁸⁸⁴ Bu da dempremlerle Şehrin ne kadar zarar gÖrdÖĞÖnÖ ortaya koyan bir başka belge niteliğindedir.

⁸⁷⁷ KâdÖs, İzzet Zekî Hâmid, *Âsâru'l-İskenderiyyeti'l-Kadîme*, İskenderiye, 2005, s. 57.

⁸⁷⁸ KâdÖs, *Âsâru'l-İskenderiyyeti'l-Kadîme*, s. 115.

⁸⁷⁹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 77.

⁸⁸⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 77.

⁸⁸¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 78.

⁸⁸² Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 78.

⁸⁸³ KâdÖs, *Âsâru'l-İskenderiyyeti'l-Kadîme*, s. 74.

⁸⁸⁴ AbdÖlhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 41.

7. Roma Dönemi Antik Tiyatro (İskenderiye)

(04.02.2016 tarihinde etltravel.com internet adresinden alınmıştır.)

Yerleşik hayatın hüküm sürdüğü şehrin kendisini tarih sahnesinde mimarî olarak göstermesinde Batlamyuslar Dönemi'nin kültürünün önemli bir etkisinin olduğunu görüyoruz.

İmar faaliyetleri Batlamyuslardan başlayarak, Romalılar, Bizanslılar ve Müslümanlar döneminde de durmadan devam eden şehirde bölgenin içinde bulunduğu coğrafi ve jeolojik şartların etkisiyle mermer, taş, kireç ve ahşap ana yapı malzemelerini oluşturmaktadır.⁸⁸⁵ Binalarda taş ve mermerin sıklıkla kullanılması yapıların asırlar boyunca ayakta kalmasına imkân tanımıştır.

Mimarî özellikleri yönüyle şehrin caddelerine baktığımızda, İskenderiye'nin satranç tahtası gibi planlandığını görüyoruz. Sekiz dümdüz yol, diğer sekiz yolu direk kesmekte ve bunlara düz ve devamlı yollar bağlanmaktaydı.⁸⁸⁶ Sokaklarda sıra sıra sütunlar vardı. Binaların çoğunda ekserisi mermer olan sütunlar bulunurdu. Birkaç büyük cadde baştan sonra mermerle döşeliydi. Pazar yerini kateden ve rivayete göre 1600 mt. uzunluğunda olan bir yolun kendisi mermer döşeli olduğu gibi, etrafını çeviren duvarlar da baştan sona mermerle kaplıydı. Sütunlar ve taşlar çoğunlukla tek parça büyük kütlelerden oluşuyordu.⁸⁸⁷ Büyük caddeler arabaların geçebileceği kadar

⁸⁸⁵ Makrizî, *Hıtat*, I/293.

⁸⁸⁶ Bosworth, "*Alexandria*", s. 13.

⁸⁸⁷ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1084.

genişti. Şehir kanunları, evlerin ve dükkânların arasında en az otuz cm boşluk kalmasını emrediyordu. Şehir geceleri meşalelerle aydınlatılırdı.⁸⁸⁸ Şehrin içinde bağlar, bahçeler ve ağaçlar vardı. Evler kubbe kemerler üzerine oturtuluyordu. Bu kemerleri direkler taşıyordu. Üç kattan fazla olan evlerde bile bunlar birbiri üzerinde durmaktaydı. Bu şekilde bir mimarînin gayesi Nil sularını ve kışın çokça yağan yağmur sularını biriktirmek için sarnıçlar yapmaktı.⁸⁸⁹

Milât öncesi döneme ait olan en önemli eser, Batlamyuslar Dönemi'nde gemilere yön vermek amacıyla yapılan deniz feneriydi. Tek parça sütundan meydana gelen ve hâlâ ayakta olan Amûdu's-Sevâri, "Kleopatra İğnesi" diye bilinen iki delikli taş (el-Misallatân), önceleri mabed sonra da Patrik Kilisesi yahut Başkilise olan vaktiyle el-Kaysariya adıyla anılan Kilise, Serapeion adı verilen ve âdeta sütunlar ormanı görünümündeki harabeler en önemli mimarî yapıları teşkil ederdi.⁸⁹⁰

Şehirdeki fetih öncesi bir diğer önemli mimarî yapıları kiliseler meydana getirmektedir. En önemlileri Saint Michel Başkilisesi, Johanna ve el-Sutir (Müncî) kiliseleri diye isimlendirilen ve aynı isimle iki tane olan Saint Mark kiliseleri, Saint Kosmas, Saint Damianus, Sainte Maria Dorothea, Saint Faustus, Saint Theodore, Saint Athanasius ve Saint Sabas Rum kiliseleridir. Bu kiliselerden bir kısmı halk isyanları sırasında tahrip olmuş, bir kısmı da fetihten sonra camiye çevrilmiştir.⁸⁹¹

Diğer şehirlerde nadir görülen kale ve surlar İskenderiye'nin en dikkat çekici unsurlarındandı. Şehir üç surla çevriliydi. Bu şekilde üç ayrı surun bulunması Mısırlılar, Yahudiler ve Rumların mahallelerinin ayrı olmasındandı.⁸⁹² Bu durum, şehirde meskûn olan toplulukların arasından sosyal ilişkiler bakımından bir takım ayrışmaların olduğunu göstermektedir.

Müslümanlar kuşattığında Bizans hâkimiyetinde olan şehir, Hristiyanlığın kabulünden sonra mezhep çatışmaları ve Bizans-Sâsânî savaşları sebebiyle çeşitli yıkımlara uğramıştı. Müslümanlar şehri ele geçirdiğinde burası eski ihtişamını

⁸⁸⁸ Âbid, *el-İskenderiyye*, II/333.

⁸⁸⁹ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1085.

⁸⁹⁰ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1085.

⁸⁹¹ Guest, "İskenderiye", *İA*, V/II 1085.

⁸⁹² Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, s. 389.

kaybetmişti. Fakat genel görünüşüyle, mimarî yapıları ve bu yapılardaki mermer işçiliğiyle yine de canlı bir şehirdi.⁸⁹³

Fetih sırasındaki şehrin mimarî yapısını değerlendirdiğimiz zaman İskenderiye'nin fetih öncesi mimarî zenginliğinin, fetih sonrasına göre çok daha parlak olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde fetih öncesine ait, dünya tarihinde isminden hâlâ söz ettiren ve kimisi hâlâ bugüne kadar ayakta kalabilen çok sayıda eser vardır. Ancak çalışma dönemimiz olan fetih sonrası yaklaşık bir asırlık dönemde de, öncesine nazaran daha az da olsa bir takım mimarî yenilikler olmuştur. Bu az sayıdaki mimarî yapılaşmanın en büyük sebebi fetihden sonra şehirden yoğun miktarda bir göçün yaşanması ve daha önce Mısır'ın başkenti olan şehrin, Hz. Ömer'in Amr b. el-Âs'a burayı başkent yapmaya izin vermemesi sebebiyle bu ünvanının elinden alınması ve yeni kurulan Fustât şehrine verilmesidir.⁸⁹⁴ Hz. Ömer, savaşçı kuvvetlerini yabancı topraklara kaptırma korkusuyla, herhangi bir Arab'ın Mısır'da ve İskenderiye'de toprak sahibi olmalarını yasakladı. Hz. Ömer bu konuda öylesine katıydı ki, kendisine bir ev yaptırmak için izin isteyen Amr'ın bu isteğini bile reddetti.⁸⁹⁵

Şehrin fetih sonrası mimarî yapısında meydana gelen en dikkat çekici değişiklik mescidlerin varlığıdır. Şehirde zamanla sayıları artacak şekilde ihtiyaca uygun olarak mescidler inşa edilmiştir.⁸⁹⁶

Butler şehrin fethedildiği sırada burada mevcut olduğu iddia edilen dükkân, hamam, saray v.s. yapılarla ilgili rakamların gerçeği yansıtmadığını iddia eder.⁸⁹⁷ Zaten şehir mimarisinin m. 618'de ki Fârisîlerin İskenderiye'yi muhasarası sırasında büyük hasar gördüğü bilinen bir gerçektir. Buna rağmen şehir tarihî süreç içerisinde devamlı değişim ve gelişim halinde olmuştur.

Yukarıda zikredilen hususlardan sonra, şimdi şehrin mimarisini oluşturan yapılar konu edilecektir.

⁸⁹³ Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, XXII/574.

⁸⁹⁴ Makrizî, *Hıtat*, I/310.

⁸⁹⁵ Marsot, *Mısır Târîhi*, s. 3.

⁸⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 62.

⁸⁹⁷ Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, s. 387.

3.3.1. İskenderiye Feneri

Fethin gerçekleştiği sırada şehirde mevcut olan ve asırlar boyu varlığını devam ettiren mimari yapıların en önemlilerinden birisi İskenderiye Feneri'dir. Fener, Fârûs yarımadasının kuzeydoğusunda inşa edilmiştir ve Avrupalıların dilinde Fârûs diye anılır.⁸⁹⁸ Yapımına yaklaşık olarak m.ö. 280-278 tarihlerinde başlanmış olan Fener'in kimin tarafından yapıldığında ihtilâflar vardır. Makrizî ve Suyûtî Feneri Melike Delûke bint. Zebbâ'nın inşa ettiğini söyler.⁸⁹⁹ Bekrî ise kimi müelliflerin İskender ismini verirken, kimilerinin de Mısır melikesi Delûke'nin ismini zikrettiklerini eserinde belirtir.⁹⁰⁰ Mes'ûdî ise Feneri İskender'in yaptığını söyler.⁹⁰¹ Son dönem araştırmacılar ise fenerin inşaatına I. Batlamyus Soter zamanında başladığını ve II. Batlamyus Philadelphos döneminde tamamlandığını belirtirler.⁹⁰² İskenderiye Feneri, dünyanın yedi harikasından biri olarak gösterilir.⁹⁰³

Denizdeki gemilerin yönlerini bulabilmeleri amacıyla inşa edilen Fener, uzak mesafelerdeki gemilerin görebileceği bir yükseklikteydi. Yüksekliği hakkında elimizde farklı bilgiler bulunmaktadır. Yapıldığı dönemdeki yüksekliği hakkında 120 zirâ ile 1000 zirâ arasında rakamlar telâffuz edildiğinden, kesin bir ölçü belirtmek mümkün olmamaktadır.⁹⁰⁴ Bu rakam farkının ortaya çıkmasında objektif bir ölçüm aracı kullanılmayıp tahminî rakamların telaffuz edilmesi etkili olmuştur.

⁸⁹⁸ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 231.

⁸⁹⁹ Makrizî, *Hutat*, I/276; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/84.

⁹⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/395.

⁹⁰¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/375.

⁹⁰² Henri, Riyâd, *Âsâru'l-İskenderiyye, Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ münzü Akdemi'l-Usûr*, İskenderiye, 1963. s. 136; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 28. Nüveyrî ise eserinde, tarihçilerin bu Feneri kimin inşa ettiği noktasında ihtilâf ettiklerini; kiminin İskender, kiminin Mısır Melikesi Delûke ismini zikrettiğini söyleyerek, fenerin kuzey tarafındaki bir kitabede, bu yapıyı yıldızları gözetlemek için Feretnâ binti Martiyûs isminde bir kişinin inşa ettiğini yazan bir kitabenin bulunduğunu belirtir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/395; İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayete göre Feneri Kraliçe Kleopatra inşa etti. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 61; Mes'ûdî ise Fenerin bânisi hakkında İskender b. Kalteş er-Rumî, Melike Rakûd, İskender Zü'l-Karneyn isimlerinin söylendiğini belirtir. Bkz. Mes'ud, Muhammed, *el-Minhatü'd-Dehriyye fî Tahfîti Medîneti'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 1890, s. 29.

⁹⁰³ Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi", s. 427.

⁹⁰⁴ Ya'kûbî, fenerin yüksekliğinin 175 zirâ olduğu bilgisini verir. Bkz. Ya'kûbî, *Büldân*, I/176; Makrizî ilk dönemde 400 zirâ olduğunu, daha sonra üst kısmının zelzele ve yağmurlarla zarar görüp yıkıldığını ve 230 zirâ kaldığını, Bkz. Makrizî, *Hutat*, I/292; Bağdâdî 250 zirâ, Bkz. Bağdâdî, *el-İfâde ve'l-İtibâr*, s. 28; Nüveyrî, Mes'ûdî'den rivayetle 333/945 yılında fenerin 230 zirâ, daha önceleri ise 400 zirâ, Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/397; Suyûtî de Mes'ûdî'den nakledilen aynı

8. Fârûs adasını ve İskenderiye Feneri'nin yerini gösteren harita.

(Yassershehata.com adlı internet sitesinden 22.02.2017 tarihinde alınmıştır.)

Yaşanan zelzelelerde Fener'in tahrip olduğu bilinen bir gerçektir. Örneğin 180/796 senesinde Mısır topraklarında şiddetli bir deprem meydana geldi ve bu depremde İskenderiye Feneri'nin en üst kısmı yıkıldı.⁹⁰⁵ Fener bu hâliyle Ahmed b. Tolun (254/868) dönemine kadar geldi. Ahmed b. Tolun üst kısmına ahşaptan bir kubbe yaptı. Fakat bu kubbe de rüzgâr sebebiyle yıkıldı.⁹⁰⁶ Mes'ûdî, 244/858 yılı Ramazan ayında meydana gelen zelzelede Fener'in üstten otuz zirâ kadar bir kısmının yıkıldığını söyler.⁹⁰⁷ Baybars 671/1272'de İskenderiye'yi ziyaret ettiğinde Fener'in yıkılan kısmını yeniden bina etti. En üst kısmına da mescid inşâ etti. Fakat bu mescid 702/1302'de ki zelzeleden sonra yıkıldı.⁹⁰⁸ Fenerin tam olarak harap olması Sultan

rivayet, Bkz. Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/90; İbnü'l-İbrî, 125 adım, Bkz. İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec (ö. 685/1286), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrût, 1992, s. 69; Dimeşkî, 233 zirâ. Bkz. Dimeşkî, Şihâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah (ö. 749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Abudabi, 2002, III/495; Kindî, 280 zirâ, Bkz. Kindî, *Fedâilü Misri'l-Mahrûse*, s. 7; İdrisî, 300 zirâ, Bkz. İdrisî, *Nüzheti'l-Müşâk*, I/320; Gırnatî, h. 333 yılı itibariyle yüksekliği 230 zirâ, daha önceleri 400 zirâ, Bkz. Gırnatî, *Seyahatnâme*, s. 118; Zağlûl 300 zirâ, Bkz. Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 235; Hasen el-Emin, 122 metre ifadelerini kullanır. Bkz. Emin, Hasen, *Tecdîdü Mektebeti'l-İskenderiyye*, Beyrût, 2002, IV/143.

⁹⁰⁵ Taberî, *Târîh*, VIII/266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX/46; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/175; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II/356.

⁹⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/397.

⁹⁰⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 31.

⁹⁰⁸ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 32.

Kayıtbay (872-901/1468-1496) zamanına rastlar.⁹⁰⁹ 882/1477 yılında fenerin yerine Kayıtbay Kalesi yapıldı.⁹¹⁰

İskenderiye Feneri Emevîler döneminde insan unsurunun etkisiyle tahribe uğramıştır. Tahrip olmasıyla ilgili olarak birçok müellif benzer bilgiler aktarır. Rivayete göre Velid b. Abdülmelik b. Mervân döneminde Rum kralı fenerin üzerinde bulunan aynayı kullanılamaz hâle getirmek için bir adamını göndermiştir. O kişi, Velîd'den eman isteyerek Rum kralının gözde adamlarından olduğunu, Müslüman olmak istediğini söyleyerek Velîd'in huzurunda Müslümanlığını ilân etmiştir. Onun güvenini kazandıktan sonra kendisinde bir harita olduğunu, Dımeşk bölgesinin hazinelerini bulduğunu söyleyerek elindeki mal ve mücevherleri göstermiştir. İskender'in de hazinelerini ve silahlarını Fener'in altına gömdüğünü, müsaade ederse o hazineyi çıkarabileceğini söylemiştir. Velîd adamın isteğini kabul etmiş ve kendi adamlarının da yardımıyla Fener üst kısmından itibaren yıkılmaya başlamıştır. Adamın amacı Fener'in üst kısmında bulunan merceği işlevsiz hâle getirmektir. Bu arada mercek kırılmış ve adam amacına da ulaşmıştır. Halk bunun bir hile olduğunu dillendirmeye başlayınca işin farkına varılmıştır. Ancak adam geceleyin hazır tutulan gemi ile İskenderiye'den kaçmıştır. Ve böylece Fener'in merceği fonksiyonunu kaybetmiştir.⁹¹¹ Suyûtî başta olmak üzere bir kısım tarihçiler aynayı bozmaya gelenlerin rahipler olduğuna dair bir rivayeti aktarmışlardır.⁹¹²

Seyyah İbn Batûta Fenerle ilgili olarak şu hatıralarını aktarır. “727/1326 yılındaki İskenderiye ziyaretimde İskenderiye Feneri’ni de gezdim ve bir tarafının yıkıldığını gördüm. Fener, gökyüzüne doğru yükselen kare şeklinde büyük bir binaydı. Şehirden bir fersah mesafede yüksek bir tepe üzerinde, dikdörtgen şeklinde ve üç taraftan denizle çevrili metruk bir arazide inşâ edilmişti. Fener’in kapısı zeminden yüksekteydi. Kapının girişine Fener muhafızı için özel bir oda yapılmıştı ve Fener’in içinde de daha birçok oda bulunuyordu. Ziyaretçileri Fener’in içine götüren geçidin

⁹⁰⁹ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü 'l-İslâmiyye*, s. 234.

⁹¹⁰ Sâlim, *Târîhu 'l-İskenderiyye*, s. 31; Abdülhamid, *Meâlimü 'l-İskenderiyye*, s. 32.

⁹¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcu 'z-Zehab*, I/376-377; Bekrî, *el-Mesâlik ve 'l-Memâlik*, Bölüm: 1059; Gımatî, *Seyahatnâme*, s. 118; Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-Ereb*, I/396; Makrizî, *Hıtat*, I/291; Suyûtî, *Husnü 'l-Muhâdara*, I/90;

⁹¹² Dımeşkî, *Mesâlikü 'l-Ebsâr*, III/494; Kazvînî, *Âsâru 'l-Bilâd*, s. 145-146; Suyûtî, *Husnü 'l-Muhâdara*, I/91.

genişliğinin dokuz karış ve duvarın genişliğinin ise on karış olduğunu ölçtüm. Fenerin dört cihetinden her bir cihetinin genişliği yüz kırk karıştı. 750/1349 yılında Mağrib'e dönüşümde Fener'i bir kez daha görmek istedim. Fakat artık Fener tamamen yıkıldığından görmek mümkün olmadı. El-Melikü'n-Nâsır bu Fener'in karşısına aynı şekilde yeni bir Fener'in inşasına başlamışsa da ömrü vefa etmediğinden bu çalışması yarıda kaldı" der.⁹¹³

Fener zamanının şartlarına göre devâsâ yüksekliğe sahipti. Sadece denizi gözetlemek için ve gemilere yön bulmak amacıyla inşâ edilmemişti. İçinde üç yüzden fazla oda vardı.⁹¹⁴ Muhtemelen şehirde lâzım olan âlet-edevât buralara konuluyor, görevliler ve işçiler buralarda kalıyorlardı.⁹¹⁵

Fener'in zirvesine içindeki geniş bir merdiven vasıtasıyla çıkılıyordu. Öyle ki bir hayvan karnındaki yavrusuyla zirveye çıkabilirdi ve Fener'in içinden diğer odalara geçilebilirdi. Odaların denize bakan pencereleri vardı.⁹¹⁶

Fenerin en önemli özelliği zirveye yerleştirilmiş olan büyük mercek idi. Fener'in üzerindeki ışık veren yapının nasıl bir şey olduğu konusunda farklı bilgiler söz konusudur. Gece ve gündüz farklı yansımaları olan madenî bir taş diyen de vardır, ayna veya mercek şeklinde diyen de.⁹¹⁷ Bunun yanı sıra geceleri devamlı bir ateş yandığını ve bu ateş sayesinde gemilerin yönlerini bulduğu ifade edilir.⁹¹⁸ Mercek,

⁹¹³ İbn Batûta, *Seyahatnâme*, s. 17.

⁹¹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/395; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/89; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 235.

⁹¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/395; Emîn, *Tecdîdü Mektebeti'l-İskenderiyye*, IV/143; Henri, *Âsâru'l-İskenderiyye*, s. 136.

⁹¹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/395; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/89; Henri, *Âsâru'l-İskenderiyye*, s. 138.

⁹¹⁷ Henri, *Âsâru'l-İskenderiyye*, s. 138; Gırnatî, "Alt kısmı yedi zira olan, Çin demirinden bir ayna vardı ve onunla Rum beldelerinden gelen ve denizden çıkan her şeyi görüyorlardı. Düşmanlar İskenderiye'ye ulaşana kadar serbest bırakılıyordu. Güneş batıya doğru meylettiğinde ayna güneşe karşı döndürülürdü. Güneşten gelen aynanın ışınları gemilere doğru tutulur ve içinde bulunanlar da yanıp yok olurdu" der. Bkz. Gırnatî, *Seyahatnâme*, s. 119-121; Suyûtî, "Fenerin zirvesindeki ayna aracılığıyla Konstantiniyye görülürdü. Rumlar ne zaman ordu hazırlasalar hemen savaş hazırlıklarına başlanırdı" der. Bkz. Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/89. Mes'ûdî, aynanın ışınlarıyla düşman gemilerinin yakıldığı bilgisini aktarır. Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, s. 182. İbn İyas da Fener'in en üst kısmında çapı beş karış olan, çeşitli madenlerden mamul bir aynanın varlığını belirtir. Bkz. İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 173. Bir kısım müellifler bu bilgileri rivayet etseler de, düşman gemilerinin bu şekilde kolayca imha edilmesi düşünülemez.

⁹¹⁸ Ya'kûbî, *Büldân*, I/176.

gündüzleri güneşten aldığı ışığı denizden otuz mil ötesine kadar yansıtabiliyordu.⁹¹⁹ Bu sayede düşman Rum ülkesinden çıkıpta gemilere binince gözcülük yapan kişinin ayna vasıtasıyla düşmanı görüp hazırlıklara başlandığı söylenir.⁹²⁰ Bu özellikteki bir merceğin Batlamyuslar döneminde kullanılmış olması, onların sahip oldukları teknik bilgisinin ne kadar üst düzeyde olduğunu gösteren önemli bir işarettir.

Fenerin inşasında farklı malzemeler kullanılmıştır. Bina o yörede bulunan kalkerli taştan yapılmıştır. Temel kısmı dört köşe kare şeklinde taştır. Sonra sekizgen kısım gelir ki, pişirilmiş tuğladandır. Altmış zirâ kadarı ise kireç taşıdır.⁹²¹ Granitten sütunlarla desteklenen bina, mermer ve bronz ile süslenmişti.⁹²² İnşaatında kullanılan taşlar ve mermerler Sıkılliye ve Afrikadan getirtilmişti.⁹²³

Üç tabakadan oluşan Fener'in tabakalarının yüksekliğiyle ilgili de müelliflerin ittifak ettikleri bir ölçü mevcut değildir.⁹²⁴ En üstte yüksekliği yedi metreyi bulan bronzdan bir heykel vardı ki, deniz Tanrıçası Poseidon'u temsil ediyordu.⁹²⁵ Heykelin bir eli denizi işaret ederdi.⁹²⁶

⁹¹⁹ Makrizî, aynanın görüş mesafesini yetmiş mil olarak verir. Bkz. Makrizî, *Hitat*, I/294; Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 20.

⁹²⁰ Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 145.

⁹²¹ Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/90.

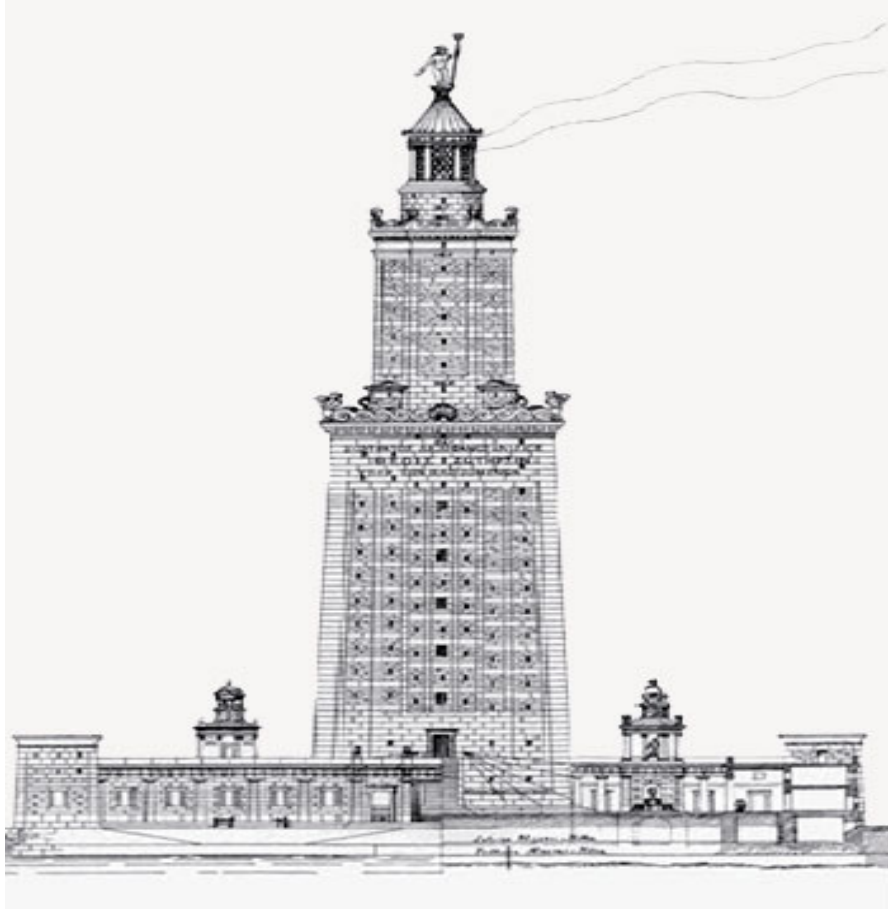
⁹²² Henri, *Âsâru'l-İskenderiyye*, s. 138.

⁹²³ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 231.

⁹²⁴ İbn İyas, birinci tabakası dörtgendi ve 121 zira' idi. ikinci tabakası sekizgendi ve 81 zira' idi. üçüncü tabaka daire şeklindeydi ve 31 zira idi. Bkz. İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 174; Kazvîni, Fener'in temeli kayadan bir dörtgen şeklindedir. Bunun üzerinde sekizgen bir yapı ve bu sekizgen yapının üzerinde de daire şeklinde lâtif bir yapı vardır. Birincisinin yüksekliği 90 zira'dır. Sekizgeninki de 90 zira'dır. Yuvarlak yapının yüksekliği ise 30 zirâdır. Bkz. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 145; Son dönem araştırmacılar Riyâd Henri, Fener 4 kattan oluşur. Zemin katın yüksekliği 60 metredir ve kare şeklindedir. Bu kat bir çatıyla sona erer. Dört köşesinde de bronzdan yapılmış büyük heykeller mevcuttur. İkinci katı sekizgendir ve yüksekliği 30 metredir. 3. kat yuvarlak şekillidir. Sekiz sütunun taşıdığı kubbede ayna yükselir. Kubbenin üstünde de yüksekliği yedi metreyi bulan bir heykel yükselir. Fenerin toplam yüksekliği 135 metredir.⁹²⁴ Bkz. Henri, *Âsâru'l-İskenderiyye*, s. 136-138.

⁹²⁵ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 34.

⁹²⁶ Mes'ûd, *el-Minhatü'd-Dehriyye*, s. 29.

9. İskenderiye Deniz Feneri'nin temsili resmi.

(Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*, adlı eserinden alınmıştır.)

İskenderiye Deniz Feneri'nin İslâm mimarî dünyasına bir katkısı da camilerin minareleri yönüyle olmuştur. Müslümanlar ilk defa bu Feneri örnek alarak doğu ve batıda minareler inşâ etmişlerdir. Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled, 53/673'de ilk defa cami mimarîsine minareyi koyan kişidir.⁹²⁷ Bu minarelerin ilk örneklerini Kayrevan mescidinde ve Endülüs'deki İşbiliye Camiinde görüyoruz.⁹²⁸ İlk önceleri sadece tuğladan yapılan minareler, sonraki dönemlerde daha sağlam yapılmıştır.⁹²⁹

⁹²⁷ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III/1398.

⁹²⁸ Zağlûl, "*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî*", s. 101.

⁹²⁹ Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 363.

İskenderiye Deniz Feneri fetihten sonra aslî amacının yanında farklı fonksiyonlar da icra etmeye devam etmiştir. Halk arasında yapılan Bahar Bayramı kutlamaları burada yapılır olmuştur. Bayram sebebiyle Fener'in en üst kısmına çıkılır, teberrüken namaz kılınır, kutlamalar sabahtan gece yarısına kadar devam ederdi. Bu günle birlikte deniz nöbetinin yeni dönemi başlardı. Zirvedeki mescidde deniz güvenliğine bakan görevliler gözetlemek için bulunurlardı.⁹³⁰ Fener'in zaman zaman hapisane olarak kullanıldığını da görüyoruz. 91/710 yılında Kurre b. Şerîk İskenderiye'ye gittiğinde kendisine bir suikast tertip edilmiş, fakat isyancılar amacına ulaşmadan deşifre olmuşlar ve yaklaşık yüz kişi yakalanarak İskenderiye Fener'ine hapsedilmiştir.⁹³¹

Tarihte meşhur olmuş ve uzun asırlar Müslümanlar tarafından da kullanılmış olan Deniz Feneri'nin yerinde bugün Kayıtbay tarafından yaptırılan kale mevcuttur.⁹³²

3.3.2. Amûdu's-Sevârî

İskenderiye şehrinin harikalarından birisi de şehrin biraz dışında kalan ve bugün hâlâ ayakta duran büyük mermer sütundur. Tek parça taştan oluşan bu sütun, Pompeius Sütunu yahut Diklityânûs Dikili Taşı diye de isimlendirilir.⁹³³ M.s. 302 yılında Romalı vali Pompeius tarafından imparator Diklityânûs adına dikilmiş olan bu taş bugün hâlâ yerinde duran o döneme ait en önemli eserdir.⁹³⁴ Tek parçadan oluşan bu sütun dört köşeli taş kaideler üzerine oturtulmuştur.⁹³⁵ İskenderiye'nin kapılarından güney (Şecere) kapısının yakınında bulunurdu.⁹³⁶ Amûdu's-Sevârî, Vatanî Mahallesindeki Serapeion mabedinin kuzeyindedir. Bulunduğu bölge şu an Tûbiciye diye bilinir.⁹³⁷

⁹³⁰ Zağlûl, "Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtîmî", s. 101.

⁹³¹ Makrizî, *Hitat*, IV/158.

⁹³² Alar, "Kütüphanelerin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler", s. 300.

⁹³³ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 57.

⁹³⁴ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 37; Cemaleddin Abdülaziz, *Târîhu Mısır min Bidâyeti'l-Karni'l-Evveli'l-Mîlâdî Hattâ Nihâyeti'l-Karni'l-İşrîyn*, Kâhire, 2006, s. 709.

⁹³⁵ İbn Batûta, *Seyahatnâme*, s. 17.

⁹³⁶ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 145.

⁹³⁷ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 237.

10. Amêdu's-Sevârî (İskenderiye)

(Fotoğraf 02.01.2016 tarihinde tarafımızdan çekilmiştir.)

Bu sütuna Amêdu's-Sevârî ismini Araplar koymuştur. Aslında aynı bölgede dört yüz kadar sütun bulunmaktaydı. Ancak en uzunları bu olduğu için gemi direğine benzetilerek bu isim verilmiştir.⁹³⁸ Sütunun uzunluğu hakkında birbirine çok yakın olsa da farklı rakamlar telâffuz edilir. Ancak verilen rakamlar bir yana sütun yaklaşık 27 mt. uzunluğundadır.⁹³⁹ Bu sütun kırmızı noktalı uzun granit taştan yapılmıştır.⁹⁴⁰ Tek parça hâlinde bu kadar uzun bir sütunun varlığı, o dönemde tekniğin ulaştığı boyutları göstermesi açısından önemlidir. Bu sütunun buraya dikilişiyle ilgili efsanevî bir takım bilgiler mevcuttur.⁹⁴¹ Bu bölgede bulunan çok sayıdaki sütun Selâhaddîn-i

⁹³⁸ Abdülhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 45.

⁹³⁹ Makrizî, İbn İyas ve Bağdâdî yüksekliği 70 zira, çapı ise 5 ziraydı. Bkz. Makrizî, *Hitat*, I/297; İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 175; Bağdâdî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 28.

⁹⁴⁰ Makrizî, *Hitat*, I/296.

⁹⁴¹ Makrizî, "Amêdu's-Sevârî İskenderiye dışından Asvan'daki Berîn el-Ahmer dağından getirildi. Getiren kişi el-Batûn b. Mürre el-Âdî adında bir kişiydi ve taşı koltuğunun altında getirdi. Diğer sütunlarında başkaları getirdi ve yedi sütun böylece getirilmiş oldu" der. Bkz. Makrizî, *Hitat*, I/298; İbn İyas, bu dönemde insanların boylarının uzun olup bu büyük sütunları koltuklarının altında çocuk taşır gibi taşıdıklarını eserinde anlatır. Bkz. İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, s. 176. Ancak rivayetler aşırı şekilde abartı içermekte olup aklın kabul edeceği türden değildir. Bilâkis bu sütunlar büyük kayaların yontulmasıyla elde edilmiştir.

Eyyûbî zamanında şehrin valisi tarafından dalgaları kırmak veya düşman gemilerinin sahile gelişini engellemek için kesilerek sahile bırakıldı.⁹⁴² Geriye kalan küçük sütunlarsa yine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin valisi tarafından yıkılıp kale ve surların yapımında kullanılmıştır.⁹⁴³

İskenderiyeliler, şehrin ileri gelenlerinin oyun oynadığı, Amûdu's-Sevârî'nin de bulunduğu yeri Ravâku'l-İskenderâniyyîn diye isimlendirirlerdi.⁹⁴⁴ Amr'ın da Câhiliye döneminde şehri ziyaretinde oyun oynadığı yerin burası olduğu söylenir.⁹⁴⁵

3.3.3. Mâbedler

İslâm'ın İskenderiye'ye girmesiyle birlikte şehrin mimarîsinde en çok dikkat çeken hususlardan bir tanesi, yeni bir mimarî yapı olarak caminin şehir mimarîsine eklenmesidir. İlk dönemde sahâbîlerin ve tabiin neslinden bir kısım insanların buraya yerleşmeleriyle şehirde Müslüman bir nüfus ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Muâviye döneminde İskenderiye'de murâbit sorumlusu Alkame b. Yezîd emrindeki 12.000 askerin varlığı, söz konusu topluluğu kuvvetlendirmiştir. Alkame, askerlerin azlığından şikâyet edince şehirde toplamda 27.000 askerden oluşan bir yapı meydana getirilmiştir.⁹⁴⁶ Müslümanların sayısının bu denli artması ibadet mahalli ihtiyacını da doğal olarak ortaya çıkarmıştır. Camilerin inşâ edilmesi sadece şehirdeki Müslüman nüfusun ibadet ihtiyacını gidermekle kalmamış, aynı zamanda bu yapılar buldukları yerde şehrin yapısını değiştirerek oldukça hızlı bir şekilde şehrin kimliğinin bir parçası hâline gelmiştir. Biz bu başlıkta sadece inşâ edilen Mescidleri ele almayacağız. Bunun yanında İslâm'ın engin hoşgörüsünü gösteren ve fetihten sonra burada yoğun olarak bulunan Hristiyan nüfus için inşâ edilen Kiliseler de konumuz içinde yer alacaktır.

Mescidlerin fonksiyonu göz önüne alındığında şehirde meydana getirilen ilk mescidin, Müslümanların buraya ayak bastığı ilk dönemde inşâ edildiğini görürüz. O gün mescidler dinî, sosyal, siyasî ve ilmî bir takım faaliyetlerin gerçekleştirildiği

⁹⁴² Zağlûl, "Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtûmi", s. 101-102; Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 15; Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/19.

⁹⁴³ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 15.

⁹⁴⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I/398.

⁹⁴⁵ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 238.

⁹⁴⁶ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 258-259.

mekânlar olmuştur.⁹⁴⁷ Ancak, ilk dönemde inşâ edilen mescidlerin yerlerini şehir yapılaşmasının hızla değişmesinden dolayı tam olarak tespit etmek çok zordur. Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla fetihten sonraki ilk asırda inşâ edilen mescidler şunlardır:

1- Mescid-i Rahme: Fetihden sonra şehrin ele geçirilip zaferin ilân edildiği yere Amr b. el-Âs, 25/646 tarihinde fethin sembolü olarak Mescid-i Rahme'yi, bir diğer adıyla Amr b. el-Âs Mescidini inşâ etti.⁹⁴⁸ Bu mescid şehrin tam merkezindeydi.⁹⁴⁹ Sa'd Zağlûl, Amr'ın fetihden sonra şehirde fazla kalmadığından bu mescidin onun döneminde tamamlanmasının zor olduğunu söyler.⁹⁵⁰ Fakat bu görüş isabetli olmasa gerektir. Çünkü günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir mescid o dönem için yeterli olacaktı. Devasa büyüklüğe sahip bir mescide gerek yoktu ve ihtiyaç duyulan mescid kısa zamanda inşâ edilebilecektir.

2- Mescid-i Mûsâ: Fethin ilk asrında inşâ edilen mescidlerden birisi de Mescid-i Mûsâ'dır. Deniz Feneri'nin yakınına yapılmıştır.⁹⁵¹ Muhtemelen Büyük Kilise'ye veya Kutsal Murakkas Kilisesi'ne yakın bir yerde, deniz kıyısındadır.⁹⁵² İbn Zûlak, bu bölgede dört tane Mûsâ Mescidi ismiyle mescid bulunduğunu, bunlardan birisinin de İskenderiye'de olduğunu belirtir.⁹⁵³

3- Mescid-i Hızır: İlk dönemde bölgede bulunan Hızır Mescidi isimli iki mescidden birisi İskenderiye'dedir.⁹⁵⁴ Hızır Mescidi Kaysâriyye bölgesindedir.⁹⁵⁵

⁹⁴⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 101.

⁹⁴⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 203; Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 251.

⁹⁴⁹ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 35.

⁹⁵⁰ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 250.

⁹⁵¹ İbn Zahîra, *el-Fedâilü'l-Bâhira*, s. 102; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 35; Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/22.

⁹⁵² Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 101.

⁹⁵³ İbn Zûlak, *Fedâilü Mısr*, s. 51.

⁹⁵⁴ İbn Zûlak, *Fedâilü Mısr*, s. 51; İbn Zahîra, *el-Fedâilü'l-Bâhira*, s. 102; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara*, I/85.

⁹⁵⁵ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 252.

4- Mescid-i Süleymân: Kayseryûm diye isimlendirilen eski Kleopatra mabedine yakındır.⁹⁵⁶ Kaysâriyye bölgesinde bulunduğundan Kaysâriyye Mescidi diye de bilinirdi.⁹⁵⁷

5- Mescid-i Zü'l-Karneyn: Şehir mimarîsine katkı sunan ilk dönem mescidlerinden birisi de Zü'l-Karneyn Mescidi'dir.⁹⁵⁸ Muhtemelen İskender'in kabrinin bulunduğu yere yakın bir yerde inşâ edildiği için bu isimle anılmıştır.⁹⁵⁹ Bugün Danyâl Mescidi diye bilinen yerde inşâ edilmişti.⁹⁶⁰

6- Mescid-i Hadr: Şehrin Batı kapısına yakın yere yapılmıştır. Sahile yakın bir yerdedir. Asıl adı el-Mescidü'l-Ahdar'dır.⁹⁶¹

7- el-Câmiu'l-Ğarbî: Diğer ismi Bin Sütunlu Mesciddir. İskenderiye'yi fethettiği zaman Mescid-i Rahme'yle birlikte Amr'ın inşâ ettiği diğer bir mesciddir. Fethe katılan sahâbe yapımına iştirak etmiştir. Kûm bölgesinde Amûdu's-Sevârî mahallesine yakın bir yerdedir.⁹⁶² Fetihden sonra Ebû Zerr el-Ğifârî'nin yerleştiği evin yakınındaydı. Mescid büyüktü ve bayram namazları burada kılınırdı.⁹⁶³ Dışarıdan gelen bir kişi şehre Batı kapısından girdiğinde hemen sağda bu mescidi görebilirdi. Bu mescidin, m. 282-300 yılları arasında hüküm süren Patrik Tînos zamanında inşâ edilen el-Azrâ Meryem kilisesinin enkazı üzerine yapıldığı da rivayet edilir. Zühdü önemseyen ve tasavvuf ehli olan bir kısım insanlar bu mescidde toplanırdı. Bu mescid Fransız işgaline kadar ayakta idi. Fatimîlerin sonundan itibaren el-Câmiu'l-Kadîm veya el-Câmiu'l-Atîk diye bilinirdi.⁹⁶⁴

8- Mescid-i Menâra: İskenderiye Feneri'nin zirvesinde bulunduğu için bu isimle anılırdı. Ribat olarak kullanılan bu yapıda murâbit askerlerin ibadetlerini yapmaları gayesiyle tanzim edilmiştir.⁹⁶⁵ Bereket Mescidi diye de isimlendirilirdi.

⁹⁵⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 102.

⁹⁵⁷ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 35.

⁹⁵⁸ İbn Zûlak, *Fedâilü Mısr*, s. 51; İbn Zahîra, *el-Fedâilü'l-Bâhira*, s. 102.

⁹⁵⁹ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 35; Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/22.

⁹⁶⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 102.

⁹⁶¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 103.

⁹⁶² Zağlûl, "*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî*", s. 103.

⁹⁶³ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 251.

⁹⁶⁴ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 103-105.

⁹⁶⁵ Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/22; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 35.

Çünkü bayram günlerinde burada teberrüken namaz kılanlar olurdu.⁹⁶⁶ el-İstibsâr sahibi bunu Süleyman Mescidi diye isimlendirmiştir.⁹⁶⁷

Şehir mimarisine katkı sağlayan mabetler sadece mescidlerle sınırlı değildir. Hristiyan nüfusun ihtiyacı olan kiliseler varlığını İslâmî dönemde de devam ettirmiş, zaman zaman da ihtiyaç duyulması hâlinde yeni kiliseler yapılmıştır. Bugüne kadar ayakta kalabilmiş, en büyük kiliseler Emevîler döneminde inşâ edilmiştir. Ebî Mekâr ve İskenderiye'deki Kutsal Murakkas Kilisesi ile el-Hamrâ Kilisesi gibi. Müslümanlar kiliselerin yapımına ve tamirine engel olmamışlardır. Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Lehfa gibi bir kısım âlimler kiliselerin inşâsını şehrin imarının bir parçası olarak değerlendirmişlerdir.⁹⁶⁸

3.3.4. Su Kanalları ve Sarnıçlar

Şehirler için tatlı su kaynakları hayatî önem taşır. İskenderiye şehri bu bakımdan avantajlı durumdaydı. Çünkü Nil'in kolları ve Meryût gölü içme suyu olarak ve tarım sulamasında şehrin ihtiyacını karşılamaya yetiyordu. Daha önce ifade ettiğimiz gibi şehir, görenleri hayran bırakacak derecede düzenli ve zamanının teknik imkânlarını en iyi şekilde kullanacak bir yapıdaydı. Şehrin kurulduğu bölge sarnıçlar ve su kanallarıyla âdeta işlenmişti. Bu sarnıç ve su kanallarının bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.⁹⁶⁹ Sanki İskenderiye su üstüne kurulmuş, yeryüzünde benzeri olmayan bir şehirdir.⁹⁷⁰ Makrizî, İskenderiye için “*Şehir âdeta kemerli taş köprüler üzerine kurulmuştur, şehrin altından bir atlı süvari elinde bir ok ile yürür, hiçbir şekilde bir yere takılmaz*”,⁹⁷¹ tespitinde bulunmuştur. Ticarî yük taşıyan gemiler Nil'den çıkarak bu kanallardan geçip İskenderiye'nin çarşılarını dolaşabilirdi.⁹⁷²

Şehrin tamamını bir ağ gibi kuşatan su kanalları ilk defa m.ö. IV. yılda yapılmış olan ve sürekli elden geçirilen bir kanal vasıtasıyla Nil'den aldığı suyu, evlerin su

⁹⁶⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 106.

⁹⁶⁷ Merrakeşî, *el-İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, Bağdat, 1986, s. 96.

⁹⁶⁸ Mu'nis, *Târîhu'l-Hadâratî'l-Mısriyye*, II/371.

⁹⁶⁹ Zağlûl, “*Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî*”, s. 100.

⁹⁷⁰ Cemaleddin, *Târîhu Mısır*, s. 706.

⁹⁷¹ Makrizî, *Hıtat*, I/280.

⁹⁷² Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/21.

haznelerine (sarnıçlara) kadar getirmektedir.⁹⁷³ Kanal, şehre içme suyu sağlıyordu.⁹⁷⁴ Su kanalının düzenli olarak temizlenmesi gerekiyordu. Aksi hâlde bataklığa dönüşme ihtimali vardı. Temizlenmediği için zaman zaman kanalın tıkanıdığı da olurdu. Ancak temiz olduğu zamanlarda ticaret gemileri bu kanalı kullanırdı. Kuraklık sonucu su kanalı tamamen kurduğunda, şehir halkı su ihtiyacını evlerin altında bulunan sarnıçlardan giderirdi.⁹⁷⁵

İskenderiye'nin fethi sırasında hayatta olan ve yaşananları günlüklerine not eden Nikio Papazı Jean, Amr'ın İskenderiye'yi fethettikten sonra şehrin su kanallarını kurduğunu rivayet etse de, bu iddiasında yalnız kalmaktadır.⁹⁷⁶ Çünkü bugüne ulaşan rivayetler gösteriyor ki, fetihten sonra şehrin mimarîsine olumsuz anlamda tek müdahale surların yıkılması olmuştur. Çünkü surlar şehrin fethinde Müslümanlara çok büyük zorluklara sebep olmuştu. Bunun dışında yıkılan veya tahrip edilen herhangi bir şeyle karşılaşmıyoruz. Zaten Müslümanların kendilerinin de kullanacağı su kanallarını tahrip etmesi mantıklı bir iş olmayacaktır.

Suyun şehirde bol olması sebebiyle çok sayıda hamam da inşâ edilmiştir. Fetih sırasında Halife Ömer'e yazılan mektupta bu gerçeğe işaret edilmektedir. Romalılardan kalma bu hamamlar küçük alanlardan oluşuyordu. Uzunluğu 15 mt. yi eni ise 6 mt. yi bulurdu. Bu hamamlar, oyun alanları, yüzme havuzu, soyunma odaları ve idarî bürolar içermezdi.⁹⁷⁷

3.3.5. Mahalleler ve Sokaklar

İskenderiye'de mahalle ve sokakların şekillenmesinde şehrin deniz kıyısında düz bir alanda kurulmasının büyük etkisi vardır. O dönemin şartlarında çok geniş sokaklar inşâ edilmiş, halk toplulukları farklı mahallerde iskân olmuştur. Bu başlıkta

⁹⁷³ Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi", s. 427; Makrizî ise su kanallarını açan kişinin kraliçe Kleopatra olduğunu aktarır. Bkz. Makrizî, *Hıtat*, I/314.

⁹⁷⁴ Kahle, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria*, s. 41.

⁹⁷⁵ Guest, "İskenderiye", *IA*, V/II 1086.

⁹⁷⁶ Jaen, *Chronique*, Bölüm CXXI.

⁹⁷⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 497.

şehirde yaşayan insanların oturdukları mahalleler ile şehrin sahip olduğu sokaklar özellikleriyle konu edilecektir.

3.3.5.1. Mahalleler

İskenderiye’de mahalle ve sokakların şekillenmesinde arazi yapısı önemli bir etkidir. Şehir Kızıldeniz kıyısında düz bir alanda, dağlık bir bölge olmadığı için sokaklar ve evler düzgün bir şekilde planlanmıştır. Kurulduğu alanda daha önce zaten Râkûde isminde bir köy vardı. Daha sonra Vatanî Mahallesi olarak isimlendirilecek olan yerli Mısırlıların kaldığı bu mahalle, olduğu gibi kullanılmaya devam etti.⁹⁷⁸ Şehir kurulurken ayrıntılı bir plan yapılmış ve ihtiyaç duyulacak her şey düşünülmüş, mahalleler ve sokaklar, evlere tatlı suyu getirecek olan Nil’in kollarının bütün evlere ulaşabileceği bir şekilde yapılmıştır.⁹⁷⁹

11. X/XVI. yüzyılda İskenderiye’yi tasvir eden harita.
(Pîri Reis’in Kitâb-ı Bahriyye adlı eserinden alınmıştır.)

İskenderiye şehri Müslümanlar tarafından fethedildiğinde zaten kurulmuş olduğundan cami merkezli, İslâmî bir şehir planı uygulama imkânı olmamıştır.

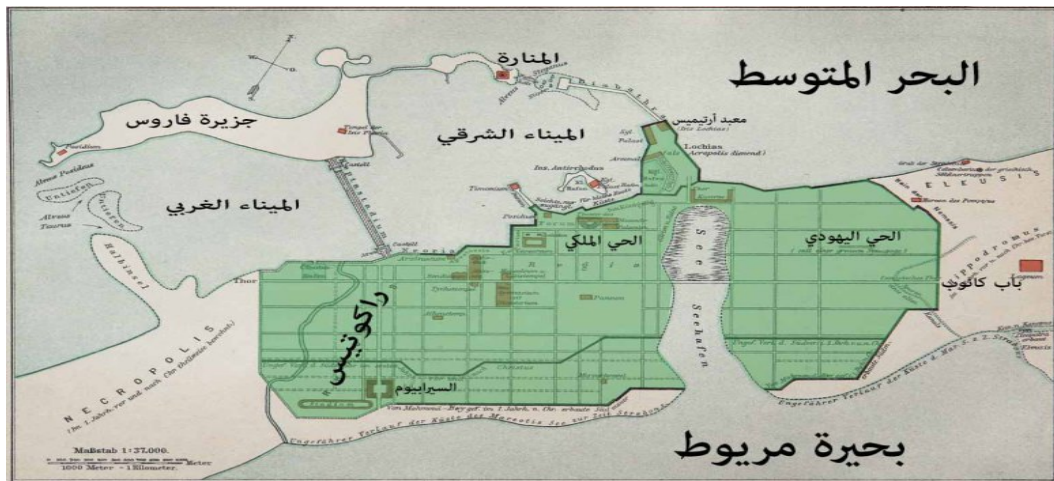
⁹⁷⁸ Kâdûs, *Âsârü'l-İskenderiyyeti'l-Kadîme*, s.12.

⁹⁷⁹ İbn Kesîr’de geçen bir rivayete göre sahâbeden Avf b. Mâlik, İskenderiye halkına “Şehriniz ne güzel” diye seslenmiş, onlarda “Şehrimiz güzeldir. Çünkü İskender burayı kurarken şöyle demişti: “Öyle bir şehir kuracağım ki, Allah’a muhtaç olacak; ama insanlara asla ihtiyacı olmayacaktır.” Bu sebeple bu şehir güzel olarak kalmıştır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII/99-100.

Müslümanlar İskenderiye’de ilk başta yeni bir şey inşâ etmediler. Rumlardan ganimet olarak aldıkları ve “*Ehâiz*” adını verdikleri boş binaları kullanmaya devam ettiler.⁹⁸⁰

İbn Abdilhakem kendi dönemindeki İskenderiye’yi birbirine bitişik üç bölgeden oluşan bir şehir olarak anlatır. Bunlar Menne, İskenderiye ve Nekîta diye isimlendirilir. Menne Deniz Feneri’nin olduğu bölge ve ona bağlı yerler, İskenderiye şehrin hisar bölgesi ve Nekîta. Müellif, ismi geçen mahallelerin sınırları noktasında tarihçilerin ihtilâf ettiklerini rivayet eder.⁹⁸¹ Nekîta isimli bölgenin sınırları hakkında kaynaklarda mevcut bir bilgiye rastlayamadık.

İskenderiye, kurulduğunda birbiri içine geçmiş beş mahalleden oluşuyordu. Yunan alfabesinin harfleri olan Alfa, Beta, Gama, Delta ve Üpsilon şeklinde rumuz ediliyordu.⁹⁸² Daha sonraları İskenderiye üç etnik bölgeye ayrıldı. Kindî eserinde İskenderiye’yi tasvir ederken “*Üç bölge hâlinde tasarlanan, her bir bölgeyi surların kuşattığı ve bütün surları da kuşatan en dışta bir surun çevrelediği bir başka şehir yoktur,*”⁹⁸³ ifadelerini kullanır. Makrizî ise “*İskenderiye’nin yedi kalesi (burç) ve yedi hendeği vardı*”⁹⁸⁴ der.

12. İskenderiye’nin mahallelerini gösteren harita. 05.02.2017 tarihinde egypthistory.wordpress.com internet adresinden alınmıştır.

⁹⁸⁰ Mu’nis, *Târihu’l-Hadâratî’l-Misriyye*, II/380.

⁹⁸¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 62.

⁹⁸² Kâdûs, *Âsâru’l-İskenderiyyeti’l-Kadîme*, s. 12; Sâlim, *Târihu’l-İskenderiyye*, s. 26.

⁹⁸³ Kindî, *Fedâilü Mısri’l-Mahrûse*, s. 7.

⁹⁸⁴ Makrizî, *Hitat*, I/277.

Şehir Müslümanlara geçtiği sırada ise üç büyük mahalle mevcuttu. Bunlar; el-Melikî, el-Vatanî ve el-Yehûd mahalleleridir.⁹⁸⁵

Melikî Mahallesi: Bu mahalle şehrin kuzeydoğu bölgesinde yer alır. Yunanlılar döneminde Beta harfiyle remzediliyordu.⁹⁸⁶ Genellikle Yunanlıların yaşadıkları mahalledir.⁹⁸⁷ Berûşûm ve Brucheion Mahallesi de denirdi.⁹⁸⁸ Burada kraliyet sarayları, yönetici tabakasının köşkleri, kütüphaneler ve Musoion bulunurdu. Bu mahalle âdeta devlet kurumlarının ve sosyal tesislerin bulunduğu bölgeydi. Aynı zamanda adalet sarayı, fetihten asırlar önce ayakta olan büyük kütüphane ve Gimnasyum da buradaydı. Şehrin neredeyse dörtte birini oluşturan toplantı alanları, parklar ve kral sarayları bu mahalledeydi.⁹⁸⁹ Melikî Mahallesi, boydan boya uzanan bahçelerin olduğu bir bölgedir.⁹⁹⁰

Vatanî Mahallesi: Mısır bölgesi ve Vatanı Şa'bi ismiyle de bilinir. Şehrin güneybatı kısmında yer alır. Şehrin ilk kurulduğu yerdir. Genellikle yerli halkın ve işçi sınıfının yaşadığı mahallede Batlamiyus'un inşâ ettiği Serapeion mabedi bulunuyordu. Bünyesinde küçük bir kütüphaneyle Tanrıça Enûbîs adına tahsis edilmiş bir mabed de vardı. Stadyum diye isimlendirilen oyunların oynandığı meydan da buradadır.⁹⁹¹ Bugün ise Kûm Dekke diye isimlendirilen, yerli Mısırlı halkın çoğunlukla ikamet ettiği yerdir.⁹⁹²

Yahudi Mahallesi: Yunan alfabesindeki delta harfine nispetle Delta Mahallesi de denirdi. Büyük Doğu Limanının arka kısmına düşüyordu. Kânûbî yolunun başlangıcından Melikî mahallesinin güneydoğusuna kadar uzanırdı. Burada çoğunlukla Yahudiler ikamet ederdi.⁹⁹³

⁹⁸⁵ Ebû İyâne, "el-iskenderiyye", s. 374. Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27.

⁹⁸⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27.

⁹⁸⁷ Abdülhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 21-22.

⁹⁸⁸ Güçlüay, *Hiz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 7.

⁹⁸⁹ Güçlüay, *Hiz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, s. 7.

⁹⁹⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27.

⁹⁹¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27.

⁹⁹² Abdülhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 21-22.

⁹⁹³ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 27; Abdülhamid, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, s. 21-22.

Yukarıda zikredilen mahallelerin yanında İslâmî ilk dönemde oluşmuş, merkezde iki ana mahalle ismi biliyoruz. Bunlardan birisi İskenderiye'nin kalbi ve hayatın aktığı merkez olan el-Kasabe, diğeri ise el-Âdiliyye. Kenar mahalleler ise; İskenderiye'nin doğusunda Kasrayn Mahallesi, güneyinde Seriyye Mahallesi ve Utbe b. Ebî Süfyân'ın da medfûn olduğu Münyetü'z-Zücâc Mahallesidir.⁹⁹⁴

3.3.5.2. Sokaklar

Büyük İskender, şehri doğudan batıya doğru sahil boyunca uzanmış bir plan dâhilinde kurmuştur. Şehrin sahil boyunca uzunluğu içe doğru genişliğinden daha büyüktü. Kaldırımları siyah veya sarı bazalt taşla döşenmişti. İskenderiye uzunlamasına, batıdan doğuya yedi, enlemesine kuzeyden güneye on iki yolla bölünmüştür. Arazinin düz olmasından dolayı yollarda fazlaca bir kıvrım görülmezdi. Şehri baştanbaşa yaran geniş ana cadde doğuda Bâbu'r-Reşîd'le batıda Bâbu'l-Ğarbî (Karâfe) arasında uzanırdı. Onu başka bir anayol keserdi. Bu yol da uzunlukta kesiştiği yola yakındı ki, kuzeydeki Doğu Limanı'nda bulunan Bâbu'l-Bahr'dan başlar, güneyde ise Bâbu's-Sidre'de son bulurdu.⁹⁹⁵ Kuzeyden güneye uzanan en geniş iki ana yolun her biri en az otuz metre genişliğindedir. Bu iki yol sütun ve heykellerle süslüydü.⁹⁹⁶ Şehrin surlarının dört kapısı vardı ki, ana caddeler bu kapılara çıkardı.⁹⁹⁷

Ana cadde aynı zamanda alış-verişin yapıldığı, çarşı konumundaki bir merkezdi. Öyle zannediyoruz ki, Kayser'e nispetle Kaysâriyye denilen çarşı, fethin gerçekleştiği ilk asırda bu caddeydi.⁹⁹⁸

Yollar kaldırımlarla döşeliydi. Kanallar vasıtasıyla Nil nehrinin suları evlere ulaşmakta ve buralarda sarnıçlarda muhafaza edilmekteydi.⁹⁹⁹ Şehrin sokakları geceleri meşalelerle aydınlatılırdı. Hatta o kadar aydınlıktı ki, müellifler şehrin

⁹⁹⁴ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 426.

⁹⁹⁵ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 425.

⁹⁹⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 22.

⁹⁹⁷ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *el-İskenderiyye fi'l-Asril İslâmi*, "Tahtîtu'l-İskenderiyye ve Umrânuhâ", *Târîhu'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 1963, s. 95.

⁹⁹⁸ Zağlûl, "Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî", s. 100.

⁹⁹⁹ Sertoğlu, "İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı", s. 35-36.

aydınlığını “*terziler geceleyin ışık olmadan ipliği iğneye geçirebilirlerdi*” diye anlatırlar.¹⁰⁰⁰

Aydınlatılan sokakların ve çarşıların tamamı köprü gibi üstü kapalı idi. Yağan yağmurdan ve güneşin sıcaklığından insanları korumak için böyle yapılmıştı.¹⁰⁰¹ Cadde ve sokakları süsleyen değişik renklere boyanmış taşlar ve mermerler Sıkkiliye ve Afrika’dan getirildi.¹⁰⁰² Müslümanların şehri fethinden uzun zaman sonra bile şehrin beyazlığı, sokaklarının temizliği ve düzgünlüğü, eserlerinin çokluğu burayı ziyaret eden Müslüman seyyahların ilgisini çekmiştir. Orta çağlarda Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), İbn Cübeyr (ö. 614/1217), İbn Batûta (ö. 770/1368) ve daha birçok seyyah İskenderiye’yi gezmiş, eserlerinde şehirden hep övgüyle bahsetmişlerdir. Örneğin bu seyyahlardan birisi olan İbn Cübeyr İskenderiye için “*Konumu bu kadar güzel, yüksek ve geniş binaları olan bir şehir görmedim*” diyerek hayretini ifade etmiştir.¹⁰⁰³ H. VIII. yüzyılda yaşamış olan İbn Batûta da yaşadığı dönemde İskenderiye şehrine girdiğinde gördüğü güzellikleri anlatır. Şehrin çok emin ve işlek, din ve dünyayla ilgili bütün müesseselere sahip bir yer olduğunu söyler. Şehir ona göre pırıl pırıl parlayan nefis bir cevher ve baştan aşağı süslenmiş bakire bir kız gibidir.¹⁰⁰⁴

Müslümanların şehre girdiklerinde, şehrin güzelliklerine ve yerli halkın meskûn mahallerine dokunmadığı birçok tarihinin ittifak ettiği bir konudur. Ancak buna rağmen Nikio Papazı Jean, Mısır tarihiyle ilgili yazdığı eserinde fetih için gelen askerlerin, kaçmış olan İskenderiye sâkinlerinin evlerini yıktırdığını, komutanın şehrin yakılmasını emrettiğini ve bunu duyan yerli halkın mallarını kurtarıp şehri terk ettiklerini, yanan şehri halkın geceleyin gizlice gelip söndürdüklerini, halkın işkenceye maruz bırakıldıklarını anlatır.¹⁰⁰⁵ Fakat o, bu iddialarında yalnız kalmıştır. Tarihçiler, İskenderiye’nin fethinden sonra Müslümanların yıkımda bulunmadıklarında ittifak hâlinde idirler. Seyyahların asırlar sonra bile şehir hakkındaki anlatımları bu iddiaların ne kadar yersiz olduğunu ispata yeter durumdadır.

¹⁰⁰⁰ İbn Zûlak, *Fedâilü Mısır*, s. 61.

¹⁰⁰¹ Makrizî, *Hıtat*, I/280; Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 22.

¹⁰⁰² Bekrî, *Coğrâfiyyetü Mısır*, s. 101.

¹⁰⁰³ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 13.

¹⁰⁰⁴ İbn Batûta, *Seyahatnâme*, s. 16.

¹⁰⁰⁵ Jaen, *Chronique*, Bölüm CXV.

3.3.6. Şehrin Kale ve Surları

İskenderiye'nin savaş yapıları içerisinde meşhur surları, kale ve burçları ile surlarda bulunan sur kapıları zikredilebilir.

Müslümanlar şehri fethetmek için geldiklerinde şehrin tamamının, uzunluğu 15 km.'ye ulaşan surlarla çevrili olduğunu gördüler.¹⁰⁰⁶ Savunması çok sağlam olan şehrin etrafı rivayetlere göre üç¹⁰⁰⁷ veya yedi¹⁰⁰⁸ surla çevriliydi ve surların arasında düşmanın geçişine engel olması için Nil sularıyla doldurulmuş hendekler mevcuttu. Taş malzemedен yapılmış olan surlar, aynı zamanda burçlarla desteklenmiş, bu burçların üzerine de mancınıklar yerleştirilmişti.¹⁰⁰⁹ Fetih sırasında şehrin surları ve kalelerinde en az 50.000 kişilik bir ordu bulunmaktaydı.¹⁰¹⁰ Daha önce hasarlı olan şehrin doğusunda bulunan doğu limanı yönündeki surlar Farşlılar İskenderiye'yi aldıkları zaman tamir edilmişti.¹⁰¹¹ Şehir Müslümanlar tarafından fethedildiğinde surların bir kısmı yıkılmıştı. Ancak ihtiyaç olduğu zaman yeni surlar ve kaleler yapılmaya devam etti. Emevî valisi Abdülaziz b. Mervân 74/693 tarihinde İskenderiye'yi ziyaret ettiğinde ihtiyaca binaen burada bir kale yapılmasını emretmişti.¹⁰¹² Surların yıkılan kısımları 195/811'de yeniden inşâ edildi.¹⁰¹³ Daha sonraki dönemde İskenderiye surlarını yeniden inşâ eden Ahmed b. Tolun olmuştur.¹⁰¹⁴ Bugün Şelâlât bölgesinde bulunan surlar Tolunoğulları döneminden kalma surlardır. En eski kalıntılar Ra'su Lukyâs (es-Silsile)'nin arka kısmında bulunmaktadır ve son dönemde yapılan kazılar sonucu bulunmuştur.¹⁰¹⁵

İslâmî dönemde şehrin surlarında Burcu Şarkî, Burcu Dar'âm, Burcu Bâbu's-Sidre, Burcu Bâbu'z-Zührî, Kal'atü's-Silsile, Burcu Kûm en-Nezîra, Kâatü Rumâti'l-Karâfe isimleriyle anılan burçlar zikredilir.¹⁰¹⁶

¹⁰⁰⁶ Ebû İyâne, *el-İskenderiyye*, s. 375.

¹⁰⁰⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 25.

¹⁰⁰⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, s. 62; Bekrî, *Coğrâfiyyetü Mısr*, s. 103; Makrizî, *Hıtat*, I/280.

¹⁰⁰⁹ Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, I/311.

¹⁰¹⁰ Hitti, *İslâm Târîhi*, s. 231; Eraslan, *Asr-ı Saadet Fetihleri*, s. 189.

¹⁰¹¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 52.

¹⁰¹² Anter-Abbâdî, *Delîl Mûciz*, s. 8.

¹⁰¹³ Forster, A. M., *el-İskenderiyye: Târîh ve Delîl*, çev. Hasen Beyyûmî, b.y.y., 2000, s. 124.

¹⁰¹⁴ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 435.

¹⁰¹⁵ Kâdûs, *Âsâru'l-İskenderiyyeti'l-Kadîme*, s. 52.

¹⁰¹⁶ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 423.

Fetih hareketi sırasında Amr, şehri ikinci kez fethetmek için surların önüne geldiğinde beklemediği bir direnişle karşılaştı ve eğer tekrar şehri alırsa şehre girişe engel olan surları yerle bir edeceğine dair yemin etti.¹⁰¹⁷ Amr'ın ikinci fetihde surların ne kadarını yıktığı meselesi tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Abdilhakem'de geçen bir rivayet başta olmak üzere birçok müellif, ikinci fetihde şehrin kalan surlarının tamamının yıkıldığını dile getirir.¹⁰¹⁸

Bu iddiaya karşılık son dönemde şehir üzerine araştırma yapan birçok müellif, surların tamamının değil sadece bir kısmının yıkıldığını iddia eder. Yıkılan, ya da büyük gedikler açılan surlar da şehrin güney ve batı kısımlarında bulunan surlardır.¹⁰¹⁹ El-Ebyârî, aynı iddiayı dile getirir ve hasar gören surların Ahmed b. Tolun zamanında tekrar bina edildiğini ifade eder.¹⁰²⁰ Seyyid Abdülaziz Salim de surların tamamının yıkılmadığını hatta 204/819 tarihinde Abdülaziz el-Cervî'nin şehri yedi ay kuşattığını, mancınıkla şehrin surlarını taşıdığını ve o vakit surların bir kısmının hâlâ ayakta olduğunu dile getirir.¹⁰²¹

13. İskenderiye'deki Şelâlât Bölgesi Surlarından Bir Kalıntı.
09.03.2017 tarihinde egypthistory.wordpress.com adlı internet sitesinden alınmıştır.

¹⁰¹⁷ Makrizî, *Hitat*, I/311.

¹⁰¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 203; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc*, I/341.

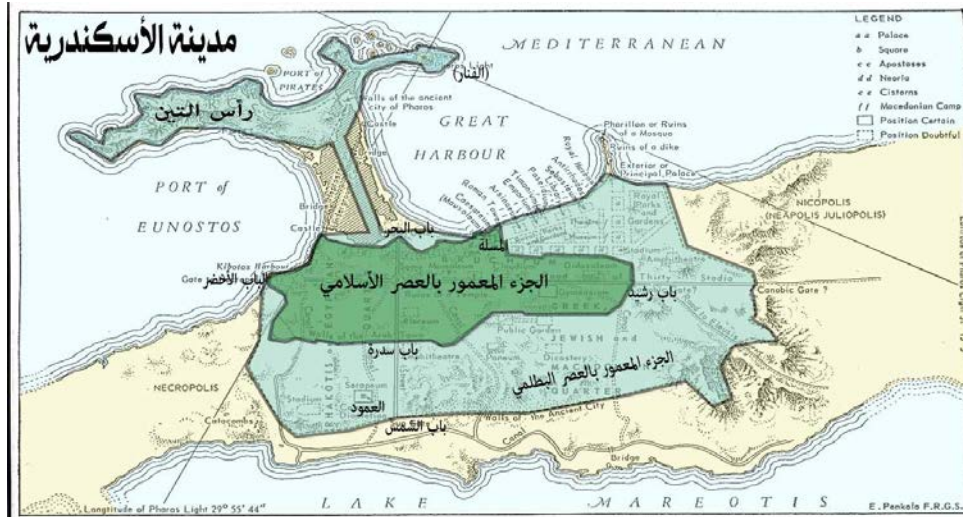
¹⁰¹⁹ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 249.

¹⁰²⁰ Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/15.

¹⁰²¹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 84.

Bu iddialar değerlendirilirken şu husus gözden kaçırılmamalıdır. Surların sağlamlığı hakkında müelliflerin ortak kanaati vardır. On beş km'yi bulan böylesine sağlam surların tamamını yıkmak çok uzun bir vakit ister. Kısa sürede yıkmak çok zordur. Amr'ın buna vakti olmamıştır. Muhtemelen Amr, şehrin güneyinde ve güneydoğusundaki surlarda büyük gedikler açmıştır. Ancak kuzey, kuzey batı ve kuzey doğu surları çok zarar görmemiştir.

İskenderiye'yi çevreleyen surlarda şehre giriş-çıkışları sağlayan dört ana kapı vardı. Eserlerinde müellifler kapı sayılarını dört olarak zikrederlerken, hangi yönde, hangi isimle kapı bulunduğu noktasında birbiriyle çelişen bilgiler mevcuttur. Ancak biz burada çoğunluğun verdiği bilgileri esas alarak ve şehri bizzat görüp gözlemlerini aktaran İbn Batûta'nın verdiği bilgilerle kapıların yönlerine işaret edeceğiz. Onun verdiği bilgilere göre İskenderiye'nin dört kapısı Bâbu's-Sidre, Bâb-u Raşîd, Bâbu'l-Bahr ve Bâbu'l-Ahdar diye isimlendirilir. Bâbu'l-Ahdar batı yönündeydi ve yalnız Cuma günleri açılırdı. Halk oradan kabirleri ziyarete giderdi.¹⁰²² Bâb-u Raşîd doğu yönüne, Bâbu'l-Bahr doğu limanı yönüne kuzeye, Bâbu's-Sidre ise şehrin güneyine açılırdı.¹⁰²³ Batıya Bâbu's-Sidre'den çıkılırdı ve baharat ticareti bu kapıdan yapılırdı.

14. İskenderiye Şehri'nin Kapılarını Gösteren Harita.

15.02.2017 tarihinde egyphistory.wordpress.com adlı internet adresinden alınmıştır.

¹⁰²² İbn Batûta, *Seyahatnâme*, s. 17.

¹⁰²³ Şeyyâl, *Târîhu Medineti'l-İskenderiyye*, s. 34.

3.3.7. İdârî Binalar ve Diğer Yapılar

Şehrin Müslümanların idaresine geçmesinden sonra ilk planda çok fazla binaya ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü başkent artık İskenderiye değildi. Buna rağmen şehirde ilk dönemde aşağıdaki kurumların varlığına rastlıyoruz.

Dâru'l-İmâra: Vali konağı anlamında şehrin idaresinin yürütüldüğü bir merkezdi. İlk dönemde inşâ edilen bu konak, şehrin batı kısmında deniz tarafında inşâ edilen bir kalenin içindeydi.¹⁰²⁴ Bu kale hicrî sekizinci asırda hâlâ mevcuttu.¹⁰²⁵

Dâru's-Sınâa: Gemi yapımının idare merkezidir.¹⁰²⁶ Fetih sırasında şehirde bir gemi tersanesi vardı. Gemi filosunun önemini kavrayan ilk dönem valilerinden Abdullah b. Sa'd, valiliği döneminde şehrin Sevârî bölgesindeki bu tersaneyi yeniledi.¹⁰²⁷

Dâru't-Tırâz: Dokuma işleri için kullanılan bir merkezdi. İskenderiye, Batlamyuslar ve Romalılar döneminde ipek dokumasıyla meşhurdu.¹⁰²⁸ Dâru't-Tırâz, valinin kasrının bulunduğu alandıydı. Burada imal edilen kumaşlar uzak bölgelere ihraç edilirdi. Fetihden sonra da aynı şekilde bir takım yeniliklerle Dâru't-Tırâz faaliyetlerine devam etti.¹⁰²⁹

Bunların dışında şehirde muhtemelen cephanelik olarak kullanıldığını düşündüğümüz Kasru's-Silâh adında bir bina mevcuttu.¹⁰³⁰ Adli yargılama neticesinde suçluların aldıkları hapis cezalarını geçirecekleri mekân ise Deniz Feneri'nin içinde bir bölümdü. Suçlular burada hapis tutulurlardı.¹⁰³¹

¹⁰²⁴ Guest, "İskenderiye", V/II İA, 1085.

¹⁰²⁵ Guest, "İskenderiye", V/II İA, 1085.

¹⁰²⁶ Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 37.

¹⁰²⁷ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 494; Ebyârî, *Menâratü's-Sekâfe*, III/23-24.

¹⁰²⁸ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 496.

¹⁰²⁹ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 496; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye*, s. 38.

¹⁰³⁰ Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 424.

¹⁰³¹ Makrizî, *Hitat*, IV/158.

3.3.8. Mezarlıklar

İskenderiye’de birden fazla mezarlığa ve mezarlıklar dışında müstakil olarak farklı yerlere defnedilmiş kabirlere rastlamak mümkündür. Fetih öncesi döneme ait mezarlıklar doğuda ve batıda olmak üzere şehrin dışındaydı. Yunanlılar ve şehrin yabancıları olanlar doğu mezarlığına defnedilirlerdi. Batıdaki mezarlığa yerli Mısır halkıyla az da olsa Yunanlıların defnedildiği olurdu.¹⁰³² Kendileri için mezarlık bulunsa da Yabancılar ve Yunanlılar ilk dönemlerde gömülmeğe ziyade cesetlerinin yakılmasını tercih ediyorlardı.¹⁰³³

1900’lü yıllarda yapılan kazı çalışmalarında şehrin doğu ve batı kısmında kabirler tespit edilmiştir. İskenderiye’nin batı kısmında Enfûşî Kabirleri ismi verilen bir mezarlık bulunmuştur. Bu kabirler 1901’de yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Tarihi m.ö. 250’li yıllara dayanan bu kabirler mermerlerle süslenmiş, üzerlerine farklı figürler yapılmıştır. 1933-1934 yıllarında doğu bölgesinde yapılan kazılarda ise dört kabir bulunmuştur. Doğu mahallesindeki Mustafa Kâmil bölgesinde yer aldığı için bu isimle anılan kabirlerin tarihi m.ö. III. yüzyılın sonlarıyla II. yüzyılın başlarına işaret ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰³⁴

Bunun yanı sıra müstakil olarak kabirler de mevcuttur. Örneğin Bâbil’de ölüp İskenderiye’ye getirilen¹⁰³⁵ İskender’in kabri şehrin tam merkezindeki Soma caddesindedir.¹⁰³⁶

Müslümanların kullandığı mezarlık şehrin batı yönünde yer alıyordu. İbn Batûta İskenderiye seyahati sırasında cuma günleri halkın ziyaret etmeyi alışkanlık haline getirdiği, şehrin batı yönünde bulunan bir mezarlığın varlığını haber verir.¹⁰³⁷

¹⁰³² Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 28; Ebyârî, *Menâratü’s-Sekâfe*, III/16.

¹⁰³³ Kâdûs, *Âsâru’l-İskenderiyyeti’l-Kadîme*, s. 200.

¹⁰³⁴ Abdülhamid, *Meâlimü’l-İskenderiyye*, s. 43.

¹⁰³⁵ İbnü’l-Fakîh, *Büldân*, s. 125.

¹⁰³⁶ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 38.

¹⁰³⁷ İbn Batûta, *Seyahatnâme*, s. 17.

3.3.9. Ribatlar

İskenderiye ve civarındaki önemli yapılardan birini “*mehâris, menâzir, merâkib, talâi*” adı da verilen ribatlar teşkil eder.¹⁰³⁸ Sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı müstahkem yapılar birçok İslâm beldesinde olduğu gibi İskenderiye’de de varlığını göstermiştir. Müslüman müellifler tarafından İskenderiye ribatlarında görev yapmanın faziletiyle ilgili olarak birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁰³⁹ Bu itibarla birçok kişi ribat görevi için buraya gelmiştir.¹⁰⁴⁰

Müslümanlar şehre fetih için geldiklerinde çok sağlam kale ve surlarla karşılaştılar. Fetih sırasında bu surlar kısmen zarar gördü. Ancak bir kısmı varlığını devam ettirdi. Zamanla yenileri inşâ edildi. Şehrin Bizans için önemi ve jeopolitik konumu sebebiyle Müslüman idareciler şehrin korunmasına çok büyük önem verdiler. İskenderiye fethedildiğinde Hz. Ömer, şehrin valisi Amr b. el-Âs’a ribatlar ile özel olarak ilgilenmesini emreden bir mektup göndermiştir. Çünkü Halife, Rumlara güvenmiyordu. Her yıl Medine halkından gazileri ribat görevi için İskenderiye’ye gönderiyordu.¹⁰⁴¹ Amr b. el-Âs, Mısır valiliği yaptığı dönemde İskenderiye’yle özel olarak ilgilenmiş ve buraya bir garnizon kurmuştur. Ayrıca Lâhm, Cüzâm, Kinde, Ezd ve Huzâa kabilelerinden birçok kişiyi buraya yerleştirmiştir.¹⁰⁴² Bu dönemde murâbitların valiler tarafından tayin edildiğini görmekteyiz. İlk murâbit tayinini de Amr b. el-Âs yapmış ve İskenderiye’nin fethinden sonra buraya Abdullah b. Huzâfe b. Kays es-Sehmî’yi murâbit olarak atamıştır.¹⁰⁴³

Valiler kendilerine verilen emir gereğince düzenli olarak murâbitların maaşlarını ödediler ve her altı ayda murâbitları yenileriyle değiştirerek maneviyatlarını

¹⁰³⁸ Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 96; Şeyyâl, *Târîhu Medîneti’l-İskenderiyye*, s. 37.

¹⁰³⁹ İskenderiye ribatlarında görev yapmanın faziletinin de konu edildiği eserlerden birkaçı şunlardır: *Risâle fî Fedâilü’l-İskenderiyye*, müellifi belli değildir. Kâhire’deki Teymûriyye Kütüphanesinde mahfuzdur, *ed-Dürretü’s-Seniyye fî Târîhi’l-İskenderiyye*, Ebû Muzaffar Mansûr İbn Süleym es-Sikenderî, *Fedâilü’l-İskenderiyye*, İbn Sebbağ diye meşhur, Ebû Ali el-Hasen b. Ömer b. Ebî İshâk (İskenderiye Edebiyat Fakültesi kütüphanesinde mahfuzdur), *Fedâilü’l-İskenderiyye*, Ebu’l-Fedâil. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 92-93.

¹⁰⁴⁰ Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 255. İbn Hürmüz el-A’rec; “Muhafız olunacak en iyi sahiller İskenderiye’dedir.” diyerek Medine’den İskenderiye’ye muhafız olarak gelmiş, 117/735’de burada vefat etmiştir.

¹⁰⁴¹ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*, s. 255.

¹⁰⁴² Seyyid, “İskenderiye”, *DİA*, XXII/574.

¹⁰⁴³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 83.

yükseltmeye çalıştılar.¹⁰⁴⁴ Murâbitların altı aylık nöbet görevi nisan ayının ilk perşembe günü başlar, ekim ayının sonunda biterdi. Fetihden sonra boşaltılan evleri murâbitlar yaz ve kış mevsimlerinde değişimli olarak kullanırlardı.¹⁰⁴⁵

Abdullah b. Sa'd aynı şekilde İskenderiye ribatlarına önem verdi.¹⁰⁴⁶ Emevîler dönemi valileri de, şehrin sahil yönünün ribat ve gözetleme kuleleriyle kuvvetlenmesine özen gösterdiler. Çünkü şehir deniz tarafından saldırıya açıktı. Mısır valisi Utbe b. Ebî Süfyân 44/665'de İskenderiye murâbitlığına Alkame b. Yezîd el-Ğatafî'yi tayin etmiştir. Bölgenin korunması için 12.000 kişilik bir birliğin başına getirilen Alkame, İskenderiye kalesi içinde bir murâbitlık merkezi inşâ ettirmiştir.¹⁰⁴⁷ Bu sayı Hz. Ömer'in koyduğu kural gereğince mevcut askerin dörtte biri idi ki, toplam asker sayısı yaklaşık 48.000 olacaktır.¹⁰⁴⁸ Zamanla asker sayısıyla birlikte ribat sayısı da o kadar arttı ki, hicri ikinci asırda, bir gecede birbirini gören ribatlar sayesinde İskenderiye'den Sebte'ye¹⁰⁴⁹ haber ulaştırılabilecek duruma gelinmiştir.¹⁰⁵⁰ Emevîler döneminde 47/667'de vali olan Mesleme b. Muhalled, kara ve deniz birliklerini kuvvetlendirerek çoğu zaman İskenderiye'de kaldı.¹⁰⁵¹ Vali Abdülaziz b. Mervân da 77/697'de İskenderiye'yi ziyaret ederek, İskenderiye kalesinin binasının yapımını emretmiş, burada istihkâm edilen kaleyle murâbit askerler için görev alanı oluşturulmuştur.¹⁰⁵²

Görüldüğü gibi İskenderiye bölgede âdetâ kale görevi görmüştür. Bizans tehdidine karşı şehrin fethinden itibaren tüm halife ve valiler gerekli tedbirleri almış, ribatlara önem vermiş ve murâbitların moralini yüksek tutmuşlardır.

¹⁰⁴⁴ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 256.

¹⁰⁴⁵ Zağlûl, Sa'd, "*el-Eseru'l-Mağribî ve'l-Endelusî fi'l-Muctemei's-Sikenderî*", *Muctemeu'l-İskenderiyye Abre'l-Usûr*, Mısır, tsz, s. 254-255.

¹⁰⁴⁶ Zağlûl, *el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 256.

¹⁰⁴⁷ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 83.

¹⁰⁴⁸ Berî, Abdullah Hurşid, *el-Kabâ'ilü'l-Arabiyye fi Mısır fi'l-Kurûni's-Selâseti'l-Ûlâ li'l-Hicra*, b.y.y., 1992, s. 65.

¹⁰⁴⁹ Fas'ın kuzeyinde Cebelitârik Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde bir şehir. Bkz. Ceran, İsmail, "Sebte", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/258.

¹⁰⁵⁰ Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/77.

¹⁰⁵¹ Zağlûl, "*el-Eseru'l-Mağribî ve'l-Endelusî*", s. 259.

¹⁰⁵² Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye*, s. 99-100.

SONUÇ

Çalışmamızda İskenderiye şehrinin kuruluşundan Emevîlerin elinden çıkıp Abbâsîlerin yönetimine geçtiği (132/750) tarihine kadar geçen zaman diliminde siyasî, ekonomik, askerî, sosyal, kültürel, dinî ve ilmî durumunu ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamız sonunda bizde hâsıl olan başlıca kanaatleri şu şekilde sıralayabiliriz.

İskenderiye şehri, tarihi binlerce yıl eskiye dayanan Mısır uygarlığının yaşandığı bir coğrafyada kuruldu. Şehir bu coğrafyanın tarım ve ticaret yönüyle en hareketli merkezlerinin başında gelmektedir. Nil deltasının batı ucunda yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. Nil nehrinin kolları vasıtasıyla sulanan arazilerde buğday ve pamuk başta olmak üzere yetiştirilen tarım ürünleri, İskenderiye limanı vasıtasıyla Bizans ve başka ülkelere gönderiliyordu.

Jeopolitik olarak bulunduğu konum İskenderiye'yi siyasî, askerî, kültürel ve ilmî yönlerden ayrıcalıklı bir noktaya taşımıştır. Bu şehir sayesinde doğu ile batı kültürlerinin birbirleriyle yoğun bir etkileşimi söz konusu olabilmıştır.

İskenderiye şehri, Büyük İskender tarafından m.ö. III. asırda kurulmasından itibaren Batlamyuslar, Romalılar ve Bizanslılar başta olmak üzere birçok millet tarafından yurt edinilmiş, en son 21/642'de Hz. Ömer döneminde komutan Amr b. el-Âs komutasındaki ordular eliyle Müslüman Arapların idaresine geçmiştir. Şehrin Müslümanların eline geçmesiyle geri dönülmeyecek şekilde yeni bir dönem başlamış ve bunun siyasî, kültürel, sosyal vb. etkileri bugüne kadar devam etmiştir. Fetih öncesi Yunan dili ve kültürünün zorla dayatıldığı ve idareden rahatsız olan yerli halka, Müslümanların hâkimiyeti döneminde eski dillerini ve kültürlerini tekrar hayata geçirme imkânı sunulmuştur.

Müslümanların idaresi altında sahip olduğu zenginlikleri devam ettiren İskenderiye, fetihten sonra başkentin Fustât'a taşınması sebebiyle geçici bir süre de olsa, daha önce sahip olduğu önemini kaybetmiştir. Zamanla tekrar eski konumunu güçlendirmiş, özellikle Memlükler döneminde tarihinin en parlak günlerini yaşamıştır.

Şehrin Bizans saldırılarına açık olması, Müslümanların ilk dönemden itibaren askerî yönden şehre önem vermelerini gerektirmiş, ilk vali Amr b. el-Âs döneminde buraya bir garnizon kurulmasına sebep olmuştur. Şehrin güvenliğini temin gayesiyle bir kısım Arap kabileler buraya iskân edilmiş, bu kabileler ilk dönemde cihad ruhundan uzaklaşmamaları için ziraatle uğraşmaları men edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde şehirdeki askerî güç, varlığını kuvvetlendirerek devam ettirmiştir. Fethinden yaklaşık bir asır sonra Abbâsî ihtilâlinin kendini göstermeye başlamasından itibaren Mısır bölgesinden ilk ayrılan şehir İskenderiye olmuştur. İskenderiye şehri Abbâsîler döneminden sonra sırasıyla Tolunoğulları, Fâtımîler, Eyyübîler, Memlükler ve 923/1517 tarihinde Osmanlıların hâkimiyetine girdikten sonra XVIII. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı'ya bağlı bir şehir olarak varlığını devam ettirdi. 1185/1772 tarihinden sonra çalkantılı günler geçirerek zaman zaman Batılı devletlerin egemenliğine giren İskenderiye, bugün Mısır'a bağlı bir vilâyet olarak varlığını devam ettirmektedir.

İskenderiye, tarih boyunca farklı din ve etnik gruplara müntesip insan topluluklarının barış içinde birlikte yaşadığı nadir şehirlerden biri olmuştur. Şehirde Yahudiler, Romalılar, Yunanlılar, yerli Kıptî halk ve Müslüman Araplar huzur içerisinde yaşamışlar ve hiç kimsenin inanç ve etnik kimliğine müdahale edilmemiştir. Bugün bile şehirde çoğunluğu oluşturan Müslümanlarla birlikte hatırı sayılır Kıptî Hristiyan bir nüfusun bulunması bu durumun en güzel ispatı niteliğindedir.

Bizans hâkimiyetindeki şehrin sahip olduğu yönetim mekanizmasının Müslümanların ilkelerine ters düşmeyen kısımlarının fetihten sonra da uzunca bir süre devam ettiğini görüyoruz. Bunda şehirde bulunan insanların büyük çoğunluğunu teşkil eden Kıptîlerin barışçıl yaklaşımlarının etkisi büyüktür. Bu konuda ilk dönemde şehir ve insan yapısını iyi bilen yerel unsurların, özellikle vergileri toplama gibi işlerde Müslümanlardan daha tecrübeli olmaları belirleyici olmuştur. Bu bölgede ortaya konulan uygulamalar, İslâm'ın barış ve uzlaşma kültürünü öncelediğinin en açık göstergesi olmuştur.

Helenistik dünyanın batıdaki merkezi kabul edilen İskenderiye, sahip olduğu ilmî ve kültürel birikimini fetihten sonra da devam ettirmiş, fetihle birlikte bu birikimin

İslâm dünyasına aktarılma imkânı olmuştur. Şehrin tarihteki en önemli yapılarından birisi dünyaca ünlü İskenderiye Kütüphanesi'dir ki, bu Kütüphane sayesinde dünyanın en büyük ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelen İskenderiye, bu kurumun son olarak İmparator Marcian'ın emriyle miladî 455 yılında yakıtılmasıyla dünya kültür ve medeniyet tarihi çok büyük bir kayba uğramıştır.

İskender ve Batlamyuslar döneminden başlayarak şehrin imarı sürecinde inşaat malzemesi olarak genellikle taşın kullanılması, tarihî yapıların bir kısmının bugün bile hâlâ ayakta kalmasına imkân tanımıştır. Yapılan arkeolojik çalışmalar ve liman bölgesi başta olmak üzere birçok yerden çıkarılan kalıntılar, tarihte şehrin sahip olduğu medeniyet seviyesini göstermesi açısından bize çok önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca kurulduğu dönemin şartları içerisinde çok planlı ve insanların rahat hareket edebileceği bir düzen dâhilinde kurulmuş olması asırlar boyu bu yapının devamını sağlamıştır.

İskenderiye, İslâmî ilimlere dair ilk bilgilere burayı fethetmek için gelen sahâbe ve tabiûn nesli vasıtasıyla ulaşmıştır. Bu dönemde şehre yüzlerce sahabî gelmiş, bir kısmı buraya yerleşmiştir. Dinî alanda hadislerle başlayan ilmî yolculuk, diğer ilimlerin de varlığını göstermesiyle önemli bir ivme kazanmıştır. Dinî ilimlerin yanısıra kimya ve tıp alanındaki eserlerin tercüme edilmesiyle tıp başta olmak üzere birçok ilim buralardaki kurumlarda okutulmaya devam edilmiştir. Sahip olduğu bu özellikleriyle İskenderiye, tarih boyunca olduğu gibi bugün de ilim, kültür ve ekonomi başta olmak üzere birçok yönden İslâm Medeniyetinin önemli merkezlerinden birisi olarak varlığını devam ettirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhâdî, Cemal, *Fethu Mısr*, Dâru't-Tevzi' ve'n-Neşri'l-İslâmî, Kâhire, 1999.

Abdülhamid, Muhammed Ömer, *Meâlimü'l-İskenderiyye*, Müessesetü Hürs ed-Devlî, İskenderiye, 2010.

Abdüllatîf el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdüllatîf, (ö. 629/1231), *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dâru Kuteybe, Dimeşk, 1983.

Abdüssettâr, eş-Şeyh, *el-Hulefâu'r-Râşidûn (Hayât Mâcideh ve A'mâl Hâlideh)*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2005.

Âbid, Müfid, "*el-İskenderiyye*", *el-Mevsûatü'l-Arabî*, Dimeşk, 2000, II/331-336.

Acar, Cafer, *Dört Halife Fetihlerinin Arka Planı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

Afetinan, Ayşe, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Ağırakça, Ahmed, *Hz. Ömer*, Beyan Yay., İstanbul, 2012.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, İstanbul, 1992, c. IV.

Ahmet, Abdürrezzâk Ahmet, *Târîhu Mısr ve Âsârûha'l-İslâmî Münzü'l-Fethi'l-Arabî Hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fâtımî*, Dâru'l-Fikr, Kâhire, 1993.

Âkil, Nebîh, *Târîhu Asri'r-Rasûl ve'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Matbaatü'l-Cedîde, Dimeşk, 1981.

Akpınar, Yusuf, *Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Hayatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2007.

Aktan, Ali, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2003.

Alan Hopkinson, *The Alexandria Library*, b.y.y., 2004.

Alar, Halis, Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2001, XVI/295-308.

Algül, Hüseyin, *İslâm Târîhi*, İstanbul, 1986-1991, c. I.

Anter, İsmail Ahmed - Hüsâm Abbâdi, *Delîl Mûciz li Âsâri'l-Medîneti'l-İskenderiyye*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye, tsz.

Apak, Adem, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2008, c. XVII, sy. II/159-173.

Apak, Adem, “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dîni Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler” *Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, c. X sy. II/145-159.

Apak, Adem, *Amr b. el-Âs b. el-Âs, Hayâtı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı* (Doktora Tezi) Bursa, 1999.

Apak, Adem, İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Bursa, 2003, c. XVI, sy. I/176-183.

Artokça, İzzettin, *Kıptîler*, Ankara, 2013.

Âşûr, Muhammed Hamdi; Huseyn, Muhammed Avvâd ve Ekibi, *Tarihu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ Münzü Akdemi'l-Usûr*, İskenderiye, 1963.

Atar, Fahrettin, “Kadı”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/66-69.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.

Athamina, Khalil, “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, b.y.y., 2000, sy. II/1-15.

Aycan, İrfan, “Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Se-Ba Ofset, Ocak-Nisan, Ankara, 2000, II/213-221.

Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

Aydınlı, Abdullah, “A´rec, Abdurrahman b. Hürmüz”, *DİA*, İstanbul, 1991, III/350-351.

Azimli, Mehmet, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen ilk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İstem*, Konya, 2005, yıl 3, sy. VI/177-193.

Baktır, Mustafa “Abdurrahman b. Muâviye”, *DİA*, İstanbul, 1988, I/168.

Barış, Mustafa Necati, *Hız. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Kartaca, 1992.

Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd (ö. 487/1094), *Mu´cem Musta´cem*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1982.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyad ez-Zirikli, Daru'l-Fikr, Beyrût, 1996, c. I-V.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Birûnî, Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061), *Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkîn*, Ankara, 1962.

Bosworth, C. H., Guest, R., Labib, S., *Historic Cities of the İslamic World “Alexandria”*, Leiden-Boston, 2007.

Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, Haydarabad, tsz, c. II.

Butler, Alfred C., *Fethu'l-Arab li Mısır*, Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 1996.

Can, Mesut, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2017.

Cemâleddîn, Abdülaziz, *Tarîhu Mısr min Bidâyeti'l-Karni'l-Evveli'l-Mîlâdî Hattâ Nihâyeti'l-Karni'l-İsrîyn*, Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 2006.

Ceran, İsmail, “Sebte”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/258-260.

Cevad Ali, (ö. 1408/1987), *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, b.y.y., 2001.

Cirit, Hasan, “Kussâs”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/463-465.

Çağatay, Neş'et, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Çağatay, Neş'et, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Çelik, Mehmet, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)”, *Fırat Üni., Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2000, c. X, sy. I/51-67.

Çelik, Mehmet, “Süryânîler”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII/175-178.

Çelik, Mehmet, *Süryânî Tarihi*, Ayraç Yayınları, Ankara, 1996.

Dımeşkî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah (ö. 749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Mecmeu's-Sekafî, Abudabi, 2002.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Abdü'l-mün'im Âmir, Kâhire, 1960.

Ebû İyâne, Fethî Muhammed, “*el-İskenderiyye*”, *Mevsûatü'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, Ammân, 1993.

Ebû Râbiye, Abdulhâlik Seyyid, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeyi't-Târîh*, ez-Zehrâ Li'l-A'lâmi'l-Arabî, Kâhire, 1988.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839); *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Halil Muhammed, Dâru'l-Fikr, Kâhire, 1981.

Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, Kudâme b. Ca'fer, (ö. 337/948), *Kitâbu'l-Harâc*, Dâru'r-Reşîd, Bağdat, 1981.

Ebyârî, Fethi, *Menâratü's-Sekâfe*, “el-İskenderiyye”, Kâhire, 2008.

Efendioğlu, Mehmet, “Kâ'b b. Adî”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/1.

Emîn, Hasen, *Tecdîdü Mektebeti'l-İskenderiyye*, Beyrût, 2002.

Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara, 1999.

Erdem, Mustafa, *Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği)*, (Sempozyum 20-21 Kasım 1998, Konya), *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, Ankara, 2000, s. 89-97.

Erkal, Mehmet, “Beytülmâl”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/90-94.

Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/42-45.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2000, XXXXI/309-325.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Fayda, Mustafa, “Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh”, *DİA*, İstanbul, 1988. I/130-131.

Fayda, Mustafa, “İbn İshâk”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX/93-96.

Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1989.

Fazıl, Halil İbrahim, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri*, çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, c. VII sy. I/169-195.

Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1981, c. II.

Forster, A.M., *el-İskenderiyye; Târîh ve Delîl*, çev. Hasen Beyyûmî, b.y.y., 2000.

Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdurrahîm (ö. 565/1169), *Gırnatî Seyahatnamesi; Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*, çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Guest, Rhuvon, “İskenderiye”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 2001, V/II/1084-1088.

Güçlüay, Sezgin, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993.

Gül, Muammer, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, *Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, sy. II.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1977.

Hamârine, Neşet, İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum, çev. Eyyüp Tanrıverdi, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, tsz, sy. XX/145-171.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993.

Hamidullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye (li Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hılâfeti'r-Râşide)*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1985.

Harîmî, Tahir, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir, 1931.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul, 1985-1987.

Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs*, Kâhire, 1996.

Hasen, Abdulvehhâb, “*el-İskenderiyye fî Asri'l-İslâmî*”, el-Kitâb, Mısır, 1947, y. II, sy. III.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali (463/1072), *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 2002, c. II.

Henri, Riyad, “*Âsâru’l-İskenderiyye*”, *Târîhu’l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ münzü Akdemi’l-Usûr*, İskenderiye, 1963.

Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, çev. Sevim Acar, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1990.

Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, “Hâlid b. Yezîd”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/292-293.

Hitti, Ph. K, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İfav Yay., İstanbul, 2011.

Hornung, Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, 2004.

Hunke, Sigrid, “*Allah’s Sonne Über dem Abendland*”, Bücher des Wissens Fischer, Stuttgart, 1967.

İbn Abdilber, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah (ö. 463/1071) *el-İstîâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru’l-Ceyl, Beyrût, 1992.

İbn Abdilhakem, Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Port Saîd, 1995.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (ö. 328/939), *el-İkdu’l-Ferîd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1983.

İbn Abdü’l-Mun’im, Ebû Abdullah b. Abdillah (900/1495), *Kitâbu’l-Mi’târ fi Haberi’l-Ektâr*, thk. İhsan Abbas, Müessesetü Nâsır li’s-Sekâfe, Beyrût, 1980.

İbn Asâkîr, Ebu’l-Kâsım Sikâtüddîn Ali b. Hasen (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Amr b. Garâme, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1995, c. XXI, LVII.

İbn Batûta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah (ö. 770/1368), *İbn Batûta Seyahatnamesi*, çev. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

İbn Cübeyr, Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (ö. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr*, Mektebetü Hilâl, Beyrût, 1980.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî (ö. 327/939), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1952.

İbn Ebî Useybia, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Entebbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, tsz.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 245/860), *el-Muhabber*, Daru'l-Âfâk, Beyrût, tsz.

İbn Hacer, Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, c. I, III, IV, V, VI.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1405), *Mukaddime*, Dergah Yay., İstanbul, 2011.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, c. II.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l A'yân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrût, 1900-1904.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (ö. 367/977), *Sûretu'l-Arz*, Dâr-u Sadr, Beyrût, 1938.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed (ö. 354/965), *es-Sikât*, Dâiratü'l-Meârifi'l-Usmânî, Haydarâbâd, 1973, c. VII.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (ö. 280/893), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sadr, Beyrût, 1889.

İbn İyâs, Ebu'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 930/1524), *Nüzhetü'l-Ümem fî'l-Acâ'ib ve'l-Hikem*, Kâhire, 1995.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1986, c. IV, VII, X.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemsuddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, c. VIII.

İbn Kunfüz, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasen b. el-Hatîb, (ö. 810/1407) *el-Vefeyât*, thk. Âdil Nüveyhiz, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrût, 1983.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısırî, Kâhire, 1992.

İbn Rüsteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (IV/X. Asır), *el-A'lâku'n-Nefise*, Frankfurt, 1992.

İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990, c. VI, VII.

İbn Tağriberdî, Yûsuf, (ö. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira*, Daru'l-Kütüb, Mısır, tsz, c. I.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdil'ala es-Sadefî, (ö. 347/958), *Târîhu İbn Yûnus el-Mısırî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.

İbn Zahîra, Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed (ö. 888/1483), *el-Fezâilü'l-Bâhira fî Mehâsini Mısır ve'l-Kâhira*, Matbaatü Dâri'l Kütüb, Kâhire, 1969.

İbn Zûlâk, Hasan b. İbrahim el-Leysî (ö. 387/997), *Fedâilü Mısır ve Ahbâruhâ ve Havâssuhâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, b.y.y., tsz.

İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, c. IX.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrût, tsz.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz – Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselam, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût, 1997, c. IV.

Kâşif, İsmail, “*Ta’rîbu Müctemei’l-İskenderiyye*”, İskenderiye, 1973.

Kâşif, İsmail; Served, Cemaleddin; Âşûr, Saîd Abdulfettah, *Mevsûatu Târîhi Mısr Abre’l-Usûr*, Kâhire, 1993.

Katip Çelebi (ö. 1067/1657), *Mîzânu’l-Hakk*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Kaya, Mahmut, “Mâserceveyh”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/74-75.

Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (ö. 682/1283), *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, tsz.

Kehhâle, Ömer Rıza (ö. 1408/1987), *Mu’cemü’l-Müellifîn*, Beyrût, tsz.

Kilâî, Ebû Rebî Süleyman b. Mûsa el-Endelûsî, (ö. 565/634), *el-İktifâ bimâ Tezammenehû min Meğâzî Rasulillah ve’s-Selâseti’l Hulefâ*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1997.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (ö. 350/961), *Fezâilü Mısrî’l-Mahrûse*, b.y.y., tsz.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (ö. 350/961), *Kitâbu’l-Vulât ve Kitâbu’l-Kudât*, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfi, Beyrût, 1987.

Kocabaş, Osman, “Bağdat Hikmet Evi”, *ESAGEV (Ekonomik ve Sosyal Düşünce Araştırma Geliştirme Vakfı)*, Bilim Tarihi Serisi (III), Ankara, 2016.

Komisyon (Suna Doğaner, Hilal Görgün, Casim Avcı, Cengiz Tomar, Seyyid Muhammed es-Seyyid, A. Engin Beksaç) “Mısır”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/553-563.

Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Yıldız, Hakkı Dursun, İstanbul, 1986-1996, c. II, III.

Kur’ân-ı Kerîm, *Türkiye Diyanet Vakfı Meâli*, İstanbul, 2010.

Kutluer, İlhan, “Câlinus”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/32-34.

Lewis, Bernard, M. Holt, A. K. S. Lambton, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1989.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., No. 2601, İstanbul, 1971.

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yay, İstanbul, 1983.

Macit, Muhittin, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX/498-504.

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), *Ahsenü't-Tekâsîm*, Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 1991.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (ö. 845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.

Mansur, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?* Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*, çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Merrakeşî, *el-İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, Dâru's-Şuûni's-Sekâfe, Bağdat, 1986.

Mes'ûd, Muhammed, *el-Minhatü'd-Dehriyye fî Tahtîti Medîneti'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 1890.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *Mürûcu'z-Zeheb*, Mısır, 1964.

Mu'nis, Hüseyin, *Târihu'l-Hadâratî'l-Mısriyye (el-Asru'l-Yûnânî ve'r-Rûmânî ve'l-Asru'l-İslâmî)*, Mısır, tsz.

Mühelleb, el-Hasen b. Ahmed (ö. 380/990), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, b.y.y., tsz.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dımeşk, tsz.

Nüveyrî, Şihabuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (ö. 733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire, 2003, c. I, XIX.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Özbudun, Sibel, “İskenderiye Kütüphanesi”, *Virgöl Dergisi*, b.y.y., Ekim, 1997, sy. I/65-66.

Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Özkuyumcu, Nadir, “Kurre b. Şerîk”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/446-447.

Özkuyumcu, Nadir, “Mukavkıs”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/137-138.

Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa, 2007.

Râfî, Abdurrahman-Âşûr, Said Abdülfettah, *Mısır, fi'l-Usûri'l-Vüstâ (mine'l-Fethi'l-Arabî Hatte'l-Gazvi'l-Usmânî, Dâru'n-Nehzati'l-Arabî, Kâhire*, 1992.

Rıza, Ahmed, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, çev. Ziyad Ebüzziya, Paris, 1922.

Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi*, çev. Elif Böke, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

Rufeyle, Ya'kûb Nahle, *Târîhu'l-Ümmeti'l-Kiptiyye*, Matbaatü Metropol, b.y.y., 2000.

Safedî, Hasen b. Ebî Muhammed Abdullah el-Hâşimî el-Abbâsî (ö. 717/1317), *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fi Muhtasarı Sîreti men Veliye Mısır mine'l-Mülûk*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Mektebetü'l-Asrî, Beyrût, 2003.

Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek, (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrût, 2000.

Safiyüddîn el-Bağdâdî, Abdü'l-mü'min b. Abdi'l-hak (ö. 739/1338), *Merâsîdü'l-İttilâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût, 1991.

Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nehzati'l-Arabî, Beyrût, 1986.

Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye, 1982.

Sallâbî, Muhammed Ali, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ömer*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yay., İstanbul, 2008.

Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara, 2006.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî (ö. 562/1167), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Dâiratü'l-Meârifî'l-Usmânî, Haydarabad, 1962.

Sertoğlu, Midhat, "İskenderiye Kütüphanesini Hristiyanlar Yaktı", *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul, 1974, y. X, sy. I/35-43.

Seyyid, Eymen Fuad, "İskenderiye", *DİA*, İstanbul, 2000. XXII/574-580.

Seyyid, Muhammed Seyyid, "Feyyûm", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/514-515.

Sinanoğlu, Mustafa, "Melkâiyye", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/84-85.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin (ö. 911/1505), *Husnü'l-Muhâdara fî Târîh-i Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, Mısır, 1967.

Şakir, Mahmud, *Hiz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul, 2004.

Şeyyal, Cemaleddin, *A'lâmu'l-İskenderiyye fî'l-Asri'l-İslâmî*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Saîd, 2001.

Şeyyal, Cemaleddin, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fî'l-Asri'l-İslâmî*, Dâru'l-Meârif, İskenderiye, 1996.

Şeyyûb, Sadîk, *Meârikü'l-İskenderiyye*, İskenderiye, 2000.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu't-Taberî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, 1967.

Takkûş, Muhammed Suheyl, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn el-Futûhât ve'l-İncâzâti's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, b.y.y., 2003.

Terzioğlu, Arslan, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, sy. IX/419-433.

Ünver, Süheyl, "21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1967, c. XXIX, sy. IV/785-791.

Vahlân, es-Seyyid Ahmed b. Zeynî, *el-Futûhâtu'l-İslâmiyye ba'de Muziyyi Futûhâti'n-Nebeviyye*, Matbaatü'l-Medenî, Kâhire, 1968.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905), *Kitâbu'l-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905), *Târîh*, Beyrût, 1960.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1975, c. I, II, III, IV, V.

Yavi, Ersal-Yazıcıoğlu Yavi, Necla, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 1996.

Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/76-78.

Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri", *Selçuk Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 1996, sy. VI/169-195.

Yüksel, Mücahit, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016.

Zağlûl, Sa'd, "*el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*", *Târîhu'l-Medîne mine'l-Fethi'l-Arabî ile'l-Asri'l-Fâtımî*, İskenderiye, 1963.

Zağlûl, Sa'd, "*el-Eseru'l-Mağribî ve'l-Endelusî fi'l-Muctemei's-Sikenderî*", *Muctemeu'l-İskenderiyye Abre'l-Usûr*, Mısır, tsz.

Zağlûl, Saîd, *Kitâbu'l-İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, b.y.y., 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrût, 1999.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1985.

Zehran, Muhsin Muharrem, *2005 Yılına Kadar İskenderiye*, b.y.y., tsz.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğâviz, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1971.

Zeydan, Corci, *Târîhu Mısri'l-Hadîs (mine'l-Fethi'l-İslâmî ilâ hâze'l-Asr)*, Matbaatü'l-Hilâl, Mısır, 1925.

Zirikî, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrût, 2002.

EK

**Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır Bölgesinde Görev Yapmış Valiler
ve Diğer Görevliler Listesi ***

Yıl	Halife	Vali	Harac Âmili	Kadı	Şurta Görevlisi	Salat Görevlisi
18/639	Hz. Ömer					
19/640	“					
20/640- 641	“	Amr b. el-Âs	Amr b. el- Âs		Hârice b. Huzâfe b. Ğanem	
21/641- 642	“	“	“		“	
22/642- 643	“	“	“		“	
23/643- 644	Hz. Ömer'in Vefatı (Zilhicce)	“	“	Kays b. Ebi'l-Âs / Ka'b b. Yesâr b. Dîmne	“	
24/644- 645	Hz. Osman	“	“	Osman b. Kays	“	
25/645- 646	“	Abdullah b. Sa'd	Amr b. el- Âs ve Abdullah b. Sa'd	“	Hîşam b. Kinâne	Abdullah b. Sa'd
26/646- 647	“	“	“	“	“	“
27/647- 648	“	“	Abdullah b. Sa'd	“	“	“
28/648- 649	“	“	“	“	“	“
29/649- 650	“	“	“	“	“	“
30/650- 651	“	“	“	“	“	“

31/651-652	“	“	“	“	“	“
32/652-653	“	“	“	“	“	“
33/653-654	“	“	“	“	“	“
34/654-655	“	“	“	“	“	“
35/655-656	“	Muhammed b. Ebî Huzeyfe (35 Şevval)	Muhammed b. Ebî Huzeyfe	“	Muhammed b. Ebî Huzeyfe	Muhammed b. Ebî Huzeyfe
36/656-657	“	(36 Zilhicce)	“	-	-	“
37/657-658	Hz. Ali	Kays b. Sa’d b. Ubâde/el-Eşter /Muhammed b. Ebî Bekr	Kays b. Sa’d b. Ubâde, /el-Eşter /Muhammed b. Ebî Bekr	Muhammed b. Ebî Bekr	Sâib b. Hişam / Abdullah b. Ebî Harmele	Kays b. Sa’d b. Ubâde/ Muhammed b. Ebî Bekr
38/658-659	“	Muhammed b. Ebî Bekr (Safer) / Amr b. el-Âs (II) (Rebûlevvel)	Amr b. el-Âs	“	“ Harice b. Huzâfe	Amr b. el-Âs
39/659-660	“	“	“	“	“	“
40/660-661	Hz.Hasan / Muâviye b. Ebî Süfyân	“	“	(Muâviye Zamanında) Süleyman b. Itr et-Tücbî	Hârice b. Huzâfe / Zekeriyya b.Cehm b. Kays	“
41/661-662	Muâviye b. Ebî Süfyân	“	“	(20 Sene kadılık ve kassâslık)	“	“
42/662-663	“	“	“	“	“	“

43/663-664	“	“ Utbe b. Ebî Süfyân /Zi'l-kâde)	Utbe b. Ebî Süfyân	“	“	Utbe b. Ebî Süfyân
44/664-665	“	“ (44 Zilhicce) / Ukbe b. Âmir	Ukbe b. Âmir	“	“	Ukbe b. Âmir
45/665-666	“	“	“	“	“	“
46/666-667	“	“	“	“	“	“
47/667-668	“	“ (R. Evvel) / Mesleme b. Muhalled	“ / Mesleme b. Muhalled	“	Sâib b. Hişâm	“ / Mesleme b. Muhammed
48/668-669	“	“	“	“	“	“
49/669-670	“	“	“	“	“	“
50/670	“	“	“	“	Âbis b. Saïd	“
51/671	“	“	“	“	“	“
52/672	“	“	“	“	“	“
53/672-673	“	“	“	“	“	“
54/673-674	“	“	“	“	“	“
55/674-675	“	“	“	“	“	“
56/675-676	“	“	“	“	“	“
57/676-677	“	“	“	“	Sâib b. Hişâm / Âbis b. Saïd	“

58/677-678	“	“	“	“	“	“
59/678-679	“	“	“	“	“	“
60/679-680	(Recep) / Yezîd b. Muâviye	“	“	“	“	“
61/680-681	“	“	“	Âbis b.Saîd	“	“
62/681-682	“	“ / (Ramazan) Saîd b. Yezîd b. Alkame	Belli değil	“	“	Saîd b. Yezîd b. Alkame
63/682-683	“	“	“	“	“	“
64/683-684	“ II.Muâviye, Abdullah b. Zübeyr, Mervân b. Hakem (Zilkade)	(Şaban) Abdurrahman b. Utbe b. İyas	“	“	“	“
65/684-685	Abdülmelik b. Mervân (Ramazan)	“ / (Recep) Abdülaziz b. Mervân	Abdülaziz b. Mervân	“	“	Abdülaziz b. Mervân
66/685-686	“	“	“	“	Ziyâd b. Hınâta	“
67/686-687	“	“	“	“	“	“
68/687-688	“	“	“	“ Büşeyr b. en- Nadr	“	“

69/688-689	“	“	“	Abdurrahman b. Huceyre	“	“
70/689-690	“	“	“	“	“	“
71/690-691	“	“	“	“	“	“
72/691-692	“	“	“	“	“	“
73/692-693	“	“	“	“	“	“
74/693-694	“	“	“	“	(Şevval) Abdurrahman b. Hassan	“
75/694-695	“	“	“	“	“	“
76/695-696	“	“	“	“	“	“
77/696-697	“	“	“	“	“	“
78/697-698	“	“	“	“	“	“
79/698-699	“	“	“	“	“	“
80/699-700	“	“	“	“	“	“
81/700-701	“	“	“	“	“	“
82/701-702	“	“	“	“	“	“
83/702	“	“	“	/ (Muharrem) Mâlik b. Şerâhîl	“	“

84/703	“	“	“	(Safer) Yunus b. Atıyye	“ / Yunus b. Atıyye (C. Evvel)	“
85/704	“	“	“	“	“	“
86/705	(Şevval) / Velid b. Abdülmelik	(C.Âhir) Abdullah b. Abdülmelik	Abdullah b. Abdülmelik	Evs b. Abd. b. Atıyye / Abd b. Mua. b. Hudeyc / İmran b. Abdurrahman	Abdurrahman b. Muâviye. b. Hudeyc / İmran b. Abdurrahman	Abdullah b. Abdülmelik
87/705-706	“	“	“	“	“	“
88/706-707	“	“	“	“	“	“
89/707-708	“	“	“	“ (Safer) / Abdulvâhid b. Abdurrahman b. Muâviye	“ / Abdula’la b. Hâlid	“ (Safer)
90/708-709	“	(R.Evvel) Kurre b. Şerik	Kurre b. Şerik	“ (R. Evvel) / Abd b. Abdr b. Huceyre	“	Kurre b. Şerik
91/709-710	“	“	“	“	(R.Evvel) Abdilmelik b. Rifâa	“
92/710-711	“	“	“	“	“	“
93/711-712	“	“	“	“ (C. Evvel) / İyaz b. Ubeydillah	“	“
94/712-713	“	“	“	“	“	“

95/713-714	“	“	“	“	“	“
96/714-715	/(C.Âhir) Süleyman b. Abdilmelik	(R. Evvel) Abdülmelik b. Rifâa	Üsâme b. Zeyd et- Tenûhî	“	Velid b. Rifâa	“
97/715-716	“	“	“	“(Recep) / Abdullah b. Abdurrahman b. Huceyre (II)	Şeyh b. Cevher el- Hadramî	“
98/716-717	“	“	“	“ / İyaz b. Ubeydillah (II)	“	“
99/717-718	/(Safer) Ömer b. Abdilaziz	/(R. Evvel) Eyyûb b. Şurahbîl	“	“	Hasen b. Yezîd / / (Recep) Hâris b. Dâhir	Eyyûb b. Şurahbîl
100/718-719	“	“	“	“(Recep) / Abdullah b. Yezîd b.Huzâmîr	“	“
101/719-720	(Recep) / Yezîd b. Abdilmelik	(Ramazan) / Bişr b. Safvân	“	“	Şuayb b. Humeyd	“
102/720-721	“	“(Şevval) Hanzala b. Safvân	“	“	Hanzala b. Safvân / Muhammed b. el-Belevî	“
103/721-722	“	“	“	“	Kasım b. Ebi'l-Kasım	“
104/722-723	“	“	“	“	“	“

105/723-724	“ / (Ramazan) Hişam b. Abdilmelik	(Şevval) Muhammed b. Abdilmelik / (Zilhicce) Hürr b.Yûsuf	Ubeydullah b. el- Habhâb	“ (Ramazan) / Yahyâ b. Meymûn el- Hadramî	Hafs b. el- Velîd	(Şevval) Muhammed b. Abdilmelik
106/724-725	“	“	“	“	“	“
107/725-726	“	“	“	“	“	“
108/726-727	“	(Zilkade) Hafs b. el- Velîd / (Zilhicce) Abdülmelik b. Rifâa	“	“	“	Hafs b. el- Velîd / Abdülmelik b. Rifâa
109/727-728	“	Velîd b. Rifâa	“	“	Abd. b. Ebî Sümeyr / Abdurrahman. b. Hâlid	“
110/728-729	“	“	“	“	“	“
111/729-730	“	“	“	“	“	“
112/730-731	“	“	“	“	“	“
113/731-732	“	“	“	“	“	“
114/732-733	“	“	“	“	“	“
115/733-734	“	“	“	Tevbe b. Nemir	“	“
116/734-735	“	“	Kâsım b. Ubeydullah (R.Âhir)	“	“	“

117/735	“	(C. Âhir) / Abdurrahman b. Hâlid	“	“	Abdullah b. Yesâr el- Fehmî	Abdurrahman b. Hâlid
118/736	“	“	“	“	“	“
119/737	“	(Muharrem) Hanzala b. Safvân (II)	“	“	Iyaz b. Hureybe	“
120/737- 738	“	“	“	“ / (R. Âhir) Hayr b. Nuaym	“	“
121/738- 739	“	“	“	“	“	“
122/739- 740	“	“	“	“	Kays b. el- Eş’as	“
123/740- 741	“	“	“	“	“	“
124/741- 742	“	(Şaban) Hafs b. el- Velîd II	Hafs b. el- Velîd	“	/ (Recep) Ukbe b. Nuaym	Hafs b. el- Velîd
125/742- 743	(125/R.Âhir) Velîd b. Yezîd b. Abdullah	“	“ / (Şevval) İsâ b. Ebî Atâ	“	“	İsâ b. Ebî Atâ
126/743- 744	“ / (C. Âhir) Yezîd b. el- Velîd / (126/Zilhicce) İbrahim b. el- Velîd	“	“	“	“	“

127/744-745	Mervân b. Muhammed	/ (C.Âhir) Hassan b. Atıyye (16 gün) Hafs b. el-Velîd (III)	“	“	“	“
128/745-746	“	“ / (Muharrem) Havsere b. Süheyl el-Bâhilîf	“	“ / (Muharrem) Abdurrahman b. Sâlim	Hassan b. Atıyye	“
129/746-747	“	“	“	“	“	“
130/747-748	“	“	“	“	“	“
131/748-749	“	(C. Evvel) / (Receb) Muğire b. Ubeydullah	“	“	(C. Evvel) Ebû Mes’ade Abdullah b. el-Muğîre	Muğire b. Ubeydullah
132/749-750	“	(C.Âhir) Abdülmelik b. Mervân	Abdülmelik b. Mervân	(133Ramazan’da azledildi.)	Velîd b. Muğîre / Muaviye b. Mervân / İkrime b. Abdullah	Abdülmelik b. Mervân

* Bu tablo hazırlanırken şu eserlerden istifade edilmiştir: İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*; Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fî Muhtasarı Sîreti men Vüliye Mısır mine'l-Mülûk*; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*; Suyûtî, *Husnü'l-Muhâdara fî Târîh-i Mısır ve'l-Kâhira*. Ayrıca bu kaynaklarla birlikte çalışmamızda kullandığımız birçok kitap, dergi, makale, ansiklopedi maddesi ve müstakil çalışmalardan da faydalanılmıştır.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

Öz Geçmiş

Murat Gök, 1978 yılında Almanya'nın Offenbach şehrinde dünyaya geldi. İlköğreniminin ardından ortaokul ve liseyi Karaman İmam-Hatip Lisesi'nde tamamlayarak 1995 senesinde buradan mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı ve 2000 yılında buradan mezun oldu.

2002 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda imam-hatip olarak göreve başladı. 2004 yılında Selçuk İhtisas Eğitim Merkezi bünyesinde 30 ay süreyle Arapça ağırlıklı dinî ilimler tahsil etti. 2007 yılında buradan mezun oldu. 2008 yılında vaizlik görevine başladı. Diyarbakır ve Karaman'da vaizlik ve cezaevi vaizliği görevlerinde bulundu. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde görevli olarak 4 yıl süreyle Almanya'da bulundu. Şu an Karaman'da cezaevi vaizliği yapmaktadır.

Evli ve üç çocuk babası olup Arapça ve temel düzeyde Almanca ve İngilizce bilmektedir.